

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**2(66)
2013**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник зареєстровано в базі даних «РИНЦ»
(Російський індекс научного цитування) –
з квітня 2013 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- історичні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- економічні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- соціологічні науки – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВТ.
Протокол № 2 від 3 жовтня 2013 р.

Підписано до друку 03.10.2013 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друку. арк.– 9.62
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187,
МСП, 03680, Україна,
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
вул. Віталія Шимановського 2/1
м. Київ, 02660, Україна,
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0490

Редакційна колегія:

- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Аркадіус Дурасевич**, PhD (економіка) (Польща)
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Буященко В.В.**, доктор філософських наук, професор.
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Коденська М.Ю.**, доктор економічних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Марцін Бакієвич**, PhD (економіка) (Польща)
- Мірослав Грєвінські**, Dr hab. (політологія) (Польща)
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Співак В.М.**, доктор політичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Якуба К.І.**, доктор економічних наук, професор

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Начальник редакційно-видавничого відділу Іоніна О.В.
Наукове редагування Трубенко В.С.
Переклад Бондар С.І., Тетерук С.П.
Макетування та верстка Іоніна О.В.

© Академія праці, соціальних відносин
і туризму, 2013

У номері

Соціологія та профспілковий рух	
<i>Боднар А.Я., Журат Ю.В.</i>	
Дослідження проблеми суб'єкта і суб'єктності та його вплив на формування поняття «професійна суб'єктність вчителя»	6
<i>Гончар Л.К., Дмитрук Н.А.</i>	
До питання про основні тенденції благодійності в Україні на сучасному етапі	14
<i>Хамерікі О.А.</i>	
Інформатизація освіти як напрям глобалізаційних процесів: проблеми і перспективи	19
<i>Юрженко Л.В.</i>	
Прогнозування соціокультури: можливості та обмеження методів з позиції синергетичного підходу (Продовження статті).....	24
Економіка.	
Проблеми економічного становлення	
<i>Білик Р.І.</i>	
Економічна безпека регіону у системі сучасної регіональної політики України	31
<i>Буряк Р.І.</i>	
Методичний інструментарій розроблення систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств	37
<i>Дука А.П.</i>	
Сутнісні ознаки та природа інноваційного розвитку національної економіки	46
<i>Коваленко К.В.</i>	
Теоретичні підходи до визначення поняття зовнішнього державного фінансового контролю	57
<i>Коденська М.Ю.</i>	
Мотиваційні чинники інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва	62
<i>Мельник К.Б.</i>	
Фінансовий механізм агропромислових формувань в Україні та його роль у підвищенні ефективності їх виробничої діяльності	67
<i>Савич І.В.</i>	
Детінізація економіки: теоретичні надбання та перспективи дослідження	72
<i>Чорнодід І.С.</i>	
Критерії та показники соціальної конкурентоспроможності країни	77
Політика, історія, культура	
<i>Адамович Н.М.</i>	
Особливості родинного життя у Візантії	84
<i>Гедін М.С.</i>	
Витоки та історичне значення Старокиївської держави у листуванні М.П. Погодіна та М.О. Максимовича.....	90
<i>Годлевська В.Ю.</i>	
Роль уряду Іспанської соціалістичної робітничої партії у консолідації демократичного режиму в Іспанії (1982–1996 рр.)	96
<i>Ніколаєць К.М.</i>	
Пенсійне забезпечення населення України у 90-х роках ХХ ст.	102
Автори номера	108
Вимоги до статей	109

В номере

Социология и профсоюзное движение

- Боднар А.Я., Журат Ю.В.*
Исследование проблемы субъекта и субъектности и его влияние на формирование понятия «профессиональная субъектность учителя»6
- Гончар Л.К., Дмитрук Н.А.*
К вопросу об основных тенденциях благотворительности в Украине на современном этапе 14
- Хамерики Е.А.*
Информатизация образования как направление глобализационных процессов: проблемы и перспективы 19
- Юрженко Л.В.*
Прогнозирование социокультуры: возможности и ограничения методов в контексте синергетичного подхода (продолжение статьи)24
- Экономика. Проблемы экономического становления**
- Билык Р.И.*
Экономическая безопасность региона в системе современной региональной политики Украины31
- Буряк Р.И.*
Методический инструментарий разработки систем менеджмента качества функционирования аграрных предприятий.....37
- Дука А.П.*
Сущностные признаки и природа инновационного развития национальной экономики46
- Коваленко Е.В.*
Теоретические подходы к определению понятия внешнего государственного финансового контроля 57
- Коденская М.Е.*
Мотивационные факторы инвестиционного обеспечения развития аграрно-промышленного производства62
- Мельник Е.Б.*
Финансовый механизм агропромышленных формирований в Украине и его роль в повышении эффективности их производственной деятельности67

- Савич И.В.*
Детенизация экономики: теоретические достижения и перспективы исследования 72
- Чорнодид И.С.*
Критерии и показатели социальной конкурентоспособности страны 77

История, политика, культура

- Адамович Н.Н.*
Особенности семейной жизни в Византии 84
- Гедин М.С.*
Истоки и историческое значение Старокиевского государства в переписке М.П. Погодина и М.А.Максимовича 90
- Годлевская В.Ю.*
Роль правительства Испанской социалистической рабочей партии в консолидации демократического режима в Испании (1982–1996 гг.) 96
- Николаец К.Н.*
Пенсионное обеспечение населения Украины в 90-х годах XX в. 102

Contents

Sociology and the trade union movement

- Bodnar A. Y., Zburat J.V.*
Investigating the subject and subjectivity and its influence on the concept of «professional teacher subjectivity» 6
- Honchar L.K., Dmytruk N.A.*
To the question of the main trends of charity in Ukraine at present stage 14
- Khomeriki O.A.*
Informatization of education as the direction of globalization: problems and prospects.... 19
- Yurzhenko L.V.*
Sociocultural Prediction: Opportunities and limitations of methods from the perspective of synergy approach 24

Economics. Problems of economic development

- Bilyk R.I.*
Economic region security in the system of modern regional policy of Ukraine 31
- Buriak R.I.*
Methodical instruments for development of quality management systems of agricultural enterprises functioning 37
- Duka A.P.*
The essential features and the nature of innovation development of the national economy 46
- Kovalenko K.V.*
Theoretical approaches to the definition of the external state financial control..... 57
- Kodens'ka M.Y.*
Motivation factors of investment providing of agrarian and industrial production developmen..... 62
- Melnyk K.B.*
Financial mechanism of agroindustrial formations in Ukraine and its role in increasing the efficiency of their production activities..... 67
- Savich I.V.*
Deshadowing of economy: theoretical achievements and research prospects..... 72
- Chornodid I.S.*
Criteria and indicators of social competitiveness..... 77

Politics, history, culture

- Adamovich N.N.*
Features of Family Life in Byzantium 84
- Gedin M.S.*
The sources and historical meaning of Old Kiev State in the correspondence of M.P.Pogodin with M.A. Maksimovich 90
- Hodlevskaya V.U.*
The role of the government of the Spanish Socialist Workers' party in the consolidation of democratic regime in Spain (1982–1996)..... 96
- Nikolaets K.N.*
Pension provision of population of Ukraine during 1990's of the XIX century 102

Соціологія та профспілковий рух

УДК 378.011.3-051:165.12

Боднар А.Я.,

канд. психол. наук, доцент кафедри зв'язків із громадськістю, психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Журат Ю.В.,

канд. педагог. наук, асистент кафедри педагогіки і психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Дослідження проблеми суб'єкта і суб'єктності та його вплив на формування поняття «професійна суб'єктність вчителя»

У статті розглядаються проблеми взаємодії суб'єкта та суб'єктності студента в процесі навчання в ВНЗ, активність особистості як суб'єкта, основні прояви суб'єктності студента як суб'єкта навчальної діяльності. Аналізуються проблеми розвитку особистісної індивідуалізації як суб'єктності студента, його соціальна суб'єктність як сутнісна якість суб'єкта в контексті майбутньої творчої навчальної діяльності педагога. Висвітлюються теоретичні й практичні питання формування готовності студентів до професійної педагогічної діяльності, шляхи становлення професійної суб'єктності вчителя.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, особистісна індивідуалізація, соціальна суб'єктність, суб'єкт у діяльності, навчанні та пізнанні, суб'єкт навчання, суб'єктні властивості студента, студент як суб'єкт творчої навчальної діяльності.

Сучасний етап досліджень проблем суб'єкта та суб'єктності у процесі формування особистості вчителя визначається реалізацією загального для всіх вищих навчальних закладів України завдання – здійснювати професійну підготовку інтелектуального генофонду нації, виховувати та формувати гуманітарно-технічну еліту України, примножувати особистісний і суб'єктний потенціали матеріального й духовного виробництва держави, які забезпечуватиме духовне, культурне, соціальне та матеріальне процвітання Української держави. Для цього необхідно успішно вирішувати такі спільні завдання для всіх ВНЗ України:

- виховувати таких майбутніх фахівців для нашої держави, які є носіями високої загальної світоглядної, політичної, професійної, правової, інтелектуальної, соціально-психологічної, емоційної, естетичної, фізичної та екологічної видів культури, які становлять основу життєдіяльності особи в сучасному демократичному та громадянському суспільстві;
- формувати та закріплювати позитивну «Я»-концепцію студента як соціального суб'єкта, тобто громадянина Української держави на основі його освіти та само-

освіти, розвитку та саморозвитку, виховання та самовиховання, саморегуляції та самовдосконалення в навчально-виховному процесі ВНЗ: «Лише сформувавши інноваційну особистість, здатну до творення змін і сприйняття змінності, ми можемо стати конкурентоспроможною нацією. Змінність як така перестає бути винятком, а стає правилом, сутнісною рисою функціонування суспільства і кожного його члена зокрема» [1, с. 19];

- створювати необхідні умови для інтелектуального розвитку студента як суб'єкта майбутньої професійної діяльності, формування його теоретичного та практичного мислення, професійної та фахової культури шляхом залучення до різноманітних видів творчої, навчальної, науково-дослідної, технічної, культурно-просвітницької діяльності;
- збагачувати культуротворчий досвід студентів шляхом участі їх у відродженні забутих і створенні нових національно-культурних традицій регіону, міста, навчального закладу, університету, академії;
- формувати професійну культуру поведінки, спілкування та діяльності, виховання професійно важливих якостей.

У цих завданнях міститься *«логіка» формування студента у ВНЗ як фахівця*, яка складається з таких етапів: усвідомлення соціальної ролі особи в українському суспільстві та її сприйняття шляхом набуття соціальної суб'єктності; усвідомлення вимог майбутньої професії та їх пред'явлення до себе з набуттям професійної суб'єктності; формування фахової «Я»-концепції, фахового мислення; становлення студента як суб'єкта навчальної діяльності шляхом опанування культурою цієї діяльності, оскільки провідні професійно важливі якості майбутнього фахівця формуються і розвиваються тільки у творчій діяльності; набуття студентом основних видів компетентності у творчій навчальній діяльності шляхом розв'язання квазіпрофесійних завдань і проблемних ситуацій, необхідних для успішної майбутньої професійної та фахової діяльності; залучення студента до самовиховання та саморозвитку провідних професійно важливих якостей майбутнього фахівця, серед яких вирішальне значення для професійного самовизначення має інтегральна професійно важлива якість – професійна суб'єктність; забезпечення творчої навчальної діяльності студентів та опанування основними її видами.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування шляхів формування професійної суб'єктності у майбутніх вчителів.

У цій статті ми прагнули здійснити аналіз суб'єкта і суб'єктності фахівця в контексті проблем професійної педагогіки майбутніх вчителів та удосконалити поняттєво-категоріальний апарат; проаналізувати цілі, функції та зміст педагогічної діяльності вчителя як суб'єкта специфічної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми формування професійної суб'єктності вчителя. Деякі питання формування суб'єктності майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки розглядалися в контексті розв'язання таких проблем:

- суб'єкта і суб'єктності як соціально-філософського явища (О. Артем'єва, Н. Большунова, М. Білокінь, Ю. Гнідіна, Ю. Прохоренко, О. Сергієнко, О. Скачков, Л. Сокур'янська та ін.);
- розвитку особистості як суб'єкта психічної активності, саморозвитку і творчості (К. Абульханова-Славська, А. Адлер, В. Андреев, А. Брушлинський, С. Максименко, А. Маслоу, Н. Олександрова, В. Петровський та ін.);
- суб'єкта та суб'єктності в професійній освіті (Ю. Поваренков, В. Іванов, В. Кушов, С. Пелипчук, В. Свистун, В. Шадріков, В. Ягупов та ін.), а також
- врахування суб'єктності в підготовці фахівців різного профілю (Г. Ісаєв, Г. Косарецький, В. Масленнікова, В. Слободчиков, О. Яркіна та ін.);
- розвитку суб'єкта в діяльності, навчанні та пізнанні (Б. Ананьєв, О. Асмолов, А. Брушлинський, В. Карандашов, Н. Обозов, О. Осницький, В. Селіванов та ін.);

- змісту і компонентів суб'єктності студента ВНЗ (Т. Бондаренко, В. Варданян, С. Жорнікс, Ф. Мухаметязнова, М. Енеєва, С. Пелипчук та ін.).

Також в педагогіці та психології вищої школи існують роботи, які розглядають окремі аспекти формування суб'єктності вчителя (Л.М. Аболін, Б.Г. Анан'єв, Г.І. Аксьонова, О.М. Волкова, І. Я. Зимня, Є.І. Ісаєв, Г.К. Маркова, Л.І. Мітіна, В.О. Стастенін, В.І. Слободчиков та ін.).

У той самий час у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України не розроблена цілісна концепція становлення суб'єктності майбутнього вчителя.

Особистість складається з кількох рівнів активності: психічної, біологічної і соціальної. В сукупності вони, як вважає Г.Яворська, створюють неповторну суб'єктність особистості кожної людини, тобто її індивідуальність[2]. На її думку, суб'єктне виявляється в реальних формах втілення об'єктивного змісту діяльності.

Отже, сутнісною ознакою, у просторі індивідуального та історичного буття суб'єкту є «суб'єктність» – з середини детермінована спонтанна активність, творення власної психіки і себе як суб'єкта поведінки, спілкування та діяльності.

Його активність як суб'єкта психічної активності становлять субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра (*екзистенціальна, інтенціальна, потенціальна, віртуальна, актуальна, рефлексивна, експерієнтальна*), як цілісна функціональна структура.

Формування і розвиток суб'єктності особистості як суб'єкта психічної активності можуть здійснюватися в умовах, що відповідають вимогам суто людського (саме суб'єктного) способу існування, шляхом послідовного *самопробудження* субстанціальних інтуїцій суб'єктного ядра і спонтанного *саморозгортання* в онтогенезі відповідних суб'єктних механізмів психічної активності безпосередньо у творчій (професійній, навчальній, науковій) діяльності.

Таким чином, особистість – це система мотиваційних відношень (*потреби, мотиви, цілі, смисли*), яку має людина як суб'єкт поведінки, спілкування та діяльності. Фактично особистість – це своєрідна оболонка, яка оточує сферу суб'єктного змісту. Головною властивістю особистості є атрибутивність: особистість є не суб'єктом, а атрибутом. Стосовно власне суб'єкта особистість людини виступає як зовнішня «оболонка», яка може як транслювати, так і трансформувати істинні суб'єктні прояви людини.

За умов гуманізації та гуманітаризації суспільних відносин, підвищення ролі особистісного фактору фахівця у педагогічній діяльності за умов ринкового господарювання необхідно враховувати його особистісні якості з метою оптимальної реалізації інтелектуального та професійного потенціалів як суб'єкта творчої діяльності. Відповідно, виникає потреба в компетентних фахівцях нового типу з високими професійними та особистісними якостями, що відповідають вимогам ефективної педагогічної діяльності за сучасних умов.

Недооцінка цієї тенденції, недостатнє усвідомлення потреби її практичного врахування у підготовці майбутніх педагогів можуть призвести до того, що випускники ВНЗ будуть неспроможні вирішувати складні завдання у сфері своєї професійної діяльності – необхідністю забезпечення суб'єктності студента у навчально-виховному процесі ВНЗ. Вимогами до особистості педагога, серед яких провідними є необхідність високої професійної компетентності і культури, здатності і спроможності цілеспрямовано довести та відстоювати свою суб'єктність – як суб'єкта педагогічної діяльності, усвідомлювати та сприйняти суб'єктність інших учасників цієї діяльності. А формування основних рис і проявів суб'єктності та їх розвиток у майбутніх педагогів відбувається у творчій навчальній діяльності у ВНЗ. Для їх оптимального врахування необхідні зміни, насамперед, у процесуальному компоненті навчального процесу у ВНЗ, тобто взаємин між науково-педагогічним працівником і студентом як суб'єктами пізнання, спілкування й діяльності, принципів, форм, методів і прийомів їх різноманітної взаємодії. Ці взаємини мають обов'язково носити суб'єкт-суб'єктний характер на відміну від суб'єкт-об'єктних у традиційному навчанні, а принципи, методики і технології навчання мають створювати необхідні оптимальні умови для підтримання та розвитку суб'єктності студентів як творчих особистостей.

Процес становлення студента як фахівця складається з кількох етапів: усвідомлення соціальної ролі людини, сприйняття вимог майбутньої професії, усвідомленого

пред'явлення цих вимог до себе, самовиховання необхідних якостей, що моделюють особистість студента, реалізації творчої діяльності. Ці етапи професійного становлення майбутнього спеціаліста становлять основу професійно-педагогічного виховання у ВНЗ.

Поняття «суб'єкт» і його сутність є фундаментальними у сучасній педагогіці, оскільки студент є суб'єктом навчальної діяльності лише при наявності певних суб'єктних властивостей. Ці властивості, на нашу думку, обов'язково мають виявлятися у таких аспектах ставлення студента до:

а) цілей, смислу і результатів власної навчальної діяльності (ціннісно-мотиваційна суб'єктність);

б) завдань, змісту і процесу власної навчальної діяльності (навчально-діяльнісна суб'єктність);

в) партнерів з навчальної взаємодії, бо навчальна діяльність відбувається в активній взаємодії з НПП та іншими студентами (навчально-соціальна суб'єктність);

г) самого себе як суб'єкта навчальної діяльності, адже вона передбачає активну самостійну внутрішню розумову роботу студента як в аудиторії, так і поза навчальною аудиторією (навчально-особистісна суб'єктність).

Вищий навчальний заклад має сформувати умови для самовизначення у кожного студента в широкому сенсі цього слова. Саме життєве самовизначення визначає не тільки професійне, громадянське, а й насамперед особистісне. Воно характеризує людину як суб'єкта власного життя і власного щастя, яка самореалізує свої сили і здібності.

Ще у Великій Хартії університетів у 1638 р. в Сорбонні з метою їх об'єднання було проголошено: вища школа є інститутом відтворення і передачі культури. Отже, особливої актуальності саме сьогодні набуває теза «Від людини освіченої – до людини культури», що означає відродження національної інтелігенції, створення внутрішніх передумов для розвитку творчої індивідуальності, суб'єкта навчання та виховання.

Модель педагогічної діяльності в будь-якому ВНЗ містить п'ять структурних елементів: *суб'єкт педагогічного впливу, об'єкт педагогічного впливу, предмет їх спільної діяльності, цілі навчання, засоби педагогічної комунікації*. Ці компоненти становлять систему, оскільки жоден з них не може бути замінений іншим або їх сукупністю. Всі вони знаходяться у прямій та зворотній взаємозалежності. В остаточному підсумку ВНЗ педагогічного профілю повинні сформувати особистість педагога, який відповідає сучасним викликам – складній економічній ситуації у державі, загальному нігілізму, що панує у державі і пов'язаний із політичною ситуацією, кризовими явищами в духовному житті суспільства, особливостями розвитку та зростання дітей і юнацтва (станом їх здоров'я, виховання, особистісними характеристиками, такими, наприклад, як гіперактивність та ін.).

Результати численних досліджень також вказують на те, що студент виступає як суб'єкт навчальної діяльності тільки у тому разі, якщо він має чітку позицію, спрямовану на власну активність (*Л. Божович, С. Максименко, В. Слободчиков* та ін.). Проте справжня активність виявляється не тільки (і не стільки) в адаптації студента до навколишніх впливів, скільки в самостійному перетворенні змісту діяльності на основі суб'єктного досвіду, який у кожного є унікальним, неповторним та індивідуальним.

Відсутність актуально пережитої студентом перспективи розвитку й переживання студентського «буття» як події у всій повноті та унікальності призводить до того, що не формується і не усвідомлюється смисл навчальної діяльності. Суб'єктом навчання, як вважає *Г. Костюк*, учень стає тільки тоді, коли усвідомлює його цілі, переживає його хід. «Усвідомлюючи і приймаючи цілі учіння, школяр стає суб'єктом навчальної діяльності, який переживає її хід, чутливо ставиться до успіхів і невдач у ній, до оцінок здобутих результатів. Але це ставлення залежить не тільки від усвідомлення цілей, а й від мотивів учіння. Мотиви зумовлюють те, що учень у ситуації можливого вибору цілей своєї активності надає перевагу навчальним цілям, а не якимось іншим (ігровим, розважальним), а також те, з якою енергією й наполегливістю він виконує навчальні завдання і як уболіває за їхні результати, долає труднощі. Особливості мотивації навчальної діяльності істотно впливають на якість її освітніх і виховних результатів» [3, с. 425].

«Складність реформування процесу навчання у вищій школі, – за справедливим твердженням *Л. В. Кондрашової*, – полягає в тому, щоб замінити інформативно-описовий підхід на змістовно-процесуальний, при якому студент стає суб'єктом власної освіти й професійного становлення. Саме тоді, коли студент знаходиться в ролі суб'єкта власної освіти, ще у вузі він розвиває в себе готовність формувати учнів як суб'єктів творчої діяльності, розвивати їх особистість, створювати їм такі умови, за яких вони виступали б не тими, кого навчають, а тими, хто навчається» [4, с. 11].

О. Бондаревська [5] та *В. Ягунов* [6] у зростанні суб'єктних властивостей учня вбачають суть сучасної педагогічної діяльності педагога; суб'єктні властивості вони розглядають як визначальну міру свободи особистості, її гуманності, духовності та життєтворчості, як ядро особистості.

На думку *В. Давидова*, *В. Слободчикова* та *Г. Цукерман* [7], бути суб'єктом навчання означає вміти вчитися. У найширшому значенні цього слова вміння вчити себе означає здатність долати власну обмеженість не тільки стосовно конкретних знань і навичок, а й у будь-якій сфері діяльності і людських стосунків, частково у взаєминах із самим собою – невмілим чи ленивим, неухважним чи безграмотним, але здатним змінюватися, ставати (робити себе) іншим. Щоб вчити, змінювати себе, людина, як стверджують автори, «...повинна, по-перше, знати про свою обмеженість, по-друге, вміти переходити межі своїх можливостей. Обидві складові вміння вчитися є рефлексивними за своєю природою» [7, с. 14].

Проблема готовності до педагогічної діяльності, яка широко розглядається в працях *В. О. Сластьоніна*, тісно пов'язана зі змістом поняття суб'єкт навчання. Суттєвими показниками готовності *В. О. Сластьонін* вважає перцептивні здібності особистості, розглядає готовність як «...психологічний стан, що відображає динамізм особистості, багатство її внутрішньої енергії, волю, ініціативність тощо. Вона включає також емоційну стійкість, що забезпечує витримку і самовладання; професійно-педагогічне мислення, тобто таке мислення, яке дозволяє проникати в причинно-наслідкові зв'язки педагогічного процесу, аналізувати свою діяльність, відшукувати науково обґрунтовані пояснення успіхів і невдач, передбачати результати роботи» [8, с.79]. Ми поділяємо точку автора про те, що змістовна сторона цього складного особистісного утворення повинна визначатися вимогами, які ставить перед педагогом сучасне суспільство.

У дослідженнях *Л. В. Кондрашової* щодо формування морально-психологічної готовності випускників вищих педагогічних закладів готовність визначається як «...складне особистісне утворення, яке включає в себе ідейно-моральні й професійні погляди і переконання, професійну спрямованість психічних процесів, самовладання, педагогічний оптимізм, налаштованість на педагогічну працю, здатність до подолання труднощів, самооцінку результатів цієї праці, потребу в професійному самовихованні, що забезпечують високі результати педагогічної праці» [9, с.9].

Теоретичні й практичні питання формування готовності студентів до професійної педагогічної діяльності досить ґрунтовно висвітлила у своїй дисертації *А. Ф. Ліненко*. Вона стверджує, що готовність – це «інтегрована система», яка формує особистість і характеризує її активність під час підготовки до діяльності й у процесі самої діяльності. У своєму дослідженні автор розглядає наявний суб'єктивний досвід особистості як результат виникнення готовності. Але цей досвід, вважає *А.Ф. Ліненко*, повинен базуватися на позитивному ставленні особистості до виконання обраної діяльності, при наявності потреби й усвідомленої мотивації [10; 11]. У зв'язку з цим можна впевнено стверджувати, що достатній рівень готовності студентів до педагогічної діяльності за умов сформованої позитивної мотивації і ціннісного ставлення до неї.

Діяльність і поведінка студентів визначається кількома потребами (збудниками). На різних етапах навчання й у зв'язку з об'єктивними причинами якість домінуючих потреб може варіюватися. Врахування потреб нинішнього студента, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю й залучення цієї діяльності до навчального процесу оволодіння професією і створять мотив, оскільки усвідомлена потреба знайде себе в предметі навчальної діяльності, а «...предмет діяльності є її дійсний мотив» [12, с.12].

Важливою, на нашу думку, є твердження *Ю.І. Пастура* про роль «особистісної індивідуалізації як засобу мотивації» [13, с. 57], який цілком логічно доводить: без особистісної індивідуалізації мотивація виникає лише за завданням викладача, що не забезпечує активної участі студентів у спілкуванні, а значить, і не створює мотиваційної основи навчання. Матеріал, на думку *Ю.І. Пастура*, повинен «...виходити з бажання студента, зі свідомості потреби того, що він засвоює, а не з примусу чи обов'язку» [13, с. 59].

Саме «особистісна індивідуалізація» виступає як суб'єктність студента і впливає на його активність у різних видах поведінки, спілкування та діяльності, таким чином, її можна розглядати як інтегральну характеристику особистості, яку не можна зрозуміти без аналізу такої її складової як індивідуальність.

Суб'єктність – це, на нашу думку, утвердження самості, що безпосередньо пов'язане із самовизначенням. Потреба в самовизначенні – це потреба злиття в єдину значеннєву систему узагальнених уявлень про світ і узагальнених уявлень про себе і, тим самим, відшукання і визначення смислу свого буття. Отже, життєвий план перетворюється на значеннєве майбутнє, а самовизначення – на смислоутворення. Воно має значення значеннєвого поля. При цьому заборона й самообмеження є не тільки результатом, а й процесуальною характеристикою становлення студента як суб'єкта творчої навчальної діяльності.

Як зазначає *А.Б. Орлов*, набуваючи власної сутності, індивід у безлічі ролей і соціальних функцій, сукупності зв'язків і відносин з іншими, виділяє своє власне та робить його абсолютно ціннісним змістом свого справжнього «Я». Це авторство власного життя та самого себе. Індивідуальність реалізується як суб'єктність (діюче суб'єктивне) людини. Розкриття осередку суб'єктної активності (сутності), яке виявляється у формі самовизначення, полягає у постійному змінюванні співвідношення між «зовнішнім та внутрішнім «Я» реальної особистості; від переважаючої спрямованості «зовнішнє через внутрішнє» до дедалі більшого домінування тенденції «внутрішнє через зовнішнє», тобто з розвитком суб'єктності людина поступово звільняється від зовнішньої детермінації та піднімається до власної сутності [14].

Не треба забувати, що студент у процесі навчальної діяльності у ВНЗ є і соціальним суб'єктом, тобто членом навчальної групи. У цьому сенсі термін «суб'єкт» відображує самодіяльність і самостійність студента, соціальної групи, авторство кожного з них у конкретній дії, тобто інноваційний і творчий характер навчальної діяльності. Отже, соціальний суб'єкт – не просто студент (група), що активно діють. Його діяльності притаманний самостійний, такий, що продукує ті певні соціокультурні форми, початок. Лише соціальна суб'єктність спроможна сприяти творчому особистісному самовизначенню студента в майбутній професії у навчальній діяльності у ВНЗ.

Таким чином, під соціальною суб'єктністю студента слід розуміти сутнісну якість суб'єкта, що передусім проявляється в його соціально творчій навчальній діяльності, поведінці та спілкуванні в нашому випадку – у творчій навчальній діяльності майбутнього педагога. Критерії і показники соціальної суб'єктності людини характеризують цей феномен на когнітивному і поведінковому рівнях. На думку *Л. Сокур'янської* [15], суб'єктність має кілька рівнів: суб'єктна диспозиція; актуалізована соціальна суб'єктність.

Саме в суб'єктності полягає потенціал творчості особистості студента і творення ним себе самого і свого оточення, і від того, як розкриватимуться її властивості, залежить життєвий шлях людини та майбутнє. Як зрілий суб'єкт психічної активності, студент у процесі навчання усвідомлює психологічну природу власної суб'єктності, свідомо скеровуючи її функціонування та розвиток у суспільно корисному напрямі. Саме в процесі навчання в ВНЗ відбувається онтогенетичний розвиток студента. Фактично формується та розвивається його суб'єктність у широкому і вузькому смислі слова як: суб'єкта навчальної діяльності; суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності; суб'єкта власної психічної активності; як суб'єкта життєдіяльності взагалі.

Основними проявами суб'єктності студента як суб'єкта навчальної діяльності є: самостійність і пряmlinійність, максималізм і критичність у судженнях, спілкуванні та мисленні; здатність ухвалювати відповідальні рішення; оптимізм, критичність і само-

критичність, не завжди адекватна самооцінка своєї поведінки та діяльності; неприйняття брехні, нетактовності та брутальності; переконаність у власних діях, вчинках і помислах; здатність ефективно займатися всіма видами та формами навчальної діяльності у ВНЗ; свідоме працевлаштування та виявлення сумнін у професійній діяльності; намагання отримати другу спеціальність та ін.

Ці прояви, безперечно, мають узагальнений характер і по-різному виявляються у студентів на молодших і старших курсах навчання. У зв'язку з цим прояви суб'єктності студентів, наприклад, першого, третього і випускного курсів істотно відрізняються. Отже, основні напрями діяльності науково-педагогічних працівників щодо формування суб'єктності студентів, її підтримання і творчого розвитку будуть різними за напрями та змістом.

На першому курсі вони мають формувати у студентів свідоме ставлення до навчальної діяльності, закласти основи оптимальної її методики, творчо розвивати мотиви і мотивації та сформувати мотивацію майбутньої професійної діяльності, активно будувати свої взаємини із студентами на основі суб'єкт-суб'єктної парадигми, навчити студентів виявляти власне «Я» та аргументовано його обстоювати.

На старших курсах основну увагу слід звертати на партнерське спілкування між науково-педагогічним працівником і студентом; на формування в студентів культури майбутньої професійної діяльності та набуття первинних професійних навичок і вмінь; на всебічний розвиток інтересу до обраної професії; на подачу навчального матеріалу в особистісному та професійному вимірах; на формування особистісної та психологічної готовності до професійної діяльності як педагога.

З викладеного вище доходимо висновку, що сутнісною ознакою у просторі індивідуального та історичного буття суб'єкту є «суб'єктність» – з *середины детермінована спонтанна активність, творення власної психіки і себе як суб'єкта поведінки, спілкування та діяльності.*

Активність особистості як суб'єкта психічної активності становлять субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра (*екзистенціальна, інтенціальна, потенціальна, віртуальна, актуальна, рефлексивна, експерієнтальна*) як цілісна функціональна структура.

Факти прояву суб'єктивності вдається спостерігати безпосередньо у діяльності, використовуючи різноманітні методи, розроблені для дослідження мислення, включеного в діяльність. Для вирішення складної ситуації реально діючий суб'єкт «розщеплюється» на кілька суб'єктів, які вирішують різноманітні завдання і які розмовляють при цьому різними мовами, які вбачають ситуацію через різні механізми репрезентації, з різних віртуальних позицій.

Процес становлення суб'єктивності та професіоналізації педагога пов'язаний із формуванням складних когнітивних утворень, які набувають індивідуалізований характер і становлять основу принципів і способів діяльності педагога у певній конкретній ситуації. Зазначені вище закономірності найкраще проявляються в тих видах діяльності, де процес пізнання суб'єкта не відірваний від його перетворення і для нього, тобто в практичній діяльності.

Прояв суб'єктної позиції студента пов'язаний не тільки з тим, як він засвоює нормативно задані зразки, а й з тим, як він перетворює їх, як виявляє своє вибіркове ставлення до предметних і соціальних цінностей, заданого змісту знань, характеру їх використання у своїй діяльності, тобто з так званним позиційним самовизначенням людини як суб'єкта творчої діяльності

У зростанні суб'єктних властивостей учня вбачається суть сучасної педагогічної діяльності педагога; суб'єктні властивості вони розглядають як визначальну міру свободи особистості, її гуманності, духовності та життєтворчості, як ядро особистості.

Саме «особистісна індивідуалізація» виступає як суб'єктність студента і впливає на його активність у різних видах поведінки, спілкування та діяльності, таким чином, її можна розглядати як інтегральну характеристику особистості.

Література:

1. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М.: Изд-во «Институт практической психологии». – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 328с.
2. Яворська Г. Х. Формування соціально-професійної зрілості у курсантів – майбутніх офіцерів міліції:

- теоретико-методологічний аспект/ Г. Х. Яворська. – О.: Юридична література, 2005. – 248 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
 4. Процесс обучения в высшей школе: Учеб. пособ. / Л. В. Кондрашова. – Кривой Рог: ИВИ, 2000. – 170с.
 5. Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования/ Е.В. Бондаревская. – М.: Педагогика, 1994.
 6. Ягупов В. В. Суб'єкт-суб'єктні взаємини в навчальному процесі // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко (Педагогічні науки)/ В.В. Ягупов. – Запоріжжя: ВПК «Запоріжжя», 1999. – № 3-4. – С. 5-10.
 7. Давыдов В.В., В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии. – 1992. – №3-4. – С. 14-19.
 8. Слостенин В. А. Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функционирование / В.А. Слостенин // Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. – М.: Просвещение, 1982. – С.120–167.
 9. Кондрашова Л.В. Теоретические основы воспитания нравственно-психологической готовности студентов педагогического института к профессиональной деятельности: автор. дис. ...доктора педаг. наук: 13.00.01/ Л.В. Кондрашова. – М.: МГУ им. В.И.Ленина, 1989. – 36с.
 10. Ліненко А.Ф. Готовність майбутніх вчителів до педагогічної діяльності / А.Ф. Ліненко // Педагогіка і психологія. – 1995. – №1. – С.125-132.
 11. Ліненко А.Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности: дис. ...доктора педагог. наук: 13.00.01 – 13.00.04. / А.Ф. Ліненко. – К., 1996. – 403 с.
 12. Леонтьев А.А. Общее понятие о деятельности / А.А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности/ А.А. Леонтьев. – М.: Наука, 1974. – 386с.
 13. Пастир Ю. І. Професійна підготовка вчителя: деякі інноваційні підходи до спрямування процесу соціалізації молодшого школяра / Ю.І. Пастир // Вісник Черкаського університету. Серія. Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 164.– С.129-132.
 14. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее «Я» человека / А.Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С.5-19.
 15. Сокурянская Л.Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен / Л.Г. Сокурянская // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: Харків. нац. ун-т ім. В.Каразіна, 2001. – С. 257-264.

Боднар А.Я., канд. психолог. наук, доцент кафедри зв'язей з общественностью, психології та педагогії Національного університету «Киево-Могилянська академія», **Жура́т Ю.В.**, канд. педагог. наук, асистент кафедри педагогії та психології дошкільного образования Черновицького національного університету імені Юрія Федьковича

Исследование проблемы субъекта и субъектности и его влияние на формирование понятия «профессиональная субъектность учителя». В статье рассматриваются проблемы взаимодействия субъекта и субъектности студента в процессе обучения в вузах, активность личности как субъекта, основные проявления субъектности студента как субъекта учебной деятельности. Анализируются проблемы развития личностной индивидуализации как субъектности студента, его социальной субъектности как сущностное качество субъекта в контексте будущей творческой учебной деятельности педагога. Освещаются теоретические и практические вопросы формирования готовности студентов к профессиональной педагогической деятельности, пути становления профессиональной субъектности учителя.

Ключевые слова: субъект, субъектность, личностная индивидуализация, социальная субъектность, субъект в деятельности, обучении и познании, субъект учебы, субъектные свойства студента, студент как субъект творческой учебной деятельности.

Bodnar A.Y., Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Public Relations, Psychology and Pedagogy of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy, **Zhurat J.V.**, Candidate of Pedagogic Sciences, Assistant of the Department of Pedagogy and Psychology of Early Childhood Education, Chernivtsi National University

Investigating the subject and subjectivity and its influence on the concept of «professional teacher subjectivity». The article reveals the problem of interaction between subject and subjectivity of the student in the process of studying in high school, the activity of the individual as a subject, the main manifestation of the student subjectivity as a subject of learning activities. The problems of personal individualization of the student subjectivity, his social subjectivity as an essential quality of the subject in the context of future creative activities of a teacher are analysed. The theoretical and practical aspects of the training of students for professional teaching activities and ways of the professional teacher subjectivity formation are highlighted in the article.

Key words: subject, subjectivity, personal individualization, social subjectivity, the subject of activity, teaching and learning, learning subject, subjective properties of the student, the student as the subject of creative learning activities.

УДК 364:061.27-027.564.2](477)

Гончар Л.К.,

ст. викладач кафедри соціальної роботи та практичної психології
АПСВТ,

Дмитрук Н.А.,

незалежний експерт-соціолог

До питання про основні тенденції благодійності в Україні на сучасному етапі

У статті висвітлюються актуальні проблеми розвитку благодійності та меценатства в Україні на сучасному етапі. Обґрунтовується важлива роль приватних благодійних фондів для «соціальної капіталізації», соціальної інтеграції і перетворення фінансового капіталу на соціальний капітал. Аналізуються основні тенденції вітчизняного ринку сучасної благодійності та чинників її інституціоналізації. Акцентується увага на причинах відсторонення пересічних українців від благодійності та приватної ініціативної філантропії.

Ключові слова: благодійність, благодійна активність громадян, приватна ініціативна філантропія, благодійний фонд.

Сьогодні примножуються дискусії та рефлексії щодо сутності, форм та методів, а також соціальних результатів сучасних проявів благодійності. Предметом наукових студій стають напрями методології дослідження добродійності, цілі благодійної діяльності, її соціальні функції, ефективність діяльності благодійних фондів, державна політика у сфері благодійності [1-6]. У цьому ракурсі найбільш цікавими є праці Рубена Апресяна, присвячені аналізу раціональності та легітимності організованої філантропічної діяльності, її соціальним наслідкам, розгляду мотиваційних передумов сучасних філантропів [7; 8]. Серед українських авторів заслуговують на увагу експертні коментарі та дослідження Анни Гулевської-Черниш щодо аналізу сучасного ринку благодійництва в Україні [9 – 12].

Відповідно до першого світового рейтингу благодійності гуманітарної організації CAF, що враховує три моделі благодійної поведінки – фінансові пожертвування, віддача власного часу на благодійність (волонтерство) та допомога незнайомим людям, – Україна посіла 150-е місце з 153: тільки 5% українців жертвують кошти на благодійність, 14% українців займаються волонтерською діяльністю і лише 19% українців надають допомогу ближньому [13]. Якщо взяти до уваги головний лейтмотив дослідження, «...чим більше людина задоволена своїм життям, тим більше вона схильна робити благодійні пожертвування», – громадяни України не задоволені своїм життям настільки, щоб бути спроможними займатися благодійністю [13, с. 31]. Думки експертів щодо цього рейтингу благодійності розділилися: одні називають його «дивно вдалим продуктом», ставлячи на чільне місце універсальність показників рейтингу та їх незалежність від політичного ладу, інші сумніваються в його якості, оскільки в основу рейтингу покладено показники, що мають суб'єктивну природу. Низькі місця у світовому рейтингу країн СНД (Молдова – на 100-у місці, Білорусь – на 106-у, Грузія – на 134-у, Російська Федерація – на 138-у), експертне співтовариство пояснює такими факторами як: нерозвинутість інфраструктури благодійності та пожертв у пострадянських суспільствах, загальна недовіра громадян до філантропічних організацій, а також низький рівень суспільної консолідації [14].

Нечисленні вітчизняні соціологічні дослідження з цієї тематики фіксують низький рівень благодійної активності українців, відсутність їх прагнення до підтримки добродійної діяльності різних фондів та організацій, залежність між готовністю проявити благодійність та фінансовим добробутом (чим кращим фінансовий стан громадянина, тим більше він

схильний до благодійної діяльності), спроможність перекласти відповідальність за благодійність на інших (насамперед, на державу й заможних громадян), а також відсутність довіри до організацій, що займаються благодійною діяльністю [7; 15; 16].

У загальній масі пересічні українці поки що демонструють скоріше відсторонення від благодійності, ніж орієнтованість на добродійність. Відсутність культури та практики благодійності в суспільстві межує з недовірою та підозрою до благодійних ініціатив у громадській думці.

Наприклад, благодійність приватних благодійних фондів та заможних людей поєднана з їх соціальним неприйняттям та критицизмом [17; 18]. Виною тому благодійність, яка враховує переваги, насамперед, благодійника, а також благоотримувачів. Доволі часто така благодійність орієнтована на зовнішню публічну комунікацію, масовані концепції позиціонування. Таким чином, благодійність стала скоріше інструментом політичного впливу або ж досягнення більш прозорого іміджу. Багато вітчизняних філантропів розглядають благодійність як вигідний майданчик, на якому відбувається їх презентація перед громадськістю та маскування інших інтересів та соціальних ролей. Дійсно, благодійна діяльність дозволяє частково позбутися негативних соціальних ролей, які не приймаються та відкидаються суспільством. Також благодійність дозволяє швидко трансформувати успіх і владу на соціальне визнання. Контексти та сфери благодійності є моральними і не обтяженими негативними маркерами у суспільній свідомості. Певною мірою філантропи отримують соціальне прийняття в тих сферах, де створюються вічні цінності та продукти, аргію приймають для суспільства – в освіті, охороні здоров'я, культурі, мистецтві тощо.

Подібна благодійність є орієнтованою на соціальний прибуток та певний ефект для їх власників і засновників. Так, приватні благодійні фонди – це вдалий інструмент «соціальної капіталізації», соціальної інтеграції, перетворення фінансового капіталу у соціальний капітал. Слід констатувати той факт, що досить часто «репутаційний ефект» благодійних ініціатив розглядається як матеріалізований результат діяльності саме таких благодійних фондів. Наприклад, нерідко приватні благодійні фонди українських політиків використовуються ними у передвиборній та післявиборній агітації, за що активно критикуються експертами, котрі ідентифікують подібну благодійність як «соціальну корупцію» та «політичне самогубство», а «...методи ведення передвиборчої кампанії дискредитують як самого політика, котрий роздає благодійні подачки з метою підкупу виборців, так і саму ідею добродійності як людської потреби творити добро безкорисно» [19].

Проте, таке використання благодійності не є приводом «...для того, щоб засуджувати благодійність саму по собі і відмовлятися від неї» [7, с. 58]. Багато в чому завдяки приватній ініціативній філантропії, що реалізується іменними благодійними фондами, здійснено структурування благодійності в нашій країні.

Ініціативи благодійних фондів та приватних благодійників є механізмом культивування мереж вітчизняних представників професійних еліт, експертів та промоутерів. Ініціативність і партнерство благодійних фондів із соціальними сферами та інституціями країни (у галузі культури, мистецтва, освіти, медицини, соціальних досліджень) сприяло їх екстенсивному об'єднанню на своїх ресурсних майданчиках [20; 21].

За останніх кілька років вітчизняні благодійні ініціативи набули чітких контурів, цілі та стратегії благодійних фондів стали більш диференційованими, спрямованими на вузькі теми та цільові групи, а також більш комплексними і багатоетапними у своїх проявах. Паралельно з активним розвитком власне українських форм та методів роботи благодійників запозичується та аналізується сучасна міжнародна практика реалізації благодійних ініціатив, орієнтована на розвиток повсякденної благодійності та залучення до благодійної діяльності молоді [22–24]. Зміцнюються зв'язки вітчизняних благодійних фондів зі статусними міжнародними партнерами, з якими реалізуються спільні соціальні проекти (ООН, ВООЗ, групою Світового банку, ЮНІСЕФ, ПРООН, Глобальним фондом для боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією, приватними іноземними фондами) [25–27]. Сьогодні саме приватні благодійні Фонди залучають значні ресурси міжнародних благодійних організацій та донорів в нашу країну. Благодійні фонди орієнтуються на стратегії укладення

вигідного партнерства, промоутерства, розвиток попиту на повагу до соціальних ідей, які вони тиражують. ЗМІ спільно зі своїми власниками надають їм інформаційну підтримку, роблячи ініціативи та благодійні контексти наблизеними для громадськості. За останні кілька років підвищився рівень організаційного розвитку благодійних ініціатив та інституцій. Сформувалося вітчизняне професійне середовище управлінців, кураторів та експертів благодійних ініціатив. Активно функціонує ніша «критиків» вітчизняних благодійних практик, які оцінюють їх недоліки та прорахунки, а також характер репутаційних придбань.

У цілому благодійні ініціативи набули раціональної спрямованості, зменшилася кількість «світських» («тусовочних») заходів, орієнтованих на збір благодійних коштів задля вирішення тієї чи іншої точкової соціальної проблеми.

Діяльність приватних благодійних фондів вплинула на розвиток мереж кооптованої громадянської благодійності. Зокрема, новим напрямом розвитку благодійності в країні став «краудфайтинг» – народне колективне фінансування цільових проєктів без залучення коштів профільних благодійних організацій та приватних спонсорів: тематичні проєкти-ініціативи виставляються на Internet-платформах для пошуку односторонніх, готових стати їх донорами. «Особливо актуальним краудфайтинг має стати в Україні, де бюджетні кошти освоюють переважно ті, хто їх розподіляє, а олігархи часто бачать у спонсорстві лише власну вигоду і швидко починають диктувати творцям свої умови» [28]. Створено українські прототипи краудфайтинг-Internet-платформ, котрі використовуються для збору коштів на реалізацію цільових тематичних проєктів. «За півроку на Спільнокошті було успішно реалізовано 8 проєктів. Всі вони зібрали 100% і більше від суми, яку просили. ... Загальна сума внесків, що зробили люди сьогодні, – це більше 150 тис. гривень» [29].

Також релігійні організації, звертаючи увагу на популярність благодійності світських осіб та організацій, інтенсивно активізували свою благодійну діяльність у напрямі популяризації її у більш сучасних формулюваннях і тим самим розширили сфери свого соціального служіння [30].

На сучасному етапі вітчизняний ринок благодійних послуг зміцнюється змістовно: збільшується частка «нової філантропії», яка орієнтована на раціональне використання благодійних ресурсів у контексті створення й підтримки людського капіталу та громадянських ініціатив [31; 32]. Критерії номінування вітчизняної благодійності удосконалюються, вона оцінюється з точки зору таких критеріїв як: ступінь актуальності її спрямованості, системності управління, орієнтації на результат, ефективності та результативності, прозорості вкладених інвестицій. Процедури вимірювання якості благодійності наближаються до еталонних методик оцінювання ефективності соціальних проєктів. Відходить у минуле оцінювання ефективності благодійних ініціатив, підпорядкована комунікаційним засобам їх популяризації. Благодійники намагаються відстежувати якісні зміни, що відбуваються в «підшефних» групах та сферах, благодійні фонди здійснюють спеціальні порівняльні заміри на основі офіційних статистик, або даних цільових досліджень. Наявність процедури оцінювання ефективності благодійних ініціатив вітчизняних фондів має пряму залежність від якості професіоналізму їх співробітників.

Попередній період був для представників професійних благодійних кіл простором «боротьби» з державою за її зацікавленість у розвитку благодійності. Наразі досягнута більша легітимізація благодійних ініціатив й більша легалізація прав на здійснення цих ініціатив. Завершення етапу інституціоналізації вітчизняних благодійних фондів збіглося зі створенням вітчизняного лобі благодійників під гаслом зменшення податкового навантаження на одержувача благодійної допомоги. Вітчизняні благодійні інституції домоглися удосконалення системи правил надання благодійної допомоги, отримали більш досконалі інструменти досягнення своїх цілей, – відбулося зрівняння соціальної допомоги від держави та допомоги від благодійних організацій, розширилися напрями надання благодійної допомоги, введено благодійний сервітут, легалізовано ендаумент [33, 34].

Сьогодні багато хто розуміє, що «благодійні ініціатори пропонують більш ефективні механізми розподілу суспільного капіталу, ніж державні структури» [35]. Таким чином,

можна стверджувати, що українським благодійникам вдалося отримати «зелене» світло від держави взамін на їх допомогу у вирішенні складних соціальних проблем.

Література:

1. Свердлова А. Л. Меценатство в России как социальное явление / А.Л. Свердлова // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 134 – 137.
2. Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования / под ред. О. Л. Лейкинда, А. В. Орловой, Г. Н. Ульяновой. – СПб.: Лики России, 2003. – 630 с.
3. Матяж С.В. Досвід зарубіжних країн у сфері державного регулювання меценатської діяльності. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/naukrprac/politics/2008/79-66-26.pdf. – Назва з екрана.
4. Вінніков О. Ю. Як здійснювати благодійну діяльність в Україні згідно з новим Податковим кодексом / О. Ю. Вінніков, М. В. Лацiba; Укр. незалеж. центр політ. дослід., Мережа розвитку европ. права. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 124 с.
5. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 160 – 174.
6. Доброчинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / за ред. В. Халецького, О. Семашко, Л. Думи. – К.: Ресурсний центр розвитку громадських організацій «Гурт», 1998. – 38 с.
7. Рубен Грантович Апресян . Дилеммы благотворительности / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 56-67.
8. Рубен Грантович Апресян . Филантропия: милостыня или социальная инженерия? / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 51- 60.
9. Анна Гулевська-Черниш. Європейська благодійність: ми і вони / Анна Гулевська-Черниш, Анатолій Заболотний // Дзеркало тижня. – 2013. – № 4. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/socium/evropeyska-blagodiynist-mi-i-voni.html>. – Назва з екрана.
10. Гулевська-Черниш Анна Багатолика добродійність України: чи можна відродити довіру? / Анна Гулевська-Черниш // Дзеркало тижня. – №10, 15 березня 2013. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/socium/bagatolika-dobrodiynist-ukrayini-chi-mozhna-vidrodit-doviru_.html. – Назва з екрана.
11. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження) / за ред. А.В. Гулевської-Черниш. – К.: Книга плюс, 2008. – 120 с.
12. Практика благодійної діяльності бізнес-компаній в Україні: сучасний досвід (звіт за результатами дослідження) / А. Гулевська-Черниш, Д. Непочатова, Л. Паливода, С. Шендеровський; за заг. ред. А. Гулевської-Черниш. – К.: Салютіс, 2010. – 60 с.
13. Мировой рейтинг благотворительности – 2010. – Режим доступу: http://www.cafRussia.ru/CAFRussia/research/research_worldgivingindex/. – Назва з екрана.
14. Комментарии экспертов. – Режим доступу: http://www.cafRussia.ru/files/blocks/expert_comments.doc. – Назва з екрана.
15. Благотворительность по-украински / Вып. 2: Кто нуждается в помощи и кто ее реально получает? – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/ru/products/politic/data/entry/13948/>. – Назва з екрана.
16. Благодійність по-українськи / Вып. № 1: Допомогти в новорічні свята! – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13944/>. – Назва з екрана.
17. Пінчук обіцяє віддати більшу частину статку на добродійність // Українська правда. – 2012. – 26 січня 2012. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/01/26/6935054/>. – Назва з екрана.
18. Ігор Дебенко. Імітована благодійність. – Українська правда, 28 травня 2012. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/05/28/6965411/>. – Назва з екрана.
19. Фонд Братьев Кличко разделяет благотворительность и политику. – Режим доступу: <http://klitschko-brothers.com/novosti/fond-bratev-klichko-razdeljaet-blagotvoritelnost-i-politiku.html>. – Назва з екрана.
20. Олеся Островська-Люта: «Ми хочемо розворушити музейне середовище». – Prostir.museum, 15 листопада 2012. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/25113>. – Назва з екрана.
21. Александр Фельдман является инициатором ряда крупных благотворительных проектов в социальной, культурной и межнациональной сферах / Персональный сайт Александра Фельдмана. – Режим доступу: feldman.org.ua/bio. – Назва з екрана.
22. Новогодние открытки доброты. – 12.12. 2012. – Режим доступу: <http://www.antiAids.org/ru/about/news/11733>. – Назва з екрана.

24. 50 лучших украинских клубов проведут тематические вечеринки во Всемирный день борьбы со СПИДом. – 30.11.2012. – Режим доступа: <http://www.antiaids.org/ru/about/news/11419>. – Назва з екрана.
25. В Украине началась серия молодежных квестов, посвященных борьбе со СПИДом. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.antiaids.org/ru/projects/infocampaign>. – Назва з екрана.
26. Фонд Елены Пинчук «АНТИСПИД»: Партнёры. – Режим доступа: <http://www.antiaids.org/ru/about/partners>. – Назва з екрана.
27. Программа «Остановим туберкулез в Украине». – Режим доступа: http://www.fdu.org.ua/health/stop_tb_ukraine. – Назва з екрана.
28. Глобальна Ініціатива Клінтона. – Режим доступа: <http://pinchukfund.org.ua/projects/12/>. – Назва з екрана.
29. Анна Григораш Народне фінансування. Як українці збирають гроші на свої проекти за кордоном. – Українська правда. Життя, 01.03.2013. – Режим доступа: <http://life.pravda.com.ua/society/2013/03/1/122203/>. – Назва з екрана.
30. Анна Григораш Де просити гроші на науку і благодійність. Спільнокошт по-українськи. – Українська правда. Життя, 5 березня 2013. – Режим доступа: <http://life.pravda.com.ua/society/2013/03/5/122512/>. – Назва з екрана.
31. Украинские Церкви усиливают сотрудничество в сфере социального служения и благотворительности. – Режим доступа: <http://prochurch.info/index.php/news/more/17527>. – Назва з екрана.
32. КСО: life:) сосредоточился на образовании молодежи и помощи неимущим. – 30 января 2013. – Режим доступа: <http://delo.ua/business/kso-life-sosredotochilsja-na-obrazovanii-molodezhi-i-romoschi-neim-196058/>. – Назва з екрана.
33. Аспен-Украина. – Режим доступа: <http://pinchukfund.org/ru/projects/7/Завтра.UA>. – <http://pinchukfund.org/ru/projects/9/>. – Назва з екрана.
34. Меморандум благотворителей Украины. – Режим доступа: <http://www.fdu.org.ua/ru/news/372>. – Назва з екрана.
35. Синергия в поддержку милосердия. – Режим доступа: <http://www.dislife.ru/flow/theme/8724/>. – Назва з екрана.
36. Благотворители продвигают изменения в системе налогообложения. – Режим доступа: http://www.ukrudprom.ua/digest/Blagotvoriteli_prodvigayut_izmeneniya_v_sisteme_nalogooblogenyia.html. – Назва з екрана.

Гончар Л.К., старший преподаватель кафедры социальной работы и практической психологии АТСОТ, Дмитрук Н.А., независимый эксперт-социолог

К вопросу об основных тенденциях благотворительности в Украине на современном этапе. В статье освещаются актуальные проблемы развития благотворительности и меценатства в Украине на современном этапе. Обосновывается роль частных благотворительных фондов для «социальной капитализации», социальной интеграции и превращения финансового капитала в социальный капитал. Анализируются основные тенденции отечественного рынка современной благотворительности и факторов ее институционализации. Акцентируется внимание на причинах отстранения украинских граждан от благотворительности и частной инициативной филантропии.

Ключевые слова: благотворительность, благотворительная активность граждан, частная инициативная филантропия, благотворительный фонд.

Honchar L.K., Lecturer of the Department of Social Work and Practical Psychology, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Dmytruk N.A., independent expert-sociologist

To the question of the main trends of charity in Ukraine at present stage. The article deals with topical issues of charity and philanthropy in Ukraine today. The Authors of the article focus on the important role of private Charitable Funds for «social capitalization», social integration and financial capital transformation into social capital. Also, the article deals with major trends of modern philanthropy and factors of its institutionalization in the domestic market. The Authors emphasize the causes of Ukrainian Citizens` reluctance for charity and private philanthropy initiative.

Key words: charity, charitable citizens` activity, private initiative philanthropy, charitable fund.

УДК 378.018.43:004

Хомерікі О.А.,канд. педагог. наук, доцент кафедри соціології
Національного авіаційного університету

Інформатизація освіти як напрям глобалізаційних процесів: проблеми і перспективи

У статті висвітлюються процеси інформатизації освітніх систем за умов сучасних глобалізаційних процесів. Зокрема, зазначається, що особлива увага в інформаційному суспільстві приділяється розвиткові системи освіти, активному впровадженню у ній інформаційних технологій.

Наголошується на тому, що інформаційна забезпеченість системи освіти – це і доступ до загальноосвітніх знань, і технічне оснащення, і розвиток інтернет-технологій. Розглядається один з нових, ефективних і перспективних напрямів у межах інформатизації освіти – розвиток дистанційної освіти.

Акцентовується увага на формуванні установки на постійну безперервну самоосвіту, що сприятиме розвитку всіх аспектів інформатизації, починаючи з великих інформаційних порталів, баз і ресурсів мережі Інтернет і закінчуючи новими освітніми технологіями, такими як дистанційне навчання, інтернет-університети, інтернет-лабораторії та ін.

Ключові слова: інформаційне суспільство, вища освіта, дистанційна освіта, інформатизація.

Сучасне суспільство зазнає тотального впливу науково-технічного прогресу. Сучасна економічна стратегія, орієнтована на широке практичне застосування нових наукоємних технологій, зумовила бурхливий розвиток процесу освоєння і поширення інновацій у галузі інформаційно-комунікаційних технологій (інфокомунікацій). Їх революційний вплив стосується способу життя громадян, їх освіти й роботи, а також взаємодії органів уряду, бізнесу та громадськості. Інформаційні комунікації дозволяють корпораціям і фірмам збільшити зростання продуктивності праці, прискорити дифузю різних технологічних нововведень. З поширенням Інтернету та електронної торгівлі інформаційні комунікації стали ключовим чинником нової економіки, що знайшло логічне відображення у виникненні поняття «інформаційне суспільство», що характеризує новий якісний стан сучасної цивілізації. У цьому контексті бізнес і суспільство рівною мірою пред'являють закономірні і виправдані вимоги до сучасних інформаційних технологій і методів, які б забезпечили комунікативну взаємодію соціальної, економічної і політичної сфер, що адекватно відображає інноваційні перетворення.

За сучасних умов зростає роль і значення такого феномену як інформація. Терміном «інформація» оперують сьогодні в різних сферах наукового знання: філософії, педагогіці, кібернетиці, юриспруденції, теорії журналістики. Під «інформацією» розуміється вся сукупність даних, фактів, відомостей про фізичний світ і суспільство, вся сума знань – результат пізнавальної діяльності людини, яка в тому чи іншому вигляді використовується суспільством у різних цілях. Саме поняття «інформація» лежить в основі поняття «інформаційне суспільство», що з'явилося в другій половині 1960-х років. Поряд з ним використовувалися такі терміни як «технотронне суспільство», «суспільство знань», «постіндустріальне суспільство». Уявлення про інформаційне суспільство пов'язане також із концепцією трьох хвиль А. Тоффлера. Інформаційне суспільство – це соціологічна концепція, що визнає головним фактором розвитку суспільства виробництво інформації та її використання.

Одним з важливих чинників становлення інформаційного суспільства є система освіти. За сучасних умов відбувається реформування вищої освіти з метою підвищення рів-

ня її якості, гнучкості, конкурентоспроможності та посилення тісної інтеграції із промисловістю. Однією із головних складових цього процесу є інформатизація системи освіти. Прагнення до розвитку, набуття безперервності, входження в глобальний світовий простір, подолання всіх деформацій, нав'язаних попереднім історичним періодом, повинні стати домінантами українських освітніх реформ.

Питання становлення інформаційної епохи розробляли у своїх працях соціологи й експерти з питань розвитку сучасного суспільства. Серед них слід виділити таких дослідників як: А. Турен, П. Сервала-Шрайбер, М. Понятовський, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, Н. Луман, М. Маклюен, Д. Белл, А. Тоффлер, Д. Масунда та ін.

Концепцію «постіндустріального» та «інформаційного» суспільства отримала свій розвиток у працях З. Бжезінського, Дж. Гелбрейта, У. Дайзарда, М. Кастельса.

У 60–70-ті роки ХХ ст. Д. Белл, А. Турен, О. Тоффлер, а згодом і інші автори, обгрутовуючи специфічність постіндустріального суспільства як якісно нового етапу в розвитку людства, спробували розгорнути його змістовний аспект, розкрити якісні характеристики. Виділені ними найбільш загальні риси постіндустріального етапу в розвитку людської цивілізації набувають реальних обрисів вже сьогодні, у перехідну епоху. Саме вони задають генеральний напрям розвитку вищої освіти на сучасному етапі.

У цій статті ми прагнули дослідити особливості інформатизації системи вищої освіти як одного з напрямів глобалізації.

Сучасна епоха характеризується як епоха інформаційних технологій. У сучасній науковій думці термін «інформаційне суспільство» використовується для позначення особливого виду суспільної формації, пізніх різновидів постіндустріального суспільства і нового етапу розвитку людської цивілізації. Авторство терміна належить, професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші. У ролі основної умови формування інформаційного суспільства розглядаються високотехнологічні інформаційні мережі, які діють у глобальних масштабах. Інформація, як основна соціальна цінність суспільства, є головним специфічним товаром за умов становлення інформаційного суспільства.

Основою теорії інформаційного суспільства є концепція постіндустріального суспільства Д. Белла. У вигляді концепції інформаційного суспільства доктрина отримала широкий розвиток у період комп'ютерного буму 70–80-х років минулого століття. О. Тоффлер у своїх дослідженнях довів, що світ вступає у нову, третю стадію цивілізації, у долі якої вирішальну роль відіграватимуть інформаційні засоби зв'язку, основу яких становитимуть комп'ютерні системи[1, с. 46].

Більшість дослідників розуміють інформаційне суспільство як суспільство, в якому більшість працюючих зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою, розповсюдженням і реалізацією інформації, особливо вищої її форми – знань. Тому особлива увага в інформаційному суспільстві приділяється розвиткові системи освіти, активному впровадженню в ній інформаційних технологій.

Інформаційна забезпеченість системи освіти – це і доступ до загальносвітових знань, і технічне оснащення, і розвиток інтернет-технологій, мабуть, найменш суперечливе питання, в якому більшість суб'єктів професійної освіти вже досягли досить високого рівня оснащення і розвитку. Але це зовсім не означає, що забезпеченість технічним і комунікаційним устаткуванням вищої школи України уже досяг європейського рівня. Цей високий рівень розвитку інформатизації університетів є високим і таким, що динамічно розвивається лише з огляду на те, що сформувався цей напрям зовсім нещодавно, коли у ВНЗ з'явилася можливість самостійно оснащувати свої дослідні лабораторії, центри, аудиторії та бібліотеки сучасною технікою і передовими інформаційними технологіями. Перехід розвинутих світових держав від індустріального до інформаційного суспільства, де найбільшою цінністю стали не природні ресурси і не розвинутість економіки, а знання, новітні технології, рівень освіченості і здатність ці знання створювати, – все це привело країни до необхідності розширювати потоки знань, доводити їх до всіх охочих, де б вони не перебували і які б форми освіти не вибирали, тим самим гарантуючи собі формування високоякісного людського капіталу, здатного не тільки підтримати те становище, яке посідає країна на

світовій арені, а й піднести його на ще більш високий рівень. Не тільки академічна мобільність та спільні навчальні плани характеризують глобалізацію. Багато з напрямів інформатизації освіти є не менш, якщо не більш глобальними процесами, що відбуваються наразі у багатьох країнах, у тому числі і в Україні. І одним з таких нових, ефективних і перспективних напрямів у межах інформатизації є розвиток дистанційної освіти. Якщо із технічною стороною інформатизації освіти все цілком зрозуміло, супротивників високого рівня якісної допоміжної техніки для здійснення досліджень, їх обробки або просто поліпшення якості матеріалу немає, то з дистанційною освітою справа дещо складніша [2, с. 65].

«Вища освіта без кордонів» безпосередньо пов'язана із розвитком дистанційної освіти. З удосконаленням комп'ютерних, телекомунікаційних та інформаційних технологій новим етапом у розвитку дистанційного навчання стає віртуальна освіта.

За подібних умов дистанційна освіта є одним із найбільш адекватних відповідей на виклик глобалізації. За останні півстоліття спостерігається безпрецедентне збільшення темпів науково-технічного прогресу. У деяких галузях прикладних природничо-наукових дисциплін близько 80% накопичених людством знань отримано за останніх 25–30 років. Знайомство з останніми концепціями і досягненнями наукової думки стає для найрізноманітніших категорій професіоналів життєво необхідним завданням.

Все частіше можна почути точки зору про те, що навчання доцільно розглядати як постійний процес, а не як «пройдений етап», що завершився багато років тому одержанням диплома. Поряд з освітою молоді, освіта дорослих почала посідати більш значне місце у процесі навчання. Саме системність безперервної освіти різко розширює його можливості, підвищує рівень пристосованості до суспільних умов, дає можливість оперативно відгукуватися на зміни потреб суспільства, соціальних груп і окремих особистостей. Подальший розвиток безперервної освіти сприятиме і підвищенню економічної віддачі освіти, і посиленню соціальної однорідності суспільства.

Серед стимулів розвитку світового ринку дистанційного навчання західні експерти виділяють:

- зростаючий світовий попит на освіту у глобалізованій економіці (за прогнозами, він продовжуватиме збільшуватися);
- можливість отримання прибутку: венчурний капітал відкрив дистанційну освіту, яка стала чималим бізнесом (величезні суми витрачаються на організацію «злиття» освіти та Інтернету, поряд з електронною комерцією тепер вже є і електронна освіта);
- швидкість поширення інновацій, яка «підштовхує» ринок; відповідно кількість коштів, які вкладені в інформаційні технології, стають все більшими [2, с. 115].

Деякі експерти наголошують, що створення віртуальних університетів тягне за собою комерціалізацію освітньої функції університету і рушійними факторами є вартість та зручність, а не освітні стандарти або якість [3, с. 390].

Таким чином, відповідаючи певним сучасним вимогам до освіти, зокрема, оперативності і актуальності отримання знань, дистанційна освіта, все ж ще сприймається як певний експеримент. Наразі у багатьох країнах відбувається процес пошуку оптимальних варіантів функціонування додаткової освіти і його взаємодії з традиційною освітою та іншими явищами світового процесу розвитку освіти.

Дистанційна освіта як новий напрям повинна сприяти розвитку креативності вищої освіти, її індивідуалізації, підвищення якості як запропонованих програм, так і кваліфікації фахівців.

У сучасному інформаційному суспільстві людині доводиться постійно стикатися із вирішенням нестандартних завдань, тоді як класична система освіти найчастіше спрямована саме на розвиток стандартного мислення. Прагнення якомога глибше проникнути в сутність явищ стримується величезною кількістю навчальних дисциплін, на яких важливо запам'ятати, вивчити, повторити, а не зіставити, порівняти і проаналізувати. Тому сучасна вища освіта повинна вийти на новий якісний рівень, для чого їй треба переключитися на розвиток особистості студентів, їх здібностей. Вона має прищеплювати навички самостійної інтелектуальної роботи, уміння вільно орієнтуватися в потоці інформації.

За сучасних соціокультурних умов не можна зводити освіту тільки до вміння користуватися інформацією та певною сумою знань. Така концепція орієнтована не на творчу складову освіти, а на споживацтво. Мета сучасної освіти – навчити людину налагодити обмін інформацією з навколишнім середовищем відповідно до принципу інформаційного балансу – споживання інформації ззовні має завершитися утворенням в індивідові нової інформації. Як стверджують основоположники сучасної соціології В.І. Добренєков і А.І. Кравченко, освіта має дати метакваліфікацію – навчити людину знаходити потрібну інформацію і засвоювати її, навіть якщо вона міститься за межами його особистого досвіду [4, с. 65].

Сучасна людина має не просто поглинати інформацію, а й створювати її, формувати на основі виробництва інформаційних образів культурне середовище. Тому звичайна середня людина має опанувати не стільки певну суму знань, що в епоху інформаційного суспільства швидко застаріває, скільки інтелектуальні навички, що дають можливість при бажанні отримати будь-яку важливу для неї суму знань.

За таких умов на перший план виходить одна з функцій нової соціокультурної моделі університету – підприємницького університету – пропонувати і здійснювати програми підприємництва для того, щоб готувати людей, що прагнуть заснувати власний бізнес, і розвивати підприємницьке мислення у студентів, які навчаються за іншими спеціальностями. На перший план у ході здобуття вищої освіти виходить процес творчості, якої потрібно навчатися за умов сучасної системи вищої освіти [5, с. 65].

Наприклад, Т. Емчура виділяє такі особистісні якості, які визначають професійну і етичну компетентність спеціаліста з вищою освітою:

- уміння працівника брати на себе відповідальність і приймати рішення на своєму рівні;
- готовність і вміння працювати в команді;
- уміння розуміти стратегію компанії і здатність інтегрувати стратегію своєї участі роботи в загальну стратегічну лінію;
- уміння адаптуватися до ділової культури сучасних компаній, у тому числі зарубіжних, незалежно від своїх особистих бажань та амбіцій;
- вільне володіння іноземними мовами і комп'ютером [6, с. 76].

Але наявність лише професійних якостей сьогодні стає недостатнім. Тому фундаментальною основою успішної діяльності є творча та ініціативна діяльність креативної особистості, здатної розвинути свій творчий потенціал, свої задатки і тим самим забезпечити власну ділову кар'єру і, одночасно, розвиток і процвітання суспільства.

Творчість сьогодні розглядається як інноваційна діяльність, спрямована на саморозвиток особистості і збагачення соціокультурного досвіду людини і людства. Тому творчості, і якоюсь мірою, підприємництву, сьогодні потрібно навчати в системі вищої освіти.

Виходячи з викладеного вище, сучасна вища освіта у напрямі інноваційно-креативного розвитку має поєднувати:

- склад знань, де головну роль відіграють фундаментальні, системні, стійкі взаємозв'язки. Сама фундаментальність знань визначає їх системність, стійкість і перспективність, що склалося історично і сьогодні продовжує проявлятися в дослідних університетах;
- формування інтелектуального потенціалу, який проявляється в методологічній культурі, ефекті самозростання знань на основі їх системності та широкого діапазону;
- розуміння проблем, яке включає теоретичний і практичний аспекти використання сучасних знань, освоєння ефективних технологій мислення, пізнавальну мотивацію діяльності;
- визначення нової якості діяльності, основними рисами якої виступають інноваційність, перспективність, ефективність.

Результатом такого інноваційно-креативного розвитку є поява інтернет-університетів або віртуальних університетів. Для нашої країни подібний вид вищого навчального закладу вкрай незвичний і викликає цілком однозначну реакцію – побоювання. Якщо в інших країнах такі університети функціонують вже досить давно і не викликають недовіри, то в нашій країні вони поки що належною мірою не прижилися, хоча проект їх розвитку існує [7, с. 140].

Основна проблема інформатизації та інноваційно-креативного розвитку полягає в тому, що особистий рівень людей в освоєнні інформаційних технологій все ще досить низький.

Навіть ті, хто має для цього достатній рівень технічного оснащення, далеко не завжди вміють користуватися тими ресурсами і можливостями, які надає інформатизація. Інтернет, здавалося б, буденна річ, та при цьому головне джерело інформації наразі продовжує для багатьох бути розкішшю, навіть можливість вільного доступу до світової мережі не гарантує того, що люди користуватимуться наданими освітніми можливостями[8, с. 34].

Всі освітні можливості, якими користується зараз переважна частина студентів – це інтернет-ресурси з готовими рефератами, що ніяк не сприяє, зрозуміло, повноцінному навчанню, вмінню знаходити інформацію і працювати з нею. Інтернет не розглядається як безпрецедентна можливість знаходити практично будь-яку потрібну інформацію, а саме з цієї точки зору студенти повинні до нього підходити, щоб інформатизація освіти набула того значення, якого їй надають у Європі. Незважаючи на всі спроби держави розробити програми інформатизації вищих навчальних закладів, виділення грантів під такі проекти тощо, повною мірою інформатизація суспільства запрацює ще нескоро. Для цього потрібно зробити найважливіше і найскладніше – прищепити людям думку, що без постійного вдосконалення своїх знань, без щоденного підвищення освітнього рівня, без самоосвіти і прагнення до неї, без самостійного пошуку джерел нової інформації, жодного інформаційного суспільства досягти не вийде. Тільки з таким підходом до свого життя і до своєї освітньої траєкторії сфера інформатизації не стане ще одним приводом до розшарування суспільства, а також сприятиме можливості досягти бажаного рівня конкурентоспроможності країни на міжнародному рівні і перейти таки до постіндустріального суспільства завдяки розвинутому і висококласному людському капіталу, який неможливо сформувати без ідеї про самоосвіту і без скерування його до невичерпної, актуальної бази поповнення необхідними даними – інформаційних технологій.

З викладеного доходимо висновку, що інформатизація сьогодні – це найуспішніший напрям глобалізації освіти, що динамічно розвивається. І державна участь у цьому процесі, особливо для вищих навчальних закладів з периферії (так як центральні, найбільш розвинуті університети самі здатні забезпечити і, як правило, вже забезпечили собі всі можливі напрями інформатизації), іноді є ключовим для формування високого рівня наданих професійних освітніх послуг. І, звичайно, не варто забувати, що установка на постійну безперервну самоосвіту сприятиме розвитку всіх аспектів інформатизації, починаючи з великих інформаційних порталів, баз і ресурсів мережі Інтернет і закінчуючи новими освітніми технологіями, такими як дистанційне навчання, інтернет-університети, інтернет-лабораторії та ін., навіть у тих ВНЗ, де цей процес з тих чи інших причин не дуже розвинутий.

Література:

1. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / пер.: Наталки Бордукової. — Харків: Акта. — 688 с.
2. Пашков В.О. Політика ЄСу сфері вищої освіти: процес становлення та основні етапи / В.О. Пашков // Грані [Текст]. — Дніпропетровськ. — 2011. — № 3. — С. 138-143.
3. Oakes S. Keeping Track: How Schools structure inequality/S. Oakes. — New Haven, 1985.
4. Добренъков В.И. Общество и образование / В.И. Добренъков, В.Я. Нечаев. — М.: Лань, 2003. — 201 с.
5. Глобализация и образование: сб. трудов / отв. ред. С.Л. Зарицкая. — М.: ИНИОН, 2001. — 144 с.
6. Егоршин А.П. Мотивация трудовой деятельности: учеб. пособ. — 2-е изд., перед. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2006. — 464 с.
7. Кастельс М. Галактика Интернет. Екатеринбург У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного университета), 2004. — 231 с.
8. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. / Н.Є. Мойсеюк. — Вид. 5-е, доп. і перероб. — К., 2007. — 656 с.

Хомерики Е.А., канд. педагог. наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університета

Информатизация образования как направление глобализационных процессов: проблемы и перспективы. В статье освещаются процессы информатизации образовательных систем в условиях современных глобализационных процессов. В частности, отмечается,

что особое внимание в информационном обществе отводится развитию системы образования, активному внедрению в ней информационных технологий.

Указывается на то, что информационная обеспеченность системы просвещения — это и доступ к общемировым знаниям, и техническое оснащение, и развитие интернет-технологий. Рассматривается один из новых, эффективных и перспективных направлений в рамках информатизации образования – развитие дистанционного образования.

Акцентируется внимание на формировании установки на постоянное непрерывное самообразование, которое будет содействовать развитию всех аспектов информатизации, начиная с больших информационных порталов, баз и ресурсов сети Интернет и заканчивая новыми образовательными технологиями, такими как дистанционное обучение, интернет-университеты, интернет-лаборатории и др.

Ключевые слова: информационное общество, высшее образование, дистанционное образование, информатизация.

Khomeriki O.A., Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology, National Aviation University

Informatization of education as the direction of globalization: problems and prospects. The article deals with the process of informatization of educational systems in contemporary globalization processes. Specifically, it is stated that special attention in information society is paid to the education system development as well as the active implementation of information technology. The article specifies that information supply of educational system is the access to global knowledge as well as technical equipment, and the development of internet technology.

One of the new, effective and promising area within the informatization of education - the development of distance education is considered. The necessity for constant, life-long education which will promote the development of all spheres of informatization including large information portals, databases and Internet resources, new educational technologies such as distance learning, online universities and laboratories is proved.

Key words: information society, high education, distant education, informatization.

Юрженко Л.В.,

канд. соціол. наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВТ

Прогнозування соціокультури: можливості та обмеження методів з позиції синергетичного підходу

(Продовження статті. Початок у № 1/2013)

Кожний сценарій складається з трьох частин:

- 1) базовий блок, що являє собою відображення сучасної реальності і динамічних характеристик досліджуваної системи;
- 2) різноманітні «ходи» у майбутнє, збудовані на основі численних гіпотез і можливих варіантах наслідків, що дозволяє сформулювати «дерево майбутнього»;
- 3) кінцеві результати прогнозування для розвитку часових горизонтів.

Отримані кінцеві результати можна зіставити за своєю значущістю із картиною розвитку події. Головне при такому прогнозуванні – оцінка масштабів тих чи інших явищ та подій і часу їх виникнення. Одна з головних небезпек методу сценаріїв – можливість «заблукати» серед безлічі варіантів. Тому необхідне спрощення завдання, що забезпечується або введенням показників ступеня імовірності тих чи інших сценаріїв, або більш суб'єктивним вибором кількох основних схем.

Окрім так званих дослідних або пошукових сценаріїв, які описують, виходячи з наявної ситуації, стан системи і домінуючих тенденцій їх змін, послідовність подій, що логічно приводять до їх можливого майбутнього, існують нормативні сценарії, орієнтовані на

визначення найбільш імовірних шляхів досягнення майбутніх можливих станів об'єкта дослідження (у цьому разі вони беруться за мету).

У процесі розробки сценарію, оскільки у ньому бере участь група фахівців, завжди виникає невизначеність, пов'язана із суб'єктивністю їх суджень. Особливу увагу приділяють «критичним» точкам, після яких події можуть розвиватися в тому чи іншому напрямі. Ось чому можна визначити цінність сценарію за ступенем його невизначеності, тобто йдеться про те, що вона тим вище, чим більший ступінь узгодженості думок експертів.

Сценарій, таким чином, – це не передбачення і не прогноз; це тільки показ варіантів можливого становища у майбутньому і спроба встановити послідовність подій, що приводять до нього. Висвітлення можливостей майбутнього дозволяє побачити взаємозв'язки між окремими його елементами і оцінити ймовірність тієї чи іншої ситуації.

Останнім часом сценарний метод доповнюється синоптичною ітерацією, яка полягає у тому, що сценарії, отримані у багатьох галузях з різним ступенем вірогідності й інформаційної забезпеченості (наприклад, у сфері психології, соціології, культурології, економіки), об'єднуються в одне ціле шляхом їх ітерації. Очевидно, глобальні сценарії перспективного соціокультурного процесу можуть бути отримані саме завдяки методу синоптичної ітерації окремих часткових сценаріїв.

Можна навести кілька сценаріїв майбутнього стану соціокультурного процесу:

- модель реставрації: хоч буквальних повторень в історії не буває, тенденція повернення до колишнього соціального порядку, очевидно, існує;
- модель перманентної неусталеності: це та крайність, яка так само шкідлива для соціокультурної системи, як і гіперусталеність (наприклад, за тривалого тоталітарного режиму). Ситуація якісної невизначеності виникає, коли старі цінності вже не діють, а нові ще не визначилися. Дезорганізація проявляє себе як «середовищна первинність», дається знаки через відхилення, опори, випадковості, збої – через різноманітну невизначеність і некерованість соціокультурних процесів. Ця недовговічна модель, є, як правило, прологом нового порядку організації суспільства;
- модель порядку будь-якою ціною: процеси зміни, враховуючи циклічний характер соціокультурних явищ, мають здатність перетворюватися на свою протилежність. Наприклад, період революційних перетворень неминуче змінюється періодом контрреволюційним. Люди, втомлені від анархії, стають інертною масою, що прагне порядку будь-якою ціною. Це може відбуватися, коли країна стає на шлях затяжного громадянського конфлікту або коли з'являється вольовий лідер, який має проект соціального переустрою;
- модель соціального хаосу: дезорганізація і хаос мають негативний характер – повне руйнування соціального порядку й організаційних механізмів, здатних протистояти деградації соціальної системи. Глобальне наростання економічних, політичних і соціокультурних проблем сигналізує про можливість незворотних масштабних криз, що можуть набути характеру катастрофи;
- модель полісистемності: моносистемна модель сучасного соціуму, детермінованого одним визначальним параметром (економікою), поступається місцем полісистемній моделі, більш складній і багатогранній, де відбувається інтеграція економічного, політичного і духовного плюралізму, що знаменує собою перехід системи на якісно інший рівень розвитку, є джерелом організації нового соціального порядку [5].

І, нарешті, екстраполяція може також здійснюватися методом історичної аналогії. Він особливо ефективний у процесі аналізу – порівняння і зіставлення – національних культур. Але цей метод обмежений жорсткими вимогами. При його застосуванні необхідно враховувати соціальні наслідки самих прогнозних розробок, а також той соціокультурний контекст, до якого належить об'єкт прогнозування, національно-історичні особливості події, котра використовується як історичний аналог, величину соціокультурного ефекту події аналогу і передбачуваного об'єкта прогнозування.

«Експертні методи – це мистецтво давати неточні відповіді на ті практичні запитання, на які даються ще гірші відповіді іншими методами» [6, с. 157]. Метод експертних оцінок справедливо розглядається як засіб підсилення шляхом організаційних прийомів колективної інтуїції вчених. А це означає, що цей метод, на перший погляд, виглядає як найбільш суб'єктивний з усіх застосовуваних у прогностиці методів. Однак, об'єктивна основа використовується тут не безпосередньо, а опосередковано через інтуїтивні можливості експертів. Інтуїтивні уявлення фахівців про майбутні стани галузі, що вивчається, значною мірою формуються на основі узагальнення та екстраполяції відомих їм тенденцій розвитку.

Наявність у прогнозованого об'єкта – соціокультури – такої специфічної властивості як поліфункціоналізм, робить доцільним розподіл усіх можливих прогнозних ситуацій на дві групи:

1) об'єкт розглядається синтетично, тобто як єдине ціле, задане феноменологічно; прогноз здійснюється для об'єкта в цілому, а потім на базі цього прогнозу можна дійти висновків про розвиток кожної із функцій об'єкта;

2) об'єкт розглядається аналітично, тобто як розчленований на функціональні підсистеми; прогноз здійснюється для кожної із функцій окремо, а після цього відбувається об'єднання цієї серії прогнозів у єдиний прогноз (тобто об'єкт конструюється).

Це приводить до появи таких видів прогнозних ситуацій:

- експерт, який є об'єктом дослідження (наприклад, експерт – представник певної групи населення, чії переваги і смаки вивчаються у конкретному дослідженні), підходить до прогнозу синтетично, одержуючи інформацію лише про нинішній стан справ, а також про суб'єктивні наміри тієї групи населення, яку представляє експерт. Ця інформація, природно, може бути використана лише з метою короткострокового прогнозування і тільки як один із чинників, на який слід зважати. Якщо ж експерт займає активно-керівну позицію щодо прогнозованого об'єкта і ставиться до нього синтетично, відбувається завдання цілісного майбутнього стану прогнозованого об'єкта. При цьому, звичайно, неможливо врахувати майбутні зміни у функціях цього об'єкта. Ось чому здійснення такого прогнозу може дати результати, які значно відрізняються від намірів «замовника» (наприклад, багато потреб населення не будуть задоволені, або навпаки, виникнуть надмірні незреалізовані можливості). Очевидно, таких прогнозних ситуацій слід уникати;
- експерти (компетентні особи, які мають право на цільовий підхід до прогнозу: управлінські працівники, соціологи, психологи, економісти та ін.) аналітично враховують функції прогнозованого об'єкта. Аналітичний підхід експертів у такому цільовому прогнозуванні буде можливий, однак, тільки тоді, коли експертіві відомий повний перелік функцій, які здатний виконувати прогнозований об'єкт, їх кількісна міра у різних об'єктах сфери соціокультури, а також бажане співвідношення між усіма цими функціями у майбутньому. Тоді експерти можуть визначити раціональне поєднання всіх функцій у прогнозному періоді, а потім і «сконструювати» необхідний для цього набір об'єктів сфери соціокультури;
- експерт виконує синтетичне (що не базується на аналізі функцій) передбачення майбутніх станів об'єкта, припускає у принципі якісну сталість структури функцій прогнозованого об'єкта протягом прогнозного періоду. Це припущення є ахілесовою п'ятою такого методу, а тому і обмежує тривалість прогнозного періоду. Наслідком такого допущення стає те, що засноване на ньому експертне опитування спроможне давати вірогідні результати тільки за короткострокового прогнозування, коли зміни у структурі функцій можна вважати несуттєвими;
- експерти роблять аналітичне (тобто засноване на аналізі функцій) передбачення розвитку подій, фактично зводячи до використання регресійних методів: на базі своїх знань про минулі стани всіх функцій і їх поєднаності одна з одною здійснюється екстраполяція в майбутньому тих самих функцій. Такий кількісний прогноз практично неможливий. Щодо якісних прогнозів (сценарного типу), то

вони саме й повинні базуватися на такій експертній ситуації. Якісні прогнози, засновані на врахуванні тенденцій окремих функцій (заданих експертові або виділених ним самим), мають приводити до побудови з цих тенденцій картини майбутнього стану прогнозованої галузі; вони можуть давати досить надійні результати навіть за довгострокового прогнозування.

Однак, слід відзначити, що учасники соціокультурної діяльності, як правило, замкнуті у своїй системі цінностей і уявлень. Звідси випливає збільшення суперечностей різного роду, ускладнення процесів дослідження й оцінки – то проявляється дія ідеологічних пріоритетів, то спрацьовують економічні важелі, то мистецтвознавча активність гальмує управлінську обережність і відомчі амбіції. Скажімо, те, що є принципово важливим для економіста, для творчого працівника не є свідченням ефективності художнього виробництва. тисячі чи мільйони глядачів подивляться фільм, на думку гуманітарія (у його масштабі критеріїв), факт не істотний порівняно зі значенням вкладу цього твору у скарбницю мистецтва. Здавалося б, можна розробляти рухомі, диференційовані нормативи щодо кожної з підгалузей культури, визначати системи соціальних гарантій, фінансових і матеріальних витрат, але й це буде лише економічною проекцією живих процесів. Можна використати витончені експертні процедури, а однак і вони являтимуть собою редуційовані оцінки, бо неминуче матимуть відбиток професійної – «цехової» – свідомості, з характерними для неї вподобаннями й обмеженнями.

У соціокультурі завжди мають справу з тисячами прямих і опосередкованих чинників; нове тут важко відділити від добре відомого, прогресивне перетворення відрізнити від неоконсервативного. Але головне – значне число латентних, часом не тільки неописаних, а й не відстежених цілей і процесів, прихованих за ними інтересів і прагнень. Інколи навіть здається, що не досить жодних пояснень того, що і звідки береться: тут діють невідомі закони породження соціокультурних форм.

І хоч уже виявлено безліч соціальних зв'язків і залежностей, та все ж сама собою емпірична фіксація деяких, часто довільно вихоплених закономірностей не зменшує невизначеності знань про суть соціокультурних процесів. При цьому зміни відбуваються настільки невлучно, що рідко сприймаються як кардинальні. Якщо ще й урахувати, що нова соціокультурна ситуація нерідко відображає реальність, яка конфліктує з ідеалами експерта, то зрозуміло, що він без особливих зусиль дістає приховане психологічне виправдання свого заперечення чи байдужості до соціокультурних змін, що відбуваються. Стереотипи автоматично зміщують істинну перспективу бачення і розуміння досліджуваних процесів.

Внаслідок усіх цих зміщень та неузгодженостей відбувається процес погашення будь-яких однозначних тенденцій: естетичні пріоритети поступово нівелюють потужні імпульси комерціалізації, а творчий пошук урівноважується бюрократичною неповороткістю звичних управлінських процедур. І все це тільки збільшує ступінь невизначеності і без того притаманну соціокультурі, а це, безумовно, сприяє самозбереженню багатьох важливих структур цієї діяльності, її відлагоджених, нехай у багато чому й невідомих механізмів. Управління здійснюється не тільки в ситуаціях явних, а й латентних цілей або їх «заступників». У разі суміщення державних, професійних, групових і особистісних контурів регулювання водночас діють чинники підсилення і погашення, прилаштування і трансформації.

Процес прогнозування завжди пов'язаний із побудовою тієї чи іншої моделі (як правило, досить спрощеної), яку потім штучно піддають прискореному розвитку (програють) за допомогою будь-якого прогностичного засобу (від найпростішої лінійної екстраполяції до найскладніших операцій і процедур, у тому числі й комп'ютерних) до певного нового стану, який відповідає, на думку прогнозиста, майбутньому станові оригіналу у заданому проміжку часу і тому дає інформацію про майбутнє.

Оскільки завдання, що виникають на цьому етапі прогнозування, мають багатофакторний характер, модель системи (процесу) формалізують, виражаючи властивості моделі й процеси математичною мовою.

Наразі розроблено три види формалізованих моделей: оптимізаційні, ігрові та імітаційні.

Оптимізаційні моделі призначені для пошуку найкращого (оптимального) рішення, яке б відповідало раніше обраному критерію оцінки. Проте, виявилось, що неможливо повністю формалізувати умови завдання, оскільки наявність критерію оптимальності потребує введення додаткової моделі поведінки дійової особи (певна інформаційна невизначеність даних пов'язана, наприклад, з таким параметром, як «талант керівника колективу»). Тому модель, яка є досить вдалою для вирішення багатьох економічних завдань (наприклад, оптимізація транспортних перевезень), виявилася непридатною для дослідження власне соціальних процесів.

Оптимізаційні та ігрові моделі дають можливість чітко сформулювати певні математичні задачі, проте для цього необхідне і формулювання математичною мовою багатьох умов, якими визначається проходження процесу. Оскільки критерії оцінок соціокультурного розвитку сформулювати непросто, виникає невизначеність в оцінці можливих варіантів розвитку прогнозованого процесу. До того ж мета може неодноразово змінюватися залежно від динаміки розвитку цього процесу.

Таким чином, зведення соціокультурних процесів різного типу до чисто математичної задачі принципово неможливе, адже будь-яка самокерована соціальна система є багатоякісною та багаторівневою, зі складними динамічними внутрішніми та зовнішніми зв'язками, врахувати і квантифікувати які неможливо у повному обсязі. Крім цього, на якості прогнозів завжди позначаються інтенсивні непередбачені раніше еволюційно — революційні спалахи, що виникають у майбутньому, враховувати які у математичних розрахунках, зважаючи на їх невизначеність, неможливо.

Ось чому для вивчення, описання та прогнозування соціокультурних систем і процесів їх функціонування та розвитку застосовується метод імітаційного моделювання.

За останніх півтора-два десятиліття і за кордоном, і у нашій країні метод імітаційного моделювання знаходить найширше застосування у вивченні складних соціальних систем, функціонування та розвитку яких визначається величезною кількістю факторів, що перебувають у відношеннях взаємовпливу.

Імітаційна модель являє собою сукупність рівнянь і відношень, що зумовлюють цей процес. Вона дозволяє зі значним ступенем точності передбачити можливий перебіг процесу та фінальний стан системи, котра вивчається, якщо відомі керуючі фактори (стратегії).

Формальна відмінність імітаційних моделей від оптимізаційних та ігрових полягає у тому, що завдання стратегій і порівняння результатів, до яких вони приводять, здійснює людина-експерт; ось чому складання та дослідження таких моделей повинні здійснюватися системою «експерт – комп'ютер», а це дозволяє об'єднати неформальне мислення і талант спеціаліста із засобами моделювання.

«Людина (автор моделі) визначає тільки загальні критерії вибору і список можливих змінних, узятий з більшим запасом. Машина сама вибере найефективнішу множину вихідних і системних змінних і підбере клас рівнянь та адекватну опорну функцію» [7, с. 4].

Так, дослідники А.С. Гусейнова, Ю.Н. Павловський і В.А. Устинов розробили історичну модель культурно-економічного процесу кризи у системі давньогрецьких полісів Корінфа і Сиракуз, в основу якої покладена боротьба різних політичних структур, що набрала вигляду боротьби за ринки збуту. Імітаційні експерименти дозволили пояснити факт зростання цін у воєнний час, глибше зрозуміти й оцінити значення культурних та економічних чинників, наприклад, роль Форосу в економіці Афін, вплив Персії на кінцевий результат війни. Вони дозволили уточнити сенс і значення політичних подій: наприклад, причину початку війни Спартою, причину активізації військових дій у 427 р. до н. е., причину укладення Нікієва миру у 421 р. до н. е. та причину його недовговічності. Модель допомагає прогнозувати події культурного, економічного та політичного характеру. Наприклад, після Пелопонеської війни у системі давньогрецьких полісів повинен відбуватися процес розширення ремісничого виробництва, збільшення обсягу виробництва великих і середніх землевласників, зменшення кількості дрібних землевласників, а ці процеси, у свою чергу, повинні породити нові війни і конфлікти у системі давньогрецьких полісів [8].

Виконані на комп'ютері імітаційні експерименти дозволили:

- реконструювати, уточнити і ще раз перевірити у зв'язку з іншими параметрами числовий матеріал досліджуваного історичного процесу;
- визначити обсяг інформації, необхідний для можливості побудови імітаційної моделі та обчислення її на комп'ютері;
- уточнити суть і значення чинників і подій у розвитку історичного процесу.

Таким чином, імітаційна модель і проведені за її допомогою імітаційні експерименти дають можливість глибокого розуміння співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у культурно-історичному процесі.

На прикладі дослідження системи культурно-освітніх закладів можна проаналізувати процедуру побудови імітаційної моделі.

Спочатку виокремлюють основні елементи системи, у такому випадку це таких два типи: групи населення регіону, що вивчається, та узагальнений ресурс системи. Населення регіону можна поділити на такі групи:

- та його частина, яка бере участь у заходах системи культурно-освітніх закладів (СКОЗ);
- особи, зацікавлені у культурних цінностях, акумульованих у СКОЗ;
- особи, індіферентні до роботи СКОЗ.

Узагальнений ресурс системи також поділяється на три складові:

- матеріально-кадрове забезпечення;
- фінансове забезпечення;
- ресурс оперативних культурних цінностей, тобто таких культурних цінностей, які викликають зацікавленість населення, – наприклад, кількість книжок у бібліотеках цього регіону.

Потім складаються рівняння, які описують (імітують) взаємодії між виділеними елементами системи. Ці рівняння пов'язують зміни значень змінних (чисельності трьох груп населення і розмірів узагальненого ресурсу); наприклад, група осіб, зацікавлених у роботі СКОЗ, поповнюється за рахунок того, що у деяких осіб, індіферентних до діяльності СКОЗ, з часом з'являється інтерес до заходів цієї системи, тобто зменшення кількості осіб у третій групі приводить до збільшення чисельності другої групи населення тощо.

Після складання системи рівнянь здійснюється конкретизація значень змінних і коефіцієнтів (що характеризують зв'язки між змінними). У розглянутій імітаційній моделі частина інформації береться з відомчої і державної статистики (фінансове забезпечення СКОЗ, число учасників заходів тощо), а частина – з безпосереднього опитування експертів. Методом експертного опитування отримується інформація типу:

- ресурсні надходження у формі дотацій (певний відсоток від величини ресурсу, який би одержала система СКОЗ навіть за умови повної відсутності учасників її заходів);
- зниження кількості відвідувань (наприклад, удвічі) зменшило б надходження нового ресурсу тощо.

Такі відомості, подані у вигляді відповідних коефіцієнтів, далі фігуруватимуть у рівняннях, що описують поведінку цієї системи.

Наприкінці експерименту сукупність цих рівнянь розв'язується на комп'ютері, внаслідок чого отримують закономірності зміни у часі основних характеристик системи за різних зовнішніх умов. Звідси випливають певні прогностичні висновки: можна з'ясувати, якою буде траєкторія розвитку системи, що вивчається, (у нашому випадку кількість відвідувань культурно-освітніх закладів) за відомих зовнішніх умов її функціонування (це завдання пошукового прогнозу); з'являється можливість визначити параметри цієї імітаційної моделі (потік дотацій, відсоток відрахування ресурсів тощо), а це можуть бути ефективні точки впливу з боку управлінських структур у бажаному напрямі.

Отож, можна дійти певних висновків про можливості прогнозування та управління соціокультурним процесом:

- саморух нелінійної системи піддається прогнозуванню у «спокійних» стабільних періодах, у той час як найменш передбачуваними виявляються екстремальні (біфуркаційні) точки його розгортання;
- вихід на відносно прості структури — аттрактори у межах детермінованого поля можливостей дає змогу проаналізувати загальні тенденції розгортання соціокультурного процесу, що є базою методів екстраполяції (звісно, йдеться про довготривалі процеси соціокультурних змін);
- практика побудови морфологічних просторів засвідчує не тільки можливість систематизованого розгляду ймовірних характеристик об'єкта, а й можливість прогнозування інтенсивності появи його нових ознак та якостей, що є суттю методу побудови сценарію;
- інтуїція експертів у поєднанні з можливостями імітаційного моделювання дозволяє з певним ступенем точності передбачити ймовірний хід процесу та фінальний стан соціокультурної системи, якщо відомі стратегічні тенденції її динаміки на стадіях еволюційної і (після проходження періоду невизначеності) постреволюційної трансформації.

Література:

1. Косолапов В.В. Методология социального прогнозирования/ В.В. Косолапов. – К.: Вища школа, 1981. – 311 с.
2. Шляпентох В.Э. Как сегодня изучают завтра (Современные методы социального прогнозирования)/ В.Э. Шляпентох. – М.: Сов. Россия, 1975. – 263 с.
3. Прайс Д. Малая наука, большая наука/ Д. Прайс // Наука о науке. – М., 1966. – С. 301 – 303.
4. Саенко Ю.И. Моделирование показателей развития социальной инфраструктуры/ Ю.И. Саенко. – Киев: Наук. думка, 1991. – 166 с.
5. Щекин Г.В. Теория социального управления / Г.В. Щекин. – Киев: Межрегион. академия управления персоналом, 1996. – 408 с.
6. Бешелев С.Д. Экспертные оценки/ С.Д. Бешелев, Ф.Г. Гурович. – М.: Наука, 1973. – 159 с.
7. Ивахненко А.Г. Индуктивный метод самоорганизации моделей сложных систем / А.Г. Ивахненко. – Киев: Наук. думка, 1982. – 296 с.
8. Гусейнова А.С. Опыт имитационного моделирования исторического процесса/ А.С. Гусейнова, Ю.Н. Павловский, В.А. Устинов. – М.: Наука, 1984. – 58 с.
9. Зырянов А.В. Синергетика и прогнозирование государственного развития / А.В. Зырянов // Научный поиск: материалы Второй научной конференции аспирантов и докторантов, 13–16 апреля 2010 г. – Челябинск: ЮУрГУ. 2010. – С. 38 – 41.
10. Палатников Д.Е. Проблема развития общества: синергетический подход / Д.Е. Палатников//Человек в контексте эпохи. Личность. Культура. Образование: материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 271-летию со дня рождения П. Г. Демидова. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова, 2009.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 332.025.1(477)

Білик Р.І.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії та менеджменту
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Економічна безпека регіону у системі сучасної регіональної політики України

У статті досліджується проблематика забезпечення економічної безпеки регіонів України на сучасному етапі розвитку. Аналізуються принципи та завдання державної регіональної політики. Розкриваються тенденції економічного та соціального розвитку регіонів і загрози економічній безпеці регіонів. Обґрунтовуються основні проблеми внутрішнього розвитку територій. Доведено, що ключовою проблемою регіонів є соціально-економічні диспропорції у рівнях розвитку та найбільшою асиметрією залишається у реальному секторі, інвестиційній діяльності та будівництві. Визначено місце і роль економічної безпеки як складової регіональної політики держави. Обґрунтовано заходи забезпечення економічної безпеки регіонів.

Ключові слова: економічна безпека регіонів, державна регіональна політика, загрози економічній безпеці регіонів, диспропорційний розвиток, збалансування розвитку регіонів, пріоритети забезпечення економічної безпеки.

Належне регулювання процесів економічного і соціального розвитку держави, тим більше стратегічного характеру, неможливе без врахування регіональних аспектів та територіальних особливостей реалізації державної політики в різних сферах життєдіяльності. Необхідність подолання розриву між рівнем розвитку суспільства та державного управління потребує визначення нових підходів до забезпечення економічної безпеки регіонів відповідно до стандартів європейських країн.

Окремі аспекти регіональної політики України, визначення проблем та стратегічних пріоритетів розвитку регіонів розглядаються в працях З.С. Варналія, А.М. Гуменюка, М.І. Долішного, С.М. Злупка, А.А. Максюті, Я.Б. Олійника, В.І. Пили, С.А. Романюка, В.К. Симоненка, Д.М. Стеценка, В.І. Чужикова, М.Г. Чумаченка та інших дослідників.

Водночас аналіз наукової літератури вказує на те, що існують суттєві розбіжності у тлумаченні змісту регіональної політики, формулюванні її мети та завдань. В узагальненому вигляді під регіональною політикою, як правило, розуміється сфера діяльності з управління економічним, соціальним, екологічним і політичним розвитком країни в регіональному аспекті відповідно до заздалегідь розробленої програми.

Метою цієї статті є визначення місця і ролі політики забезпечення економічної безпеки регіонів у процесі формування і реалізації державної регіональної політики.

Фундамент «безпекового» підходу до регіонального розвитку закладено ст.132 Конституції України, якою визначається, що «...територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації

у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій».

У цьому зв'язку державна регіональна політика є невід'ємною складовою частиною політики держави, спрямованої на організацію території країни відповідно до прийнятої державної стратегії розвитку. Об'єктивними передумовами регіональної політики виступають структурна неоднорідність простору країни в природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному і політичному аспектах. Подібна неоднорідність змушує будь-який захід реалізовувати з урахуванням забезпечення економічної безпеки регіонів, реалізації їх інтересів і врахування особливостей регіонального розвитку.

До основних принципів державної регіональної політики України належать такі:

- конституційність та законність – реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції, законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави;
- поєднання процесів централізації та децентралізації влади, гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;
- максимальне наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів;
- диференційованість надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством;
- стимулювання тісного співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Водночас, ще й сьогодні відсутній єдиний підхід щодо трактування поняття економічної безпеки регіону.

Так, окремі науковці вважають, що економічна безпека регіону як категорія базується на регіональних інтересах, зокрема: створення умов для забезпечення і підтримки гідного рівня і якості життя населення; формування апарату управління, що реалізує раціональне використання і подальший прогресивний розвиток існуючого природно-ресурсного й економічного потенціалу; проведення автономної соціально-економічної політики в регіоні; збалансована та інтегрована участь у фінансовій системі країни. А також обов'язковий їх захист від різноманіття внутрішніх (таких, що виникають у межах регіону) і зовнішніх (з боку економічної політики держави, адміністрацій інших регіонів, іноземних держав) загроз при дотриманні рівноваги із загальнонаціональними інтересами [1, с. 23-29].

Відтак, головним завданням регіональної політики держави має стати досягнення балансу між її інтересами та інтересами розвитку її регіонів. Ключовим завданням регіональної політики є розробка напрямів та механізмів передачі частини державних повноважень на нижчий рівень управління, спираючись на демократичні цінності та виходячи з положень Конституції України [2, с. 17-18].

Сама категорія «економічна загроза» трактується науковцями як сукупність чинників, які ускладнюють саморегуляцію економіки та реалізацію економічних інтересів і спричиняють вихід економічних показників за межі нормативних або граничних значень [3].

Підвищення економічної безпеки регіону, на думку науковців, залежить від міри державної підтримки й розробки державних програм регіонального розвитку, а також від розміщення державних замовлень на поставку продукції для потреб усієї країни. Особливу роль відіграє паритетна участь центру у великих регіональних інвестиційних проектах з урахуванням різних форм забезпечення пільгами й у створенні сприятливого клімату для розвитку економічного середовища в регіоні [4].

Однією із передумов забезпечення економічної безпеки регіону і засадничим принципом управління регіональним розвитком є децентралізація. На думку дослідників [5, с. 7-17], динамізація розвитку регіонів як результат свідомої децентралізації державного

менеджменту може потенційно удосконалити процес оновлення суспільних відносин взагалі та економічних зокрема.

Побудова системи державного управління регіональним розвитком в Україні відзначається певними позитивними тенденціями у сфері правового та інституційного забезпечення, впровадження нових підходів до стимулювання розвитку територій тощо. Проте такі сучасні механізми та оптимізовані підходи здебільшого залишаються переважно декларативними, а в окремих випадках просто нездійсненними, відтак досі практично всі відносини по вісі «центр-регіон-громада» формуються або у жорстко контрольованому режимі, або взагалі не піддаються жодному регулюванню.

Питання регіонального розвитку в Україні сьогодні регулюється більш, як 20 законами України, п'ятьма рішеннями Конституційного Суду України, указами Президента України, рішеннями уряду України та актами центральних органів виконавчої влади. Серед найбільш знакових законодавчих актів слід відзначити такі закони України: «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08 вересня 2005 р. № 2850-IV, «Про планування і забудову територій» від 20 квітня 2000 р. № 1699-III, «Про Генеральну схему планування території України» від 07 лютого 2002 р. № 3095-III, «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. № 1621-IV; «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку України» від 23 березня 2000 р. № 1602-III; Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» від 25 травня 2001 р. № 341/2001; постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.» від 21 липня 2006 р. № 1001.

Зміщення центру ваги системи управління на регіональний рівень, оновлення змісту діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зміцнення їх авторитету – ось ті ключові орієнтири, від досягнення яких залежить ефективність демократичної, децентралізованої влади. Разом з тим, здатність владних інституцій регіонального і місцевого рівня прийняти та реалізовувати децентралізовані повноваження виглядає більш, ніж сумнівно. Надмірна політизованість управлінських рішень призводить до порушення конституційних принципів і механізмів діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Вже вкотре вибудовується управлінська система, що має забезпечувати той чи інший політичний або економічний курс. При цьому така тенденція спостерігається не лише на всіх рівнях влади, а й часто навіть замикається на певному рівні, частіше регіональному, утворюючи «самокеровані» і «самоспрямовані» владні осередки, що найбільш яскраво проявляється у перед- і післявиборчі періоди.

Підсумки економічного і соціального розвитку регіонів протягом останніх років вказують на наявність таких негативних тенденцій:

- надходження обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів забезпечено не в повному обсязі, що унеможливило забезпечення належного рівня утримання та розвитку об'єктів соціальної сфери та комунальної інфраструктури;
- у більшості обласних програм передбачено кошти, які не підкріплені можливостями бюджетного фінансування і не спираються на реальні розрахунки щодо їх забезпечення;
- у промислових регіонах сконцентровано орієнтовані на експорт підприємства, які спеціалізуються на сировинних товарах та продукції первинної переробки;
- незначною є частка альтернативної та відновлюваної енергетики у регіональних балансах енерговиробництва;
- зберігається недостатність коштів на реалізацію інфраструктурних проектів, які потребують значного бюджетного фінансування.

Ситуація, що склалася у сфері територіального управління України, породжує надзвичайно серйозні загрози економічній безпеці регіонів, серед яких насамперед такі.

1. Поглиблення регіонального електорального розколу та посилення розчарування і зневіри населення у ефективності реформ, потенційне виникнення осередків масового невдоволення, ініційованого опозиційними політичними силами.

2. Поглиблення протистояння між місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, неможливість здійснення адміністративно-територіальної

реформи найближчим часом через загрозу повного ослаблення державної влади на місцях і подальше відокремлення регіонів від центру.

3. Наявність фактично неконтрольованих державою територіальних одиниць. Поглиблення протистояння щодо ключових напрямів розвитку країни створює передумови для формування і реалізації окремої, відмінної від загальнодержавної стратегії розвитку територій, що є прямим підґрунтям для економічного і політичного сепаратизму.

4. Побудова альтернативної вертикалі влади в межах окремих регіонів, насамперед, в економічній площині, що перешкоджатиме досягненню прозорості міжбюджетних відносин та створить передумови для штучного «замикання» матеріальних і фінансових потоків у межах області, підґрунтя для розвитку дискримінаційних тенденцій для окремих територій з боку регіонального керівництва та поглиблення депресивності цих територій.

5. Неможливість забезпечення реалізації єдиної державної політики на всій території України, а також постійна жорстка критика центральної влади, що зрештою лише поглибить «самопротиставляння» регіонів центру.

6. Суттєве зміцнення регіональних еліт, «легалізація» їх тіньової частини, що спричинить ще більше віддалення регіонів від центру чи один від одного. Подальша тінізація регіональних господарських комплексів, викликана зростанням частки представників бізнесу в органах влади регіонального і місцевого рівня, неконтрольованих державою.

Недосконалість політики регіонального розвитку створює в Україні реальні перешкоди для формування стратегічних орієнтирів розвитку регіонів, а фрагментарність законодавчого вирішення питань регіональної політики створює підґрунтя й для окремих зловживань з боку місцевих чиновників, у тому числі й для проявів корупції на місцевому рівні. Так, за показником індексу сприяння корупції найбільш проблемними, починаючи з 2008 р., були Кіровоградська, Сумська, Волинська, Донецька області та АР Крим [6].

До цього додаються *проблеми внутрішнього розвитку територій*, серед яких основними є:

- асиметрія регіонального розвитку, зростання диспропорцій за основними показниками;
- значна територіальна асиметрія за показниками якості життя населення, особливо у сільській місцевості;
- відсутність фінансово-економічних ресурсів для власного розвитку територіальних громад;
- нерозвинутість локальної інфраструктури, відсутність транспортної доступності у межах регіону;
- технологічна розірваність економіки регіонів;
- погіршення екологічної ситуації у багатьох містах та населених пунктах;
- нескоординованість економічної і соціальної політики у межах територій одного регіону;
- неврахування потреб окремих міст і районів при розробці програм розвитку регіону;
- низький рівень задіяння потенціалу міжрегіонального та транскордонного співробітництва;
- неефективність політики стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва на місцевому рівні.

Серед ключових проблем регіону зберігають свою актуальність соціально-економічні диспропорції у рівнях розвитку, що обумовлено відсутністю однакових можливостей для районів і міст та їх залежністю від стабільної роботи містоутворюючих підприємств. Найбільшою асиметрією залишається у реальному секторі, інвестиційній діяльності та будівництві.

Залишається неефективним запроваджений у 2008 р. інструмент стимулювання розвитку регіонів – Угоди щодо регіонального розвитку. Основна причина – відсутність дисципліни щодо фінансування договірних зобов'язань сторін. Так, за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України у 2012 р. угод щодо регіонального розвитку профінансовано у такому обсязі [7]: Вінницька область – 149,4 млн. грн., або 23,5 % від запланованого річного обсягу фінансування; Волинська – 98,6 млн. грн., або 30,9 %; Івано-Франківська – 37,5 млн. грн., або 29,4 %; Львівська – 356,3 млн. грн., або 76,4%; Херсонська – 119,4 млн. грн., або 31,2%. У структурі фінансування значна частка припадала на заходи,

пов'язані із підготовкою і проведенням фінальної частини Чемпіонату Європи з футболу ЄВРО-2012.

При цьому обсяг дотацій та субвенційних коштів, що надаються з державного бюджету – місцевим, залишається значним: Законом України «Про Державний бюджет на 2012 р.» передбачено 69 млрд. грн. додаткових дотацій і субвенцій місцевим бюджетам, що становить понад 16% загальної суми видатків державного бюджету; на 2013 р. передбачено 60 млрд. грн. додаткових дотацій та субвенцій, що становить трохи більше 14% усіх видатків державного бюджету.

Одним з проблемних питань у контексті забезпечення регіональної економічної безпеки в Україні залишається підтримка розвитку сільських територій. Природне скорочення і міграційні процеси призвели до зменшення чисельності постійного сільського населення більш як на 10% порівняно з 1990 р. (до 14,2 млн.). Середня кількість жителів одного сільського населеного пункту сьогодні становить 498 осіб, тоді як на кінець 2000 р. цей показник становив 550 осіб. Щорічне зменшення чисельності сільського населення в масштабах країни становить понад 200 тис. осіб.

У 2007 р. затверджено «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р.», що, проте, більшою мірою стосується розвитку аграрного сектора. При цьому на забезпечення розвитку соціальної сфери та сільських територій Програмою передбачено 15,7 млрд. грн., що становить лише 13% загального обсягу фінансування.

Все це змушує Україну шукати принципово новий алгоритм територіального управління, починаючи від нової моделі політичної взаємодії та завершуючи підходами до прийняття управлінських рішень на всіх рівнях територіальної і владної ієрархії. Орієнтуючись на європейські цінності, Україна має озброїтись передусім саме європейськими моделями регіонального управління.

Забезпечення економічної безпеки регіонів орієнтується на такі напрями:

1. Стабілізація економіки і соціальної сфери:

- сприяння модернізації та реконструкції промислових потужностей регіонів, впровадження інноваційних, науково-технічних розробок і заходів щодо енергозбереження;
- підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва шляхом збільшення обсягів капітальних інвестицій, подальше поширення форм державно-приватного партнерства у агросекторі;
- формування конкурентоспроможних регіональних продовольчих ринків шляхом розвитку харчопереробних підприємств;
- подальша робота зі створення цілісної і ефективної системи підтримки малого і середнього бізнесу в регіонах шляхом реалізації регіональних програм розвитку малого підприємництва, що сприятиме вирішенню ключових проблем ведення бізнесу та покращенню ресурсного, інформаційного і фінансово-кредитного забезпечення підприємців;
- розширення міжрегіональної співпраці та посилення інвестиційної складової міжнародної співпраці, у тому числі, через активізацію діяльності Єврорегіонів.

2. Розвиток і диверсифікація аграрного та агропромислового виробництва:

- підтримка практики соціального партнерства з аграрним бізнесом для залучення позабюджетних коштів у реалізацію програм розвитку культурно-освітніх послуг, розбудови інженерних мереж енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних комунікацій у сільській місцевості тощо;
- створення бази інвестиційних проектів для залучення нових технологій виробництва з метою підвищення продуктивності, у першу чергу фермерських господарств регіонів;
- спрощення доступу товаровиробників сільськогосподарської продукції до програм державної підтримки аграріїв;
- запровадження стимулюючих заходів для фермерських господарств регіонів, які впроваджують екологічно чисті технології виробництва аграрної продукції, проводять модернізацію існуючих зрошувальних та осушувальних систем;

- збільшення зайнятості молоді на селі через співпрацю центрів зайнятості і роботодавців з райдержадміністраціями, сільськими та селищними радами щодо сприяння створенню нових робочих місць.
- 3. Розвиток інфраструктури та наближення її якості до стандартів ЄС:
 - сприяння розвитку транспортно-транзитного сполучення;
 - стимулювання використання місцевих альтернативних джерел енергії; впровадження сучасних енергоощадних технологій у виробництві та ЖКГ;
 - сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій.
- 4. Поширення ідей державно-приватного партнерства за європейським зразком:
 - створення у регіонах координаційних органів з представників держави, бізнесу та громадянського суспільства для моніторингу успішності реалізації проектів державно-приватного партнерства та надання допомоги у цьому напрямі;
 - розробка комплексу організаційно-інституційних та економічних механізмів стимулювання розвитку державно-приватного партнерства;
 - залучення до розробки проектів державно-приватного партнерства організацій громадянського суспільства, представників засобів масової інформації та активних мешканців;
 - розробка заходів з підвищення кваліфікації та мотивації працівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що займаються реалізацією проектів державно-приватного партнерства;
 - проведення інформаційної кампанії серед представників бізнесу щодо інформування про переваги державно-приватного партнерства та створення позитивного іміджу держави як надійного партнера.

З викладеного доходимо висновків, що Конкурентоспроможність і, відповідно, економічна безпека регіонів визначається на основі здатності регіону досягати визначених цілей розвитку, більш ефективно, ніж інші регіони, конкурувати за ресурси та мати вищі показники розвитку по певних секторах економічної та соціальної сфери. Збалансований регіональний розвиток на основі зміцнення економічної безпеки регіонів передбачає, що регіони:

- сприйнятливі до інновацій, будують економіку знань, застосовують енергоощадні технології;
- забезпечують збалансування економічних інтересів і соціальних завдань;
- є дружніми до навколишнього середовища;
- створюють комфортні умови для життя людини і розвитку людського потенціалу.

Література:

1. Гуменюк А.М. Еволюція теоретичних положень економічної безпеки в умовах трансформацій // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Економічні науки. – Вип. IV (48). – Чернівці, 2012. – С. 23-29.
2. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: монографія / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – С.17-18.
3. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
4. Ткаченко В.Г., Коваленко Є.В. Економічна безпека регіонів [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://debaty.org/ua/article/decentralization_reform/decentralizatia_publ_ref/200.html
5. Долішній М., Мошенець О. Ринкові механізми регіонального управління // Регіональна економіка. – 2001. – №1. – С.7-17.
6. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень. – К., 2011. – 47с.
7. Звіти про виконання угод регіонального розвитку. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=180426

Билык Р.И., канд. экон. наук, доцент кафедры экономической теории и менеджмента Черновоецкой национальной университета имени Юрия Федьковича

Економічна безпека регіонів в системі сучасної регіональної політики України. В статті досліджується проблематика забезпечення економічної безпеки регіонів України на сучасному етапі розвитку. Аналізуються принципи і задачі державної регіональної політики. Розкриваються тенденції економічного і соціального розвитку регіонів і загрози економічній безпеці регіонів. Обґрунтовуються основні проблеми внутрішнього розвитку територій. Доказано, що ключовою проблемою регіонів є соціально-економічні диспропорції в рівнях розвитку і найбільш асимет-

рия остается в секторе, инвестиционной деятельности и строительстве. Определено место и роль экономической безопасности как составляющей региональной политики государства. Обоснованы мероприятия по обеспечению экономической безопасности регионов.

Ключевые слова: экономическая безопасность регионов, государственная региональная политика, угрозы экономической безопасности регионов, диспропорциональное развитие, сбалансирование развития регионов, приоритеты обеспечения экономической безопасности.

Bilyk R.I., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management, Yuri Fedkovych Chernivtsi National University

Economic region security in the system of modern regional policy of Ukraine. The article investigates the issues of economic security of Ukrainian regions in the modern period. The peculiarities of the principles and objectives of regional policy are analyzed. Trends in economic and social development of regions and threats of economic security in regions are revealed. The main problems of internal regional development are pointed out. It is proved that the key issue is regional socio-economic disproportion in different levels of development and the largest asymmetry is in the sector of real estate, investment and construction. The place and the role of economic security as a part of state regional policy are determined. The measures on providing the regional economic security are substantiated.

Key words: economic security of regions, state regional policy, threats to economic security of regions, disproportionate development, balancing the regional development, priorities of economic security implementation.

УДК 005.6:631.11

Буряк Р.І.,

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Методичний інструментарій розроблення систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств

У статті розглянуто науково-практичні питання розроблення систем менеджменту якості, досліджено проблему удосконалення методичного інструментарію формування систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств з метою забезпечення їх успішного впровадження та належного функціонування. Обґрунтовано методичні підходи до розроблення СМЯ, проаналізовано вимоги щодо документації системи менеджменту якості аграрного підприємства згідно з ДСТУ ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги». Сформовано перелік та визначено зміст типових процесів системи менеджменту якості функціонування аграрного підприємства. Визначено інформаційні входи та виходи процесів СМЯ аграрного підприємства. Розроблено типову «Настанову з якості» для аграрних підприємств галузей рослинництва і тваринництва відповідно до вимог ДСТУ ISO 9001:2009, що детально описує методичний інструментарій формування системи менеджменту якості функціонування аграрного підприємства та є основним документом цієї системи.

Ключові слова: якість, система менеджменту якості, аграрні підприємства, розроблення систем менеджменту якості, настанова з якості, процеси системи менеджменту якості, методичний інструментарій формування СМЯ аграрних підприємств.

Відомий вітчизняний вчений у сфері менеджменту якості П.Я. Калита у своїй книзі «Главное звено» слушно зазначає, що за останні роки на державному рівні, у бізнесі, серед експертів активно обговорюються проблеми конкурентоспроможності підприємств і економіки, обумовлені ризиками, пов'язаними з інтеграцією України до СОТ, створенням зони вільної торгівлі з країнами ЄС, гармонізацією українських законів і стандартів з міжнародними та ін. Це ризики масового витіснення українських виробників з внутрішніх і зовнішніх ринків через їх низький рівень ділової досконалості [5, с. 133-134].

Ми поділяємо точку зору П.Я. Калити стосовно того, що нині існують суттєві ризики масового витіснення українських виробників, особливо агропродовольчої продукції, з внутрішніх і зовнішніх ринків через їх низький рівень ділової досконалості. Така ситуація, як правило,

обумовлена відсутністю на більшості вітчизняних аграрних підприємств систем менеджменту якості, що сертифіковані відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO серії 9000.

До того ж, в Україні у розрахунку на тисячу жителів систем менеджменту якості за стандартами ISO серії 9000 менше як, наприклад, у Китаї – у 3,5 рази, Іспанії – у 30 разів, Італії – у 40 разів. При цьому, на думку експертів, не більше 20% сертифікованих систем менеджменту якості в Україні реально функціонують [5, с. 136].

Сертифіковані системи менеджменту якості мають близько 2500 українських підприємств, у тому числі близько 20 підприємств АПК (в основному: молокозаводи, хлібокомбінати, м'ясопереробні заводи) і лише три сільськогосподарських підприємства [14], що суттєво послаблює конкурентні позиції вітчизняних аграрних підприємств на внутрішньому та міжнародних ринках агропродовольчої продукції.

Дослідженням проблем системного управління якістю діяльності аграрних підприємств присвячені праці відомих українських вчених В.П. Галушка, О.Д. Гудзинського, Й.С. Завадського, І.Г. Венецького, А.М. Довжина, А.М. Должанського [4], П.Я. Калити [5], В.І. Кривошочкова, В.О. Мозолюка, О.І. Момота [6], П.А. Орлова, С.К. Фомічова, І.І. Чайки, М.І. Шаповала та багатьох інших.

Цими питаннями також опікувались відомі зарубіжні та російські вчені Е. Демінг, Д. Джуран [3], К. Ісікава, Й. Кондо, Ф. Кросбі, Г. Тагучі, А. Фейгенбаум, Д. Харрінгтон, Ю.П. Адлер, О.В. Глічев, В.В. Єфімов, С.Д. Ільєнкова, О.М. Карпенко, М.Г. Крутлов, В.А. Лапідус, І.І. Мазур, В.Ю. Огвоздін, В.В. Окрепілов [7], О.М. Панов [8] та ін.

Однак, слід констатувати, що в Україні на більшості аграрних підприємств фактично відсутній системний підхід до управління якістю, а проблема розроблення і впровадження систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств та методичного забезпечення цього процесу є надзвичайно актуальною та потребує подальших досліджень.

Метою нашої статті є аналіз методичних засад формування СМЯ та удосконалення методичних підходів до розроблення систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств, з метою забезпечення їх успішного впровадження та належного функціонування.

Основні вимоги, настанови, положення та рекомендації щодо розробки та впровадження систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств містяться у вітчизняних державних стандартах ДСТУ ISO 9000:2007 «Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів» [10] і ДСТУ ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги» [11], гармонізовані з відповідними міжнародними стандартами.

Безумовно, важливе значення для розробки, функціонування та моніторингу системи менеджменту якості аграрного підприємства має документація.

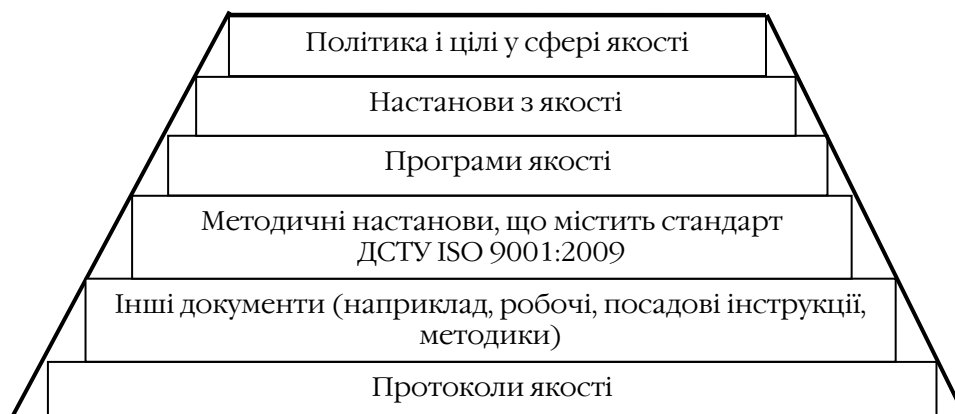

Рис. 1. Ієрархія документації системи менеджменту якості аграрного підприємства згідно з ДСТУ ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги»
Джерело: розроблено автором на основі [11].

На рис. 1 наведено ієрархію документації системи менеджменту якості аграрного підприємства згідно з ДСТУ ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги».

Відповідно до вимог означеного стандарту існують різні види документів, що використовуються у системах менеджменту якості. Це, зокрема:

- політика і цілі у сфері якості;

- настанови з якості (документи, що надають узгоджену інформацію із внутрішніх і зовнішніх джерел стосовно наявної у організації системи менеджменту якості);
- програми якості (документи, в яких описується система менеджменту якості та застосовується до конкретної продукції, проекту або контракту);
- документи, в яких викладено вимоги: такі документи називають технічними умовами;
- методичні настанови (документи, в яких наведено рекомендації, або пропозиції стандарту);
- документи, в яких вказана інформація стосовно порядку виконання певних робіт і процесів (задокументовані методики, робочі та посадові інструкції);
- протоколи якості (документи, в яких зазначено певні об'єктивні докази стосовно виконаних робіт, або ж досягнутих результатів).

Виходячи з викладеного, ми вважаємо, що основним документом системи менеджменту якості аграрного підприємства є «Настанова з якості», оскільки вона містить узгоджену інформацію з внутрішніх і зовнішніх джерел стосовно наявної у організації системи менеджменту якості.

Отже, розробимо «Настанову з якості» для аграрного підприємства. Структура «Настанови з якості» подана у табл. 1. Наразі детально проаналізуємо зміст кожного розділу означеного документа.

Що стосується призначення, сфери діяльності і застосування, то «Настанова з якості» (далі по тексту – НЯ) є основним документом системи менеджменту якості аграрного підприємства.

Таблиця 1

Структура «Настанови з якості» аграрного підприємства

№ з/п	Назва розділу
	Призначення, сфера діяльності та застосування
1.	Терміни, визначення та скорочення
2.	Вступна частина
2.1.	Загальні відомості про підприємство
2.2.	Відомості про «Настанову з якості»
3.	Політика у сфері якості
3.1.	Показники системи менеджменту якості
4.	Характеристика підприємства
4.1.	Продукція
4.2.	Організаційна структура підприємства
4.3.	Матриця відповідальності за процеси
5.	Процеси системи менеджменту якості
5.1.	Аналіз системи менеджменту якості і стратегічне планування
5.2.	Аналізування даних. Коригувальні та запобіжні дії
5.3.	Внутрішні аудити системи менеджменту якості
5.4.	Виробництво продукції
5.5.	Контроль якості продукції
5.6.	Процеси, що стосуються замовників
5.7.	Закупівлі
5.8.	Управління документацією
5.9.	Управління записами з якості
5.10.	Управління персоналом
5.11.	Управління обладнанням
5.12.	Управління технікою та транспортом
5.13.	Управління будівлями
5.14.	Управління енергоресурсами
5.15.	Управління контрольно-вимірювальними приладами та засобами вимірювання
5.16.	Управління санітарним станом
5.17.	Управління невідповідною продукцією
	Додатки

Джерело: розроблено автором

НЯ розробляється відповідно до вимог ДСТУ ISO 9001:2009, які розповсюджуються на всі види діяльності, що впливають на якість виробленої підприємством продукції. НЯ є обов'язковою для всіх підрозділів та персоналу аграрного підприємства. Ця НЯ розроблена згідно з вимогами ДСТУ ISO 9001:2009.

«Настанова з якості» аграрного підприємства підлягає перегляду не менше рази на рік у рамках загального аналізу системи менеджменту якості. Зміни в НЯ вносяться за необхідності. Пропозиції щодо внесення змін до НЯ готують керівники зацікавлених підрозділів. Оформлення змін до цього документа, а також його перегляд здійснює менеджер з якості. Затверджує «Настанову з якості» і зміни до неї керівник підприємства з подання представника керівництва з якості. Відповідальність за підтримку настанови з якості у робочому стані покладається на менеджера з якості.

Загальна відповідальність за виконання вимог настанови з якості покладається на представника керівництва з якості. Основоположним документом системи менеджменту якості є «Політика у сфері якості». Цим документом визначаються основні пріоритети та напрями діяльності аграрного підприємства у сфері якості.

У розділі 4 «Настанови з якості» вказується номенклатура продукції підприємства, на яку поширюються її вимоги. У цьому розділі також міститься організаційна структура та матриця відповідальності за процеси системи менеджменту якості аграрного підприємства.

Таблиця 2

Перелік типових процесів СМЯ аграрного підприємства

№ з/п	Процес	Відповідні розділи стандарту ДСТУ ISO 9001:2009
Процеси управління		
1.	Аналіз СМЯ і стратегічне планування. У 1	4.1, 5, 8.2.1, 8.5.1
2.	Аналізування даних. Коригувальні та запобіжні дії. У 2	8.4, 8.5
3.	Внутрішні аудиту. У 3	8.2.2
Процеси життєвого циклу продукції		
4.	Виробництво. Ж 1	7.1, 7.3, 7.5
5.	Контроль якості продукції. Ж 2	7.1, 8.2.4, 8.3
6.	Процеси, що стосуються споживачів. Ж 3	7.2
7.	Закупівлі. Ж 4	7.4, 7.5.3, 8.3
Забезпечувальні процеси		
8.	Управління документацією. З 1	4.2.1, 4.2.2, 4.2.3
9.	Управління записами з якості. З 2	4.2.1, 4.2.4
10.	Управління персоналом. З 3	6.1, 6.2
11.	Управління обладнанням. З 4	6.3.б), 7.4
12.	Управління сільськогосподарською технікою та транспортом. З 5	6.3.в). 7.4
13.	Управління будівлями. З 6	6.3.а), 7.4
14.	Управління енергоресурсами. З 7	6.3, 7.4
15.	Управління засобами вимірювальної техніки. З 8	7.6, 7.4
16.	Управління санітарним станом. З 9	6.4, 7.1

Джерело: розроблено автором на основі [1].

У розділі 5 «Настанови з якості» повинен бути відображений перелік процесів системи менеджменту якості (СМЯ). Звичайно, підприємство може мати значну кількість процесів. Проте, ми узагальнили та систематизували перелік типових процесів СМЯ аграрного підприємства (табл. 2).

До всіх процесів застосовуються вимоги розділів стандарту ДСТУ ISO 9001:2009: 4.2.3, 4.2.4, 8.2.3, 8.4, 8.5

Усі процеси СМЯ аграрного підприємства, крім вказаних у відповідних описах специфічних входів, мають загальні входи (табл. 3).

Таблиця 3

Інформаційні входи процесів СМЯ аграрного підприємства

<i>Вид процесів</i>	<i>Вхід</i>
Аналіз СУЯ та стратегічне планування	Політика та цілі у сфері якості. Комплексний план розвитку аграрного підприємства
Аналіз даних. Коригувальні та запобіжні дії	Заходи по усуненню причин потенційних та виявлених невідповідностей, загальне удосконалення процесів
Управління персоналом	Компетентний персонал. Плани навчання
Управління документацією	Забезпечення актуальності, умов зберігання документів усіх процесів та легкого доступу до них
Управління записами з якості	Належним чином оформлені записи всіх процесів
Внутрішні аудити	Дані про проведені перевірки
Управління будівлями	Наявність необхідних будівель та споруд
Управління сільськогосподарською технікою та транспортом	Наявність необхідної сільськогосподарської техніки та транспорту

Джерело: розроблено автором.

Усі процеси СМЯ аграрного підприємства, крім зазначених у відповідних описах специфічних виходів, мають загальні виходи (табл. 4).

Таблиця 4

Інформаційні виходи процесів СМЯ аграрного підприємства

<i>Вихід</i>	<i>До процесів</i>
Звіти з параметрів моніторингу процесів. Рекомендації щодо поліпшення СМЯ	Аналіз СМЯ та стратегічне планування
Листи реєстрації невідповідностей. Результати моніторингу процесів та робіт	Аналіз даних. Коригувальні та запобіжні дії
Результати проведених перевірок. Методики відповідних процесів	Внутрішні аудити
Заявки на підбір персоналу необхідної кваліфікації та на навчання персоналу	Управління персоналом
Всі документи процесу	Управління документацією
Результати моніторингу та виміру процесу	Управління записами з якості
Заявки на нові та ремонт наявних будівель і споруд. Вимоги до них	Управління будівлями
Вимоги до сільськогосподарської техніки й транспорту	Управління сільськогосподарською технікою та транспортом

Джерело: розроблено автором

Розглянемо детально кожен з типових процесів СМЯ аграрного підприємства, відображених у табл. 2. Спочатку проаналізуємо процеси управління.

Процес «Аналіз СМЯ та стратегічне планування» необхідний для забезпечення стратегічного планування діяльності аграрного підприємства, розподілу відповідальності і повноважень персоналу, впровадження ефективних заходів щодо зв'язку зі споживачами, забезпечення підприємства необхідними ресурсами, проведення періодичного аналізу діяльності організації з боку керівництва та удосконалення цієї діяльності.

Процес «Аналізування даних. Коригувальні та запобіжні дії» необхідний для поточного аналізу даних виконання всіх процесів СМЯ, прийняття, реалізації та контролю виконання заходів з удосконалення, встановлення порядку формування і організації виконання коригувальних та запобіжних дій. Цей процес поширюється на всі процеси СМЯ і всі

структурні підрозділи аграрного підприємства, які задіяні у цих процесах.

Процес «Внутрішні аудити СМЯ» необхідний для проведення внутрішніх аудитів СМЯ та процесів з метою оцінки їх результативності і визначення необхідності проведення коригувальних та запобіжних дій для їх удосконалення. Означений процес поширюється на всі процеси системи менеджменту якості і всі структурні підрозділи аграрного підприємства, які задіяні у цих процесах.

Далі детально проаналізуємо зміст процесів життєвого циклу продукції (табл. 2).

Процес «Виробництво» необхідний для забезпечення ефективного виробництва сільськогосподарської продукції, впровадження нових технологій виробництва продукції рослинництва і/або тваринництва, приймання та зберігання сільськогосподарської продукції, визначення структури, порядку управління і взаємодії процесів, спрямованих на систематичне планування, забезпечення ресурсами, контроль, документування і координацію послідовності процесів, необхідних для одержання і забезпечення збереження готової продукції, що виробляється аграрним підприємством. Цей процес поширюється на структурні підрозділи аграрного підприємства, що задіяні у виробництві сільськогосподарської продукції. Загальна відповідальність за процес «Виробництво» покладається на уповноваженого представника керівництва з якості.

Варто зауважити, що у аграрних підприємствах галузі рослинництва виробничі процеси досить детально відображені у технологічних картах на вирощування сільськогосподарських культур.

Ми погоджуємося з думкою відомих українських вчених-аграріїв Д.І. Мазоренка та Г.Є. Мазнева стосовно того, що недооцінка провідної ролі технологій виробництва великою мірою зумовлює зниження його конкурентоспроможності [13, с. 3].

Безперечно, технологічні карти, що базуються на досягненнях науки і передового досвіду застосування інноваційних технологій вирощування сільськогосподарських культур дозволяють аграрним підприємствам забезпечити виробництво високоякісної рослинницької продукції.

Для аграрних підприємств галузі тваринництва визначальною умовою отримання високоякісної продукції тваринництва є жорстке дотримання технологій її виробництва.

Процес «Контроль якості продукції» необхідний для контролю якості продукції аграрних підприємств, який включає в себе вхідний контроль насіння, добрив, кормів та допоміжних матеріалів, контроль готової продукції і управління невідповідною продукцією. На аграрному підприємстві цей процес має проводитись відповідно до вимог ДСТУ ISO 9001:2009. Процес «Контроль якості продукції» поширюється на процес «Виробництво» і всі структурні підрозділи аграрного підприємства, що задіяні у цьому процесі.

Одним з основоположних принципів управління якістю є *орієнтація на споживача*. Виходячи з цих позицій надзвичайно важливим для аграрного підприємства є *процес «Процеси, що стосуються споживачів»*. Означений процес поширюється на: визначення порядку відвантаження продукції споживачам; управління невідповідною продукцією при реалізації продукції; порядок визначення вимог споживачів до продукції та послуг підприємства; інформування споживачів про продукцію та послуги підприємства; порядок організації комунікаційних заходів.

Наступним процесом життєвого циклу продукції є *процес «Закупівалі»*, необхідний для забезпечення аграрного підприємства добривами, гербіцидами, кормами, паливом, обладнанням, допоміжними матеріалами, сільськогосподарською технікою, засобами транспорту, що відповідають установленим вимогам підприємства та нормативно-технічній документації, а також управління невідповідною сировиною.

Наразі детально проаналізуємо зміст забезпечувальних процесів системи менеджменту якості аграрного підприємства (табл. 2).

Процес «Управління документацією» необхідний для забезпечення наявності у всіх необхідних місцях актуальних версій документів, легкого доступу до них, зберігання документів, а також для фіксації результатів моніторингу і виміру процесів, які можна використовувати для доказу відповідності вимогам і ефективності функціонування СМЯ аграрного підприємства.

Наступним забезпечувальним процесом системи менеджменту якості аграрного підприємства є *процес «Управління записами з якості»*, що необхідний для фіксування результатів моніторингу та вимірювання процесів, які можна використовувати для доказу відповідності вимогам і ефективності функціонування СМЯ. Призначений для визначення порядку та правил збирання, обробки, аналізу та зберігання даних про якість.

Для удосконалення методів і систем менеджменту якості необхідно кардинально змінити ставлення працівників аграрних підприємств до виконуваних ними функціональних обов'язків, а також психологію персоналу. Виходячи з цих позицій досить важливим у структурі процесів СМЯ аграрного підприємства є *процес «Управління персоналом»*. Він призначений для цілеспрямованого підбору і професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів безпосередньо на виробництві та за його межами, надання можливостей працівникам аграрного підприємства оволодівати сучасними технологіями, освоювати нове обладнання, техніку та нові методи організації праці. Також одна із основних цілей цього процесу – це визначення методу підбору професійно підготовленого персоналу при прийомі на роботу.

Одним із забезпечувальних процесів СМЯ аграрного підприємства є *процес «Управління обладнанням»*, який необхідний для вибору постачальників обладнання та матеріалів; проведення планово-попереджувальних робіт по ремонту обладнання; аналізу та оцінки ефективності роботи обладнання. Процес також необхідний для забезпечення параметрів технологічного процесу виробництва сільськогосподарської продукції, що відповідає вимогам нормативної документації, а також для збереження експлуатаційних якостей виробничого обладнання.

Наступним забезпечувальним процесом СМЯ аграрного підприємства є *процес «Управління сільськогосподарською технікою та транспортом»*, необхідний для закупівлі сільськогосподарської техніки, транспортних засобів та запчастин, а також організації роботи машинно-тракторного парку для забезпечення: виконання сільськогосподарських робіт; виробництва сировиною, допоміжними матеріалами та іншими матеріалами, необхідними на виробництві. Процес також необхідний для забезпечення перевезення готової продукції, персоналу та внутрішніх перевезень, належного утримання парку сільськогосподарської техніки та автомобілів аграрного підприємства.

На нашу думку, забезпеченість сучасною сільськогосподарською технікою та її стан формують рівень технічного оснащення, який, у свою чергу, відноситься до техніко-технологічних факторів, що впливають на якість продукції аграрних підприємств.

Ще одним забезпечувальним процесом СМЯ аграрного підприємства є *процес «Управління будівлями»*, необхідний для збереження експлуатаційних якостей будівельних конструкцій у період експлуатації будинків та споруд підприємства, що забезпечить підтримання відповідних параметрів технологічних процесів виробництва продукції рослинництва та тваринництва.

Наразі керівництво кожного аграрного підприємства повинно приділяти належну увагу енерго- та ресурсозбереженню, тому досить важливим серед забезпечувальних процесів СМЯ аграрного підприємства є *процес «Управління енергоресурсами»*, який необхідний для забезпечення виробництва та всіх структурних підрозділів електроенергією, паливом, природним газом для безперебійного та якісного виконання процесу виробництва сільськогосподарської продукції.

На нашу думку, належний контроль якості сільськогосподарської продукції неможливо здійснювати без застосування високоточних сучасних контрольно-вимірювальних приладів та засобів вимірювання. Тому до забезпечувальних процесів СМЯ аграрного підприємства ми додали *процес «Управління контрольно-вимірювальними приладами та засобами вимірювання»*. Він необхідний для визначення порядку забезпечення аграрного підприємства засобами контрольно-вимірювальної техніки для вимірювання параметрів технологічного процесу, сировини, готової продукції та виробничого середовища.

Все більше аграрних підприємств зацікавлені у забезпеченні належних екологічних характеристик своєї діяльності та зменшенні шкідливого впливу на довкілля і власний персонал. Особливо питання екології та належного санітарного стану є актуальними для

аграрних підприємств галузі тваринництва. Хоча розробка екологічного паспорта є досить нагальним питанням як для аграрних підприємств галузі рослинництва, так і для сільськогосподарських підприємств галузі тваринництва.

Ми поділяємо точку зору професора О.І. Гуторова відносно того, що розробка екологічного паспорта повинна базуватися на врахуванні специфіки роботи сільгосп-підприємства, враховувати його багатогалузеву структуру, в тому числі наявність підсобних промислових виробництв тощо [2, с. 135].

Виходячи з викладеного, для аграрного підприємства досить актуальним є процес «Управління санітарним станом», необхідний для визначення порядку розробки, затвердження та погодження санітарного паспорта аграрного підприємства, а також проходження санітарного мінімуму та медичного огляду працівниками підприємства, забезпечення належного санітарного стану у підрозділах підприємства.

Управління невідповідною продукцією. При виконанні процесів «Контроль якості продукції» та «Закупівлі» можуть виникати невідповідності: при прийманні сировини (добрив, засобів захисту рослин, кормів та ін.) за кількістю та якістю, при проведенні контролю на стадіях виробництва сільськогосподарської продукції та контролю готової продукції.

Щодо невідповідної сировини та продукції залежно від характеру невідповідності вживаються такі дії: ідентифікація статусу невідповідної сировини та продукції; повернення невідповідної сировини постачальнику; заходи для усунення невідповідності, після чого проводиться повторний контроль; заходи для недопущення застосування невідповідної продукції, що не підлягає переробці, які передбачають бракування продукції за актом.

Розроблена нами «Настанова з якості» є типовою та детально описує методичний інструментарій формування системи менеджменту якості функціонування аграрного підприємства та є основним документом цієї системи. Тобто, при розробленні систем менеджменту якості аграрних підприємств галузей рослинництва та тваринництва їх керівники можуть керуватися описаною у цій статті «Наставою з якості», враховуючи при цьому особливості діяльності організації.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків. Розроблення та впровадження систем менеджменту якості повинно допомогти аграрним підприємствам досягти підвищення рівня задоволеності споживачів. Адже споживачі віддають перевагу продукції, параметри якої забезпечують задоволення їх потреб та очікувань. Постійно зростаючі потреби та очікування споживачів, технічний прогрес, а також жорстка конкурентна боротьба на вітчизняному та міжнародному ринках агропродовольчої продукції спонукають українські аграрні підприємства до постійного удосконалення діяльності (процесів, продукції та ін.).

Саме система менеджменту якості за нинішніх економічних реалій є однією з ключових конкурентних переваг та основою для постійного удосконалення, що в результаті дає змогу підвищити задоволеність не лише споживачів, а й усіх зацікавлених сторін, а отже, і конкурентоспроможність підприємства.

Сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що вже у найближчому майбутньому аграрні підприємства, що не мають сертифікатів відповідності системи менеджменту якості міжнародним стандартам ISO серії 9000 не будуть конкурентоспроможними та не зможуть успішно конкурувати і досягати стійкого ринкового успіху на вітчизняних та міжнародних ринках агропродовольчої продукції.

Отже, наукова проблема формування методичного інструментарію розроблення систем менеджменту якості функціонування аграрних підприємств є досить актуальною та потребує подальших досліджень.

Література:

1. Віткін Л. Світовий досвід упровадження та сертифікації систем управління /Л. Віткін // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2010. – № 2. – С. 43-49.
2. Гуторов О.І. Екологічний паспорт сільськогосподарського підприємства як інструмент ефективного використання земель / О.І. Гуторов // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». – Вип. 5/1(39). – Суми: Сумський нац. аграр. ун-т, 2010. – С. 134-139.

3. Джуран Д. Все о качестве: Зарубежный опыт/ Д. Джуран. Высший уровень руководства и качество. – М.: Изд-во стандартов, 1993. – Вып. 2. – 45 с.
4. Должанський А.М. Системи управління якістю/ А.М. Должанський, Н.М. Очеретна, І.М. Ломов. – Дніпропетровськ: Вид-во «Свідлер А.Л.», 2009. – 390 с.
5. Калита П.Я. Главное звено. Деловая лирика и публицистика. Изд. 5-е, доп./ П.Я. Калита. – Киев: Украинская ассоциация качества, 2011. – 220 с.
6. Момот А.И. Экономический механизм управления качеством/ А.И. Момот. – Донецк: нац. техн. ун-т. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 384 с.
7. Окрепилов В.В. Всеобщее управление качеством: уч. / В.В. Окрепилов.– СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1996. – Кн. 1. – 454 с.
8. Панов А.Н. Как победить в конкурентной борьбе. Гармоничная система качества – основа эффективного менеджмента / А.Н. Панов. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2003. – 272 с. – (Серия «Дом качества». – Вып. 14 (23)).
9. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності: ДСТУ ISO 9004:2001 – [Чинний від 2001-06-27]. – К.: Держспоживстандарт України, 2001. – 60 с. – (Національні стандарти України).
10. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів: ДСТУ ISO 9000-2007 – [Чинний від 2008-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2008. – 29 с. – (Національні стандарти України).
11. Системи управління якістю. Вимоги: ДСТУ ISO 9001:2009 – [Чинний від 2009-09-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2009. – 26 с. – (Національні стандарти України).
12. Сіменко І.В. Якість систем управління підприємствами: методологія, організація, практика: монографія/ І.В. Сіменко; М-во освіти і науки України, Донецьк: нац. ун-т. економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. – Донецьк: [ДонНУЕТ], 2009. – 394 с.
13. Технологічні карти та витрати на вирощування сільськогосподарських культур з різним ресурсним забезпеченням / За ред. Д.І. Мазоренка, Г.Є. Мазнева. – Харків: ХНТУСГ. – 2006. – 725 с.
14. Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dssu.gov.ua>.
15. Міжнародний стандарт ISO 9001:2008 «Системи управління якістю. Вимоги». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=46486&utm_source=ISO&utm_medium=RSS&utm_campaign=Catalogue.
16. Українська асоціація якості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.uaq.org.ua>].

Буряк Р.И., канд. экон. наук, доцент, доцент кафедры маркетинга и международной торговли Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Методический инструментарий разработки систем менеджмента качества функционирования аграрных предприятий. В статье рассмотрены научно-практические вопросы разработки систем менеджмента качества, исследована проблема совершенствования методического инструментария формирования систем менеджмента качества функционирования аграрных предприятий с целью обеспечения их успешного внедрения и надлежащего функционирования. Обоснованы методические подходы к разработке СМК, подробно проанализированы требования к документации системы менеджмента качества аграрного предприятия согласно ДСТУ ISO 9001:2009 «Системы менеджмента качества. Требования». Сформирован перечень и определено содержание типовых процессов системы менеджмента качества функционирования аграрного предприятия. Определены информационные входы и выходы процессов СМК аграрного предприятия. Разработано типовое «Руководство по качеству» для аграрных предприятий отраслей растениеводства и животноводства в соответствии с требованиями ДСТУ ISO 9001:2009, которое подробно описывает методический инструментарий формирования системы менеджмента качества функционирования аграрного предприятия и является основным документом данной системы.

Ключевые слова: качество, система менеджмента качества, аграрные предприятия, разработка систем менеджмента качества, руководство по качеству, процессы системы менеджмента качества, методический инструментарий формирования СМК аграрных предприятий,

ДСТУ ISO 9000:2007 «Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь», ДСТУ ISO 9001:2009 «Системы менеджмента качества. Требования».

Buriak R.I., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and International Trade, National University of Bioresources and Nature of Ukraine

Methodical instruments for development of quality management systems of agricultural enterprises functioning. The article reveals scientific and practical issues of the development of quality management systems, problems of improving the methodical instruments of quality management system formation for its successful implementation and functioning. Methodical approaches for the development of QMS are substantiated, requirements to the documents of quality management system of agricultural enterprises are researched in detail according to NSU ISO 9001:2009 «Quality management systems. Requirements». The list and the content of typical processes of quality management system of agricultural enterprise is made. Information inputs and outputs of processes of quality management system are defined. Typical «Quality guideline» for agricultural enterprises of plant growing and animal breeding branches is developed according to the requirements of NSU ISO 9001:2009, that exactly describes methodological instruments of quality management system formation for agricultural enterprises and that is the main document of the system.

Key words: *quality*, quality management system, agricultural enterprises, development of quality management system, guideline for quality, processes of quality management system, methodical instruments for forming QMS of agricultural enterprises, NSU ISO 9000:2007 «Quality management systems. Fundamentals and vocabulary», NSU ISO 9001:2009 «Quality management systems. Requirements».

УДК 338.2:330.341.1

Дука А.П.,

канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВТ

Сутнісні ознаки та природа інноваційного розвитку національної економіки

У статті проаналізовано основні підходи до з'ясування сутнісних ознак інноваційного розвитку, що дозволило обґрунтувати висновок про відсутність уніфікованого підходу до пояснення його природи. На основі гносеологічного співвідношення між поняттями «розвиток», «зміни», «рух» обґрунтовано співвідповідність між ними та визначено, що розвиток – це дихотомія, що розкривається через рух системи скерованого у відповідному напрямі та характері впливу змін на процеси, які відбуваються в самій системі. На основі розкриття сутності «економічного розвитку» з використанням критерію інноваційності виділені сутнісні ознаки та охарактеризовано природу інноваційного розвитку національної економіки.

Ключові слова: *зміни, економічний розвиток, розвиток, рух, трансформація, інноваційний розвиток, інноваційний розвиток національної економіки*

Дослідження глибинної соціально-економічної природи явищ та процесів функціонування суспільства відкриває можливості виявлення та опанування основ системної трансформації економіки, визначення ефективних чинників її розвитку з метою підвищення рівня добробуту населення та укріплення національної міцності держави. Інноваційний розвиток з процесами економічного розвитку суспільства знаходиться практично в одному ряду. Один із його методологічних напрямів лежить у полі зору забезпечення інноваційного розвитку, базуючись на описі процесів модернізації суспільного розвитку, інші – на системній трансформації та інституціоналізації економічного розвитку. Питання полягає у тому, що ж означає інноваційний розвиток, які його сутнісні ознаки та критерії ідентифікації.

Серед значного розмаїття наукових праць у площині інноваційних процесів та їх значення для подальшого розвитку економіки, окрім фундаторів інноваційного напрямку Й. Шумпетера, М. Туган-Барановського у сучасних наукових дослідженнях окремою

змістовною частиною вирізняються наукові здобутки багатьох відомих іноземних та українських вчених. Зокрема, інноваційний чинник у контексті розкриття технологічної парадигми сучасного розвитку та формування на цій основі науково-технічної та інноваційної політики держави досить ґрунтовно розкривається у дослідженнях таких науковців як Ю.М. Бажал, В.М. Геєць, І.О. Галиця, І.О. Жилінська, І.О. Одотюк, Л.І. Федулова, Д.М. Черваньов, Л.В. Шинкарук та ін. У контексті обґрунтування інноваційного чинника економічного розвитку з позицій трансформаційних процесів на рівні держави, формування галузевих ринків, активізації інноваційної та інвестиційної діяльності на рівні підприємств вагомий внесок зробили В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.І. Ігнатюк та ін. З точки зору дослідження фінансово-кредитних та інвестиційних аспектів забезпечення інноваційного розвитку значним доробком для сучасної науки є дослідження М.І. Крупки, П.В. Мітякіна, С.В. Онишко, В.Л. Осецького, А. Фонотова та багатьох інших зарубіжних і українських дослідників.

Разом з тим, інноваційний розвиток національної економіки є доволі складним науковим явищем, і, незважаючи на суттєві наукові результати, окремі питання залишаються дискусійними та невичерпними. Варто відзначити, що сьогодні немає чіткого визначення сутності інноваційного розвитку ні у численних нормативно-правових документах з цієї проблематики, ні у науковій літературі. У зв'язку з цим актуальним є поглиблення наукового пізнання цього сучасного явища. Насамперед, йдеться про саме поняття «інноваційний розвиток», його сприйняття у сучасній свідомості, науковому пізнанні та практичній площині життєдіяльності суспільства у зв'язку з актуалізацією глобалізаційних процесів, формуванні засад «знанневої економіки» та сучасного інформаційного етапу розвитку суспільства.

У зв'язку з окресленим, метою цієї статті є визначення сутнісних ознак та природи інноваційного розвитку.

Для відповіді на питання: «Що ж собою являє інноваційний розвиток національної економіки? Якими параметрами він характеризується та визначається?» необхідною є характеристика економічного змісту «інноваційного розвитку національної економіки», що можна здійснювати у двох ключових напрямках наукового пошуку: на основі його порівняння з близькими до нього поняттями, зокрема, зростання, прогрес, модернізація, еволюція тощо та за допомогою висвітлення різноманітних аспектів цього процесу.

Варто відзначити, що при висвітленні проблематики інноваційного розвитку у науковій літературі доволі часто зустрічається отождоження його з такими поняттями як «інноваційна економіка», «інноваційний тип розвитку», «інноваційна модель розвитку». А тому важливо розглянути функції понятійного апарату і в цьому аспекті, в якому незалежними змінними є базові визначення понять, а залежними – похідні від них. Розглянемо деякі з них детальніше.

У науковій праці «Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України» інноваційний розвиток трактується як «неперервний процес якісних змін у структурі виробництва або соціальної сфери в результаті створення, застосування та розповсюдження нових знань, машин, технологій, матеріалів, видів енергії, форм і методів організації та управління, підвищення рівня освіти і кваліфікації працівників, які здійснюються з метою економічної ефективізації виробництва й підвищення рівня та якості життя населення. Іншими словами, це трансформація нових знань у високі життєві стандарти» [10, с. 31]. У цьому випадку йдеться скоріше про часткові зміни у двох сферах функціонування суспільства: соціальній та економічній, тоді як поза увагою є й інші аспекти розвитку суспільства, зокрема про екологізацію виробничої діяльності, зміни у свідомості, гармонізацію суспільного відтворення. З викладеного бачимо, що інноваційний розвиток розширює сферу свого впливу на суспільство, не обмежуючись тільки економічною та соціальною сферами функціонування.

Інноваційний розвиток пов'язується із сутністю парадигми інноваційного розвитку як досягнення економічного розвитку, яка концептуально обґрунтовує досягнення стійкого економічного зростання та сталого розвитку країни через інноваційний розвиток національної економіки шляхом широкомасштабного введення у господарський обіг продуктів інтелектуальної праці як знань, технологій, науково-технічних розробок для їх комерціалізації, досягнення соціально-економічного ефекту тощо [6].

Доволі широке визначення інноваційного розвитку: «незворотній процес переходу з одного стану в інший, який характеризується сукупністю змін, обумовлених впровадженням інноваційних перетворень, що приводять до формування нових властивостей системи, зміни її якісного стану, зростання здібностей, компетенцій, потенціалу та рівня ефективності її діяльності, укріплення системи, а також формування здатності чинити опір руйнівним силам зовнішнього та внутрішнього середовища» зустрічається в [2, с. 6], що практично ототожнює його розуміння із сутністю трансформації.

Окремі науковці вважають, що інноваційний розвиток можна охарактеризувати як процес структурного вдосконалення національної економіки, який досягається переважно за рахунок практичного використання нових знань для зростання обсягів суспільного виробництва, підвищення якості суспільного продукту, зміцнення національної конкурентоспроможності та прискорення соціального прогресу в суспільстві [19, с. 8].

Л.І. Федулова визначає інноваційний розвиток економіки в цілому як зростання її показників, забезпечених за рахунок реалізації інноваційних проектів і впровадження нововведень [27, с. 35]. Однак такий підхід концентрує увагу винятково на досягненнях позитивної динаміки. Зрозуміло, що розвиток має виражатися в позитивній динаміці результативних економічних показників, але в практичній царині, досягнення зростання основних показників економіки, не завжди засвідчує існування розвитку, на що вказують дискусійні моменти у з'ясуванні відмінностей між економічним розвитком та економічним зростанням.

С. Ілляшенко розглядає інноваційний науково-технічний розвиток як «безперервне оновлення асортименту продукції і технологій виробництва, удосконалення системи управління виробництвом і збутом» [9, с.20]. У цьому контексті позиція автора більшою мірою репрезентує поняття інноваційного розвитку через модернізаційні процеси, що значною мірою звужує об'єктивність протікання самого розвитку. Безперечно, розвиток невіддільний від свідомої діяльності людини, її творчого начала, орієнтованого на продукування й використання нових знань у сферах своєї практичної діяльності. Однак, як будь-яке об'єктивне явище, розвиток орієнтує та окреслює напрям змін, а вибір варіантів змін на практиці, як то модернізація, залежить від розвитку самої особистості, яка їх ініціює.

Тому розкриття суті інноваційного розвитку відбувається також з позицій модернізаційного процесу, що забезпечується через формування відповідних типів національних інноваційних систем [1], а втілюється за допомогою інноваційної моделі як теоретичне вираження інноваційних пріоритетів, напрямів, структур, мотивацій, стратегій, механізмів тощо, які спрямовані на формування інноваційного типу розширеного відтворення національної економіки [14, с.31].

Ідея соціально-економічного прогресу, що повинен забезпечуватися інноваційною моделлю розвитку як несуча конструкція радикальних перетворень завдяки інноваціям, внаслідок економії на витратах, залучення внутрішніх ресурсів, ефекту мультиплікації як стратегія модернізації, на думку С.В.Онишко, і є інноваційним розвитком, що поряд з наукою й технікою перетворює на джерело творчої й цілеспрямованої інноваційної діяльності всі сторони суспільного життя [18, с.49].

Під «інноваційним розвитком» І. Галиця розуміє розвиток інноваційних систем та пояснює її так: «Інноваційна система – це упорядкована сукупність елементів, що має ієрархію та структуру і спрямована на генерування і впровадження інновацій. Інноваційні системи можуть існувати на різних рівнях: підприємства, корпорація, галузі народного господарства» [4, с. 32].

Інноваційний розвиток також розкривається через поняття інноваційної економіки. Зокрема, західні економісти інноваційною економікою визначають таку, що динамічно розвивається, в якій освоюють якісно нові види продукції, нові технології, методи виробництва [14, с.20].

Інноваційною економікою (економікою знань, знанневою економікою, інтелектуальною економікою) у найзагальнішому розумінні у визначенні Вільної енциклопедії (wikipedia.org) визначається такий тип економіки, що базується на потоці інновацій, на постійних технологічних удосконаленнях, на виробництві й експорті високотехнологічної продукції з високим рівнем доданої вартості й самих технологій. Передбачається, що

прибуток створює інтелект новаторів та вчених, інформаційна сфера [34]. До такого типу економіки відносять також економіку, в якій інноваційні продукти у загальному обсязі виробництва становлять не менше 15% [16].

За визначенням М.І. Крупки, інноваційна економіка – це така економіка, «...яка ґрунтується на пошуку, підготовці і реалізації інвестицій, що збільшують ступінь реалізації потреб суспільства» [14, с.30]. У цьому контексті вчений розкриває її як економіку інноваційного типу, порівнюючи з еволюційним неінноваційним типом та наголошує на суттєвих відмінностях між ними. Зокрема, за інноваційного типу розвитку, на думку автора, новації пропонують, відбирають і впроваджують свідомо й цілеспрямовано, з формуванням відповідної національної політики підтримки інновацій у середині країни, належної інфраструктури, повнішому використанні міжнародних технічних, технологічних, організаційних і соціальних інновацій, а мірилом переходу до інноваційного типу визначає зростання показника кількості інновацій на одиницю національного доходу [14, с.30-31].

А.Фонотов інноваційним типом розвитку вважає прояв формування глибинних якостей соціально-економічної системи, пов'язаної з відпрацюванням стійкої, повторюваної, типової реакції на потреби й умови розвитку суспільства з точки зору розширення поля використання наукового методу, включення у сферу застосування всіх значимих напрямів людської діяльності [30, с.98].

Інноваційний тип розвитку характеризується перенесенням акценту на використання принципово нових прогресивних технологій, переходом до випуску високотехнологічної продукції, прогресивними організаційними та управлінськими рішеннями в інноваційній діяльності, що стосується як мікро-, так і макроекономічних процесів розвитку – створення технопарків, технополісів, проведення політики ресурсозбереження, інтелектуалізації виробничої діяльності [25, с. 224].

Аналіз теоретичних підходів дозволяє констатувати відсутність однозначного розуміння сутності та взаємоузгодженості між окресленими поняттями щодо інноваційного розвитку. Таким чином, така синонімізація понятійного арсеналу наукового аналізу створює методологічну невизначеність у контексті з'ясування суті інноваційного розвитку, що обумовлене такими причинами:

- не виділяється чіткого розуміння та відмінностей між різноманітними ознаками інноваційного розвитку, у зв'язку із існуванням безлічі понять з однаковою сутністю, але з різними визначеннями, а також низькою кореляцією ключових понять з похідними від них;
- не існує чіткого уявлення, що краще й важливіше для національної економіки: модернізація, інноваційний тип, інноваційна модель чи інноваційний розвиток;
- який з напрямів є кращим з огляду на існуючі реалії в економіці та незначний вплив сукупності базових та похідних понять на підсистеми, в яких застосовуються згадані поняття.

Але, незважаючи на розмаїття формулювань, вчені єдині у визнанні ключової ролі інновацій як продукту творчої інтелектуальної праці у забезпеченні розвитку. Тому з метою з'ясування природи інноваційного розвитку варто звернутися у площину наукового пізнання самого процесу розвитку та пов'язаних з ним явищ.

Визначити поняття «розвиток» у філософській традиції можна шляхом його співвідношення з іншими уже відомими поняттями – «зміна», «рух». У найбільш загальному розумінні зміна подається як перехід явищ з одного стану на інший та має спрямований характер. Поняття «рух» охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх сутнісних ознак і стосовно матерії діалектика визначає його як «зміну взагалі». Такий рух за обсягом охоплюваних процесів та явищ значно ширший за розвиток, але розвиток у конкретному його змісті багатший за рух. Так, філософська енциклопедія трактує розвиток як незворотну, спрямовану, закономірну зміну матеріальних та ідеальних об'єктів, акцентуючись на тому, що тільки одночасна наявність цих властивостей виділяє розвиток з-поміж інших змін [28].

Розвиток являє собою складніший процес ніж зміна або сукупність змін, а отже, розвиток не варто вважати простим синонімом зміни або прирівнювати його до руху. Лише виявлення змін не вказує на їх характер та тенденції, оскільки такі зміни можуть носити

кількісний характер, тоді як розвитком передбачаються якісні зміни, що супроводжують появу нового. Слід зазначити, що не кожні якісні зміни будуть рівнозначні розвиткові. Поняття розвитку виділяє із загальної сукупності змін ті, що пов'язані з оновленням системи, з її внутрішніми структурними і функціональними змінами, перетворенням у щось нове, інше. Тим самим одночасна наявність певних властивостей засвідчує системний характер відповідних змін.

Цікавим з наукової точки зору є підхід до розуміння «розвитку» з позицій теорії самоорганізації, темпоральні аспекти якої висувують її на передній план сучасної науки [11]. Відповідно до її теоретичних положень, «розвиток» розуміється як послідовність тривалих періодів, що відповідають стабільним станам системи, які перериваються короткими періодами хаотичної поведінки («біфуркації»), після чого відбувається перехід до наступного стійкого стану («аттрактора»), вибір якого визначається, як правило, флуктуаціями в точці біфуркації. Ключовим питанням при цьому є вплив випадковостей на загальний характер розвитку досліджуваного процесу, які принципово неможливо передбачити й прогнозувати. Саме з цим питанням пов'язані нові підходи до вивчення альтернатив суспільного розвитку, які виникають у точках біфуркації. Це означає, що систему необхідно модифікувати в ході еволюції. До системи вводяться у невеликій кількості нові складові, які призводять до виникнення нової мережі реакцій між її компонентами. Нова мережа реакцій починає конкурувати зі старим способом функціонування системи. У випадку, коли система структурно стійка відносно нових одиниць, новий режим функціонування не встановлюється, а самі нові одиниці («інноватори») гинуть. Однак, коли структурні флуктуації успішно «приживаються», то система перебудовується на новий режим функціонування: її активність підпорядковується новому «синтаксису» [21, с. 250-251].

Таким чином, розвиткові притаманні: скерованість у часі; незворотність процесу, тобто явища, що змінюються, є неповторними у своїх індивідуальних рисах; поява у процесі розвитку нового, чого не існувало раніше; закономірний характер розвитку, підпорядкованість його певним законам. Саме ці основні риси відрізняють розвиток від руху та зміни.

Розвиток не завжди супроводжується виключно позитивними змінами. Розвиток може збігатися з поступальним рухом до більш розвинутого і досконалого або з рухом у протилежному напрямі. У цьому сенсі розвиток може мати і регресивний напрям, низхідну лінію. Оскільки одним із діалектичних законів розвитку є закон єдності й боротьби протилежностей, в основі розвитку є конфлікт, активна взаємодія сторін об'єкту, одна частина якого прогресує, а інша – регресує.

Проблематика критеріїв прогресу розглядається як одна із складних у історичному розвитку суспільства та, насамперед, розглядається в межах наук про суспільство. Окремі дослідники вважають, що критеріїв прогресу не існує, оскільки прогрес розуміється як покращення життя населення [13, с.7, 10]. Аналізуючи сутність прогресу, автор доходить висновку, що в історії людства рух вперед для більшості населення не покращує їх життєдіяльність. На цій основі обґрунтовується позиція, що всі можливі види соціальних змін недоцільно зводити лише до прогресу, регресу та однорівневих зрушень, оскільки в історії є випадки руху вперед – від старого до нового, що характеризувалися помітним погіршенням ситуації за будь-якими застосовуваними критеріями прогресу [13, с.12]. З іншого боку, зростання рівня розвитку передбачає, що прогрес не пов'язаний лише з покращенням життя, оскільки відбувається в результаті ускладнення трудової діяльності населення. Відповідно, чим складніше трудова діяльність, тим вище рівень розвитку самого суспільства [32].

Таким чином, прогрес людства обумовлений одночасними змінами у соціальній (наближення суспільства до свободи та справедливості), матеріальній (найповніше задоволення потреб суспільства та ліквідація обмежень для такого задоволення) та науковій (процес неперервного та поглибленого пізнання світу і його освоєння) сферах функціонування суспільства. А економічний прогрес виникає тоді, коли з відносно меншими витратами ресурсів досягається отримання відносно більшого результату та продуктивності [8, с.55].

Дотримуючись такої логіки, доцільним вбачається позиція американського дослідника з менеджменту Бена Джонса, який стверджує, що з розвитком суспільства підтримання прогресу стає все складніше, оскільки це вимагає збільшення витрат на наукові дослідження й розробки, а також постійного зростання кількості зайнятих у цій сфері. Насамперед, він пов'язує ускладнення в утриманні прогресу з ускладненням самих проблем, з якими стикається людство у зв'язку із масивом накопичених сьогодні знань. Як наслідок, потенційним винахідникам необхідно витратити більше часу на освіту, щоб опанувати ці знання, а отже, відкриття вимагають більше часу й більше зусиль для вирішення складніших проблем [20].

Загальновідомо, що розвиток може бути реалізований через дві взаємопов'язані форми – еволюцію та революцію. Тим самим розвиток може носити як еволюційний, поступовий, так і стрибкоподібний характер.

Сучасне розуміння революційних змін в економічних системах пов'язане із докорінною її зміною через розривання поступовості, як стрибок, біфуркація. Прихильники такого підходу до пояснення причин розвитку вважають, що критерієм переходу є якісні зміни, які за своєї руйнівної природи відкривають перспективу прогресу. Вперше ідею революції щодо пояснення проблем суспільного розвитку висунув К. Маркс на основі діалектичного закону переходу кількісних змін на якісні. У такому розумінні накопичення в суспільстві еволюційних змін, спричинених технічним прогресом та удосконаленням виробничих сил до їх критичного рівня призводять неминуче до якісного стрибка, в результаті чого змінюється суспільний устрій. У цьому випадку неминуче порушується спадкоємність. Приклади таких змін присутні як у науці (зміна наукових парадигм), так і в історичному розвитку. Зокрема, яскравим прикладом тому є розвиток економіки Фінляндії, 70% експорту якої у 60-х роках ХХ ст. складався з продукції лісопереробки, а сьогодні більш як на 50% забезпечується наукоємною продукцією.

Еволюційний же розвиток, навпаки, передбачає рух від однорідного до різноманітного, єдність диференціації й інтеграції, прагнення досягти рівноваги у процесі адаптації системи до внутрішніх та зовнішніх змін. І у цьому контексті поняття «еволюція» розкривається як спонтанний процес саморозвитку, що вказує лише напрям руху, результат якого залежить від різноманітних обставин і чинників, тоді як «розвиток» відображає внутрішні зміни і процеси, що призводять до зміни функціонування об'єктів та їх складових [29, с. 31].

Таким чином, розвиток розкривається через рух системи скерованого у відповідному напрямі та характері впливу змін на процеси, які відбуваються в самій системі (рис.1.)

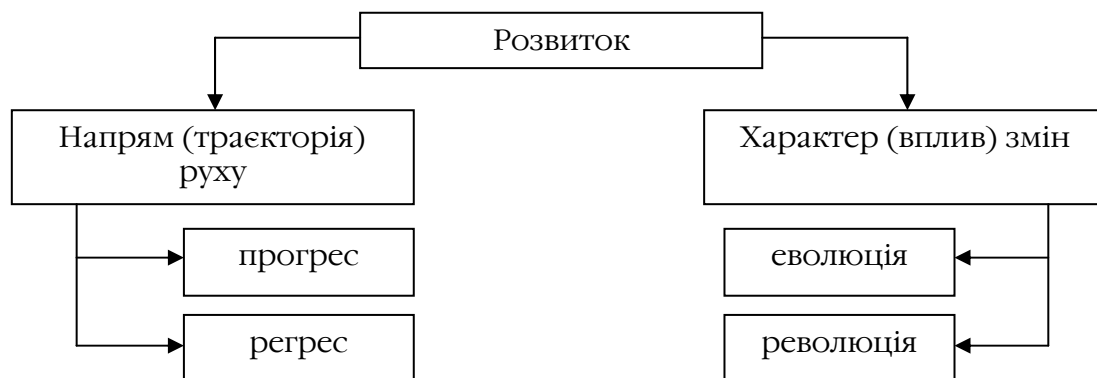

Рис.1. Дихотомічна природа розвитку

Зміни в економіці є невід'ємною ознакою її існування та визначаються як минулим розвитком, так і можливістю свідомого вибору альтернатив на майбутнє. Як вказує досвід, зміни не можуть носити безперервний характер протягом тривалого періоду. Насамперед, це пов'язане із суперечностями й перешкодами, на які наражається суспільство та які гальмують суспільний рух. Серед основних чинників, що спроможні впливати й визначати рух, можна виокремити помилкові прогностичні очікування, політичні події, пертурбації внаслідок вдосконалення технологічних процесів, відкриття нових джерел сировини та енергії, зміни структури потреб, уподобань, поведінки споживачів. Тому нерегулярність змін під впливом зазначених чинників ускладнює взаємне пристосування і взаємовідповідність

між темпами розвитку різних сфер національної економічної системи та може призвести до економічної депресії, або навіть спричинити кризу. Але з плином часу відновлюється нова координація між елементами системи, рівновага між ними поступово відновлюється і розпочинається наступний етап поступального руху суспільства, який триває до появи нової події, з настанням якої втрачається відповідність між розвитком елементів системи.

Разом з тим, розвиток характеризується циклічною траєкторією, хвилеподібною динамікою, повторенням певних періодів та типів господарських устроїв. Із часом було встановлено, що така періодизація розвитку відбувається в межах певного періоду часу й також вирізняється хвилеподібною динамікою, коли фази циклу призводять до змін у розвитку економіки. При цьому періоди нерівноважного стану, на думку Й. Шумпетера, є необхідним середовищем для початку реорганізації структури системи шляхом групової взаємодії підприємців, що призводить до утворення ефективних форм використання обмежених ресурсів [31, с.159-160].

Таким чином, розвиток визначається характером трансформаційних процесів, притаманних соціально-економічній системі, оскільки зміни та трансформації становлять окремі аспекти загального поняття розвитку.

Цілком очевидно, що для суспільних систем характерні певні «порогові значення», перехід через які спричиняє різкі якісні зміни всередині самої системи, а також у її організації, що в цілому характеризується поняттям «трансформація».

У найбільш загальному розумінні трансформація є стадією розвитку будь-якої економічної системи пов'язаної з її перетвореннями, видозмінами. У якісному значенні вона описує кінцевий стан розвитку, реорганізацію цілісної системи шляхом імплементації її як елемента в систему вищого рівня розвитку [7, с.164-165].

Серед основних факторів, що зумовлюють трансформаційні процеси, у літературі не існує єдиної точки зору. Зокрема, Ю.Ольсевич виокремлює:

- трансформаційні фактори, тобто технічний прогрес суспільства, пов'язаний із змінами у забезпеченні факторами виробництва;
- опосередковані фактори, які характеризують особисті інтереси людей залежно від класового розшарування у суспільстві;
- безпосередні фактори, що відображають суспільні інститути, спроможні приймати відповідні рішення й забезпечувати їх реалізацію на різних рівнях [17, с. 27-44].

Досліджуючи структурні трансформації у національній економіці України, до основних чинників, що їх зумовлюють, В. Геець відносить:

- загальні та специфічні чинники екзогенного характеру. При цьому загальні зумовлюють сам перебіг трансформаційних процесів, тоді як специфічні спричиняють вибір моделі розвитку);
- внутрішні та зовнішні щодо країни, які зумовлюють відповідний вибір програми дій – «шокової терапії» [26, с.38-42].

Пояснюючи сутність трансформаційних процесів у науковій літературі, вирізняється точка зору, що трансформація – не лише пристосування системи до нових умов господарювання, а заміна попередньої економічної системи якісно новою, оскільки значна зміна наявної економічної системи, в результаті чого відбувається виникнення та існування нового господарського механізму [12, с.58]. Особливість трансформації полягає у перебігу радикальних змін у системі політичних, економічних, соціальних та правових відносин. Тим самим трансформація позначає перетворення системи економічних відносин, її глибинної суті під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників або ж їх комбінацією. Разом з тим, на думку Л. Бальцеровича, поняття трансформації є простим переходом від одного стабільного стану до іншого, невизначеного й позбавленого своїх закономірностей та характерних особливостей стану [3, с.116-123].

Таким чином, на відміну від розвитку, трансформація, допускаючи глибокі зміни, характеризується спадковістю, що припускає можливість у теоретичному ракурсі повернення до попереднього стану.

Досліджуючи розвиток економіки, Й. Шумпетер стверджував, що економічний розвиток характеризує процес переходу народного господарства від закладеного на кожен момент часу

центру до іншого. Він наголошував, що економічне зростання не може бути ототожнене із процесом розвитку за умови, що зростання не спричиняє появу нових якісних явищ [31, с.154-157].

У найбільш загальному розумінні економічним розвитком пояснюється те, коли у новому періоді відбудеться не просто кількісне збільшення випуску певного обсягу виробленої продукції чи послуг порівняно з попереднім, а матиме місце нове економічне явище, для якого характерно виробництво нових товарів і послуг, впровадження та використання нової техніки і нових технологій, опанування нових соціально-економічних відносин (інститутів) [23, с.14].

Характер економічного розвитку здебільшого залежить від національних особливостей, однак існують загальні параметри, що характеризують цей процес, та показники, які використовуються для оцінювання рівня економічного розвитку і дозволяють порівнювати країни. Загальна методологія такої оцінки базується на дослідженнях Комітету зі сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку (КЄР ОЕСР), та включає комплекс показників, що охоплюють: ВВП и ВНП на душу населення; якість та життєвий рівень населення; конкурентоспроможність економіки; продуктивність праці й інші показники економічної ефективності; вартісний вимір людського капіталу, його якість і продуктивність; рівень корупції; місце у провідних світових рейтингах; галузеву структуру тощо [22; 35; 36].

Отже, економіка, орієнтована на розвиток, як справедливо зазначає А.С. Філіпенко, формує принципово інші якісні параметри для господарського середовища, використовуючи власні переваги, починає функціонувати на власній основі, ставить у фундамент свого розвитку самопідтримуючий господарський поступ. Головне парадигмальне зрушення при цьому полягає у переході від економіки пропозиції до економіки попиту, яка детермінує зростання внутрішнього виробничого та особистого споживання, максимальне залучення власних ресурсів [29, с.38].

Економічне зростання стане справді реальним тільки у тому разі, якщо супроводжуватиметься процесом якісних покращень у структурі економіки. Як справедливо зазначає відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії С. Кузнеца, «...економічне зростання країни може визначатися як довготривале підвищення спроможності постачати населенню усе різноманітніші економічні продукти і ця зростаюча спроможність базується на технологіях, а також на інституційних та ідеологічних змінах, які безпосередньо супроводжують ці процеси» [37, с.247]. Таким чином, тільки те економічне зростання і процес економічного розвитку слід вважати якісним та таким, що відображає позитивну динаміку еволюційного розвитку національної економіки. Тим самим у гносеологічному вакуумі з приводу дослідження питань розвитку та зростання слухним вважається точка зору Р. Брінкмана, що економічне зростання вимагає нескінченних структурних змін, які є процесом технологічного та економічного розвитку [33, с.11]. Однак досвід засвідчує, що сучасна економічна політика спрямована на вирішення економічних проблем здебільшого шляхом перерозподілу ресурсів між галузями та регіонами. Але варто розуміти, що *однією із характерних ознак економічного розвитку є процеси структурних зрушень на основі визнання якісних змін у технічних та технологічних параметрах, тобто критерій інноваційності.*

Тим самим поняття економічного розвитку та економічного зростання тісно пов'язуються з модернізацією як переходом від традиційного до сучасного суспільства. Найчастіше модернізація асоціюється зі змінами, які відбуваються в економічній, техніко-технологічній, політичній та інших сферах суспільства, орієнтованих на прогресивні зрушення. При цьому ми поділяємо точку зору, що вона охоплює ту частину трансформації, що пов'язана із зростанням функціональних властивостей оновлення традиційних соціально-економічних форм та розвитку новітніх структур, адекватних новим вимогам часу, й зумовлює системну трансформацію суспільства [5, с.169-170].

З позиції теорії трансформації технологічне поле (інноваційно-технологічне) є відносно незалежним від інших полів соціальних дій (економічного, політичного тощо), оскільки від них принципово відрізняється. Тим самим безпосереднім джерелом модернізації логічно вважаються технологічні трансформаційні зміни, що ініціюють структурні

зрушення інших типів – ресурсні, організаційно-поведінкові і, звичайно, інституційні. Результати цих взаємопов'язаних зрушень відображають характер модернізаційних перетворень за межами технологічного поля. Зокрема, технологічну модернізацію на економічному полі правомірно розглядати як трансформаційний процес, що відбувається під впливом технологічних змін у межах існуючого господарського середовища й інших інституціональних та інших зрушень. Тим самим по суті цей процес являє собою складову частину процесу економічної трансформації та потребує «модернізаційного прориву» [15, с.21]. Аналогічної точки зору дотримуються і українські дослідники, пояснюючи взаємозв'язок технологічної модернізації з перебігом структурних трансформацій у промисловості України. Особливістю технологічного розвитку на найближчих 20 років вбачається розвиток технологій, що забезпечуватимуть технологічні прориви або створення випереджального науково-технологічного заділу з метою розробки принципово нових видів матеріалів, продуктів, продукції, яким притаманні раніше невідомі можливості, а також технології, що формуються на стику різних предметних галузей [24, с.32].

Однак, *на відміну від модернізації, що передбачає доведення основних елементів системи до певного «ідеального стану» шляхом їх удосконалення й ускладнення, розвиток зумовлює такі ускладнення у функціонуванні економічної системи залежно від обраного напрямку руху економічної системи. Таким чином, модернізацію доцільно розглядати як втілення практичних заходів, орієнтованих на забезпечення розвитку.*

Узагальнюючи співвідношення між поняттями «зміни», «рух», «трансформація», «розвиток», взаємозв'язок між ними вбачається за доцільне подати таким чином (рис.2):

Рис.2. Характер взаємозв'язку між поняттями «зміни», «рух», «трансформація», «розвиток»

З викладеного доходимо висновку, що поняття та природа інноваційного розвитку являє собою складне й неоднозначне явище, що охоплює різноманітні сфери функціонування суспільства. Дослідження глибинної суті цього явища в економіці пов'язане з такими поняттями як розвиток, трансформація, модернізація, що окреслюють напрям руху та характер впливу змін на функціонування економічної системи.

Таким чином, можемо акцентувати увагу на тому, що основою інноваційного розвитку є критерій інноваційності, а сам інноваційний розвиток забезпечується приведенням у дію внутрішніх чинників, які, вступаючи у суперечності між собою та долаючи їх, забезпечують рух економіки у відповідному напрямі. Критичний аналіз наведених підходів до його трактування дозволяє дійти висновку, що практично всі дослідники у цьому контексті тією чи іншою мірою мають спільну позицію.

Враховуючи основне термінологічне розмаїття в з'ясуванні його суті та природи, інноваційним розвитком національної економіки доцільно розуміти незворотний, цілеспрямований закономірний рух у напрямі поступових якісних і структурних позитивних змін у довготерміновому періоді на основі створення, застосування й поширення у різних сферах буття та свідомості (освіті, науці, економіці, культурі, політиці, соціумі тощо) нових знань, новітніх технологій, людського потенціалу, концентрації капіталу на інноваційних видах діяльності, що формуються під впливом суперечностей економічної

системи, потреб та інтересів. Основними критеріями інноваційного розвитку національної економіки доцільно вважати: 1) зростання обсягів інвестицій у людський капітал (освіта, наука, медицина, якість життя); 2) нарощення інноваційного потенціалу; 3) зростання частки виробництва продукції з високим рівнем доданої вартості; 4) місця у провідних міжнародних рейтингах.

Таке розуміння суті інноваційного розвитку відповідає викликам глобалізованого сучасного середовища та пояснює особливості інноваційної діяльності на різних рівнях економіки, а також відповідає вимогам сучасної інноваційної теорії.

Література:

1. Алексеенкова Е.С. Типология моделей инновационного развития / В.М. Сергеев, Е.С. Алексеенкова, В.Д. Нечаев // *Полития*. – 2008. – № 4. – С.6-22.
2. Антонюк Л.Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: монографія / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394 с.
3. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох. / пер. с польск. – М.: Наука/Урао, 1999. – 352 с.
4. Галиця І.О. Що ж таке інноваційний розвиток? // *Економіка та держава*. – 2003. – № 10. – С. 32-33.
5. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін. / Н.І.Гражевська. – К.: Знання, 2008. – 431 с.
6. Гусев В. О. Державна інноваційна політика як засіб розвитку національної економіки: навч. посіб. / В. О. Гусев. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 60 с.
7. Економічні системи: монографія. – Т.1 / за ред. д.е.н., проф. Г.І. Башнянина. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – 484 с.
8. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки: Популярний курс / В. Г. Єременко. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
9. Ілляшенко С. М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи: навч. посіб. / С.М. Ілляшенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 278 с.
10. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В.В. Онікієнко, Л.М. Ємельяненко, І.В. Терон; за ред. В.В. Онікієнка. – К.: РВПС НАН України, 2006. – 480 с.
11. Концепции современного естествознания / ред. В.Н.Лавриненко, В.П.Ратников. – М., 1977. – С.8.
12. Концепції економічних систем та проблеми їх структурної трансформації // *Вища школа*. – 2003. – № 2-3. – С.44-65.
13. Коротаев А.В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. – М: Восточная литература РАН, 2003. – 278 с.
14. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2001. – 608 с.
15. Мартынов А.В. Технологическая модернизация – составляющая экономической трансформации // *Економічний часопис-XXI*. – 2010. – № 9-10. – С. 19-25.
16. Митякин П. В России инновациями занимаются только сумасшедшие // *Бюллетень «Инновационные тренды»*. – 2011. – №12 – С. 4-5 / *Федеральный образовательный портал ЭСМ*. – [Электронный ресурс]. URL: <http://ecsocman.hse.ru/docs/33545778/>
17. Ольсевич Ю.К. К теории экономических трансформаций. / Ю.К. Ольсевич– М.: ИЭРАН, 1997. – 287 с.
18. Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку: монографія / С.В. Онишко– Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 434 с.
19. Перспективи інноваційного розвитку України (аналітична доповідь) [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.niss.gov.ua/Table/Zhalilo21/003.htm>.
20. Пока еще яркое свет... А может быть, прогресс – всего лишь иллюзия? / «The Times», 21/10/2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/panorama/20051021/223189.html>
21. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, Стенгерс И. / Пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
22. Содействие международному развитию. Курс лекций / под ред. В.И. Бартенева, Е.Н. Глазуновой. – М.: Всемирный банк, 2012. – 408 с.
23. Структурні зміни та економічний розвиток: монографія / В.М. Геєць, Л.В. Шинкарук, Т.І. Артёмова та ін. – К., 2011. – 696 с.
24. Технологічна модернізація промисловості України / за ред. Л.І. Федулової; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2008. – 472 с.
25. Ткаченко Т.П., Тульчинський Р.В. Розвиток інноваційного підприємництва в Україні // *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. – 2010. – №7. – С.223-229 [Електронний ресурс]. – http://economy.kpi.ua/files/files/40_kpi_2010_7.pdf

26. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / за ред. В.М. Гейця. – Х.: Форт, 2003. – 440 с.
27. Федулова Л.І. Інноваційна економіка: підруч. / Л.І. Федулова. – К.: Либідь, 2006. – 480 с
28. Философская энциклопедия: в 5-х т. / [под редакцией Ф.В. Константинова]. – М.: Советская энциклопедия, 1960 – 1970. — [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1013/развитие..
29. Філіпенко А.С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку / А.С. Філіпенко. – К.: Знання України, 2002. – 190 с.
30. Фонов А. Теоретико-методологические подходы к разработке инновационной политики // Российский экономический журнал. – 1992. – № 9. – С. 97-111.
31. Шумпетер Й. Теория экономического развития / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1992. – 455 с.
32. Alexakha A. The criterion of society's level of development / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-ir.info/2011/05/17/the-criterion-of-societys-level-of-development/>
33. Brinkman Richard. Cultural Economics. — The Napf Press, 1981. – 432 с.
34. http://ru.wikipedia.org/wiki/Инновационная_экономика
35. http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономическое_развитие
36. <http://www.oecd.org>
37. Kuznets Simon. Modern Economic growth: Finding and Reflections. // The American Economic Review, Vol. 63., No.3., June 1973. — P.247-258.

Дука А.П., канд. экон. наук, доцент, доцент кафедры финансов и кредита АТСОТ

Сущностные признаки и природа инновационного развития национальной экономики. В статье проанализированы основные подходы к выявлению сущностных признаков инновационного развития, что позволило обосновать вывод об отсутствии унифицированного подхода к объяснению его природы. На основе гносеологического соотношения между понятиями «развитие», «изменения», «движение» обосновано соответствие между ними и определено, что развитие – это дихотомия, раскрывающаяся через движение системы в соответствующем направлении и характере влияния изменений на процессы, протекающие в самой системе. На основе раскрытия сущности экономического развития с использованием критерия инновационности выделены сущностные признаки и охарактеризована природа инновационного развития национальной экономики.

Ключевые слова: изменения, экономическое развитие, развитие, движение, трансформация, инновационное развитие, инновационное развитие национальной экономики.

Duka A.P., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Credit, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

The essential features and the nature of innovation development of the national economy. The main approaches to determining the essential features of innovation development are analyzed. The conclusion about the lack of unified approach to explaining the nature of innovation development is made. Based on the epistemological relationship between the concepts of "development", "change", "motion", the mutual compliance between them is proved. The development of dichotomy that is revealed through the motion of the system operating in the proper direction and the nature of the changes on the processes occurring in this system is analysed. Based on the disclosure of the concept of "economic development", using the criteria of innovation, the essential features were highlighted and the nature of the innovation development of the national economy is characterized.

Key words: changes, economic development, development, motion, transformation, innovative development, innovation development of the national economy.

УДК 338.246.025.12:336

Коваленко К.В.,

аспірант кафедри фінансів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Теоретичні підходи до визначення поняття зовнішнього державного фінансового контролю

У статті розглядаються основні теоретичні підходи до визначення базових термінів у сфері зовнішнього державного фінансового контролю, визначаються його специфічні риси, які мають бути враховані для визначення цього питання. Проаналізовано категоріальний апарат стосовно державного контролю у світовій практиці. Сформульоване власне визначення категорії зовнішнього державного фінансового контролю. Обґрунтовується важливе значення державного контролю за цільовим і ефективним використанням національних ресурсів, наданих суспільством в управлінні державою.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, зовнішній державний фінансовий контроль, аудит, зовнішній аудит, вищий орган фінансового контролю, аудит ефективності.

Розвиток економіки, соціальної сфери та суспільства на сучасному етапі потребує нового концептуального підходу до оцінювання контрольної діяльності в їх розвитку, який доцільно забезпечити не лише за рахунок простого нарощування відповідного ресурсного забезпечення, а й за наявності адекватного дієвого контролю за формуванням і використанням ресурсної бази. Відтак, необхідним елементом керування фінансовими ресурсами в демократичній державі є саме зовнішній, незалежний державний фінансовий контроль.

Активні інтеграційні та глобалізаційні процеси зумовлюють необхідність використання сучасних методів державного фінансового контролю. Україна є членом регіональних та міжнародних організацій вищих органів фінансового контролю, тісно співпрацює у сфері контролю зі Світовим банком, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі, зарубіжними країнами, тому формування системи зовнішнього державного контролю має здійснюватись з урахуванням надбань вітчизняного та міжнародного досвіду. Особливе значення має вироблення єдиного підходу до визначення сутності державного фінансового контролю, що відображало б усі аспекти цього явища, формування категоріального апарату у сфері контролю з урахуванням міжнародної практики та надбань вітчизняної наукової думки. Важливим також є приведення у відповідність до теоретичних положень сучасної економічної думки нормативно-правової бази України у сфері контролю.

Фундаментальні основи реалізації контрольної функції держави закладено у наукових працях таких зарубіжних дослідників як Р. Адамс, А.Аренс, Є. Аткинсон, Дж. Бейлі, Ш.Бланкарт, Дж. Бюкенен, Дж.Ваттс, Р. Зоді, Д. Ірвін, Дж. Робертсон, П. Самуельсон, Дж. Стігліц, Д. Хан та ін.

Теоретичні і методологічні засади системи державного фінансового контролю викладені у працях зарубіжних авторів Р. де Конінг, Дж. Лоббек, К. Стентон, В. Сенчагов, Л. Олофссон та ін.

Досліджувана тематика також знайшла відображення у наукових працях вітчизняних науковців, серед яких, зокрема, В. Базилевич, О. Барановський, І. Басанцов, М. Білуха, Ф. Бутинець, О. Василик, Т. Васильєва, Н. Виговська, М. Корнеєв, В. Кравченко, І. Лютий, П. Мельник, Ю. Осадчий, В. Симоненко, В. Федосов, В. Фещенко та ін.

Різними аспектами проблем державного фінансового контролю, зокрема, у контексті економічної безпеки, займалися вітчизняні фахівці З. Варналій, В. Дрозд, М. Єрмошенко, М. Каленський, Т. Ковальчук, В. Мельничук, В. Мунтіян та ін.

Незважаючи на високий рівень наукових здобутків у цій сфері, чимало актуальних теоретичних та прикладних питань залишається поза увагою науковців, зокрема, тенденції

державного зовнішнього фінансового контролю та необхідність його трансформації під впливом глобалізаційних процесів, інтеграції України у світову спільноту тощо.

Останнім часом багато дослідників намагалися проаналізувати нинішні проблеми у системі державного фінансового контролю на теоретичному та практичному рівні, детально розглянуті наявні підходи до розуміння його сутності загалом та зовнішнього державного фінансового контролю зокрема. Існує кілька підходів до визначення державного фінансового контролю, відтак, трактування категорії «зовнішній державний фінансовий контроль» також різняться.

На основі аналізу наукових праць з цієї тематики можна дійти висновку, що існує відмінність у розумінні терміна «державний фінансовий контроль» у вітчизняній та зарубіжній науці.

Серед багатьох українських учених поширеним є визначення державного фінансового контролю як сукупності економічних відносин з приводу формування й ефективного використання державних фінансових ресурсів і державної власності, що виявляються в діяльності регульованих правовими нормами суб'єктів фінансових правовідносин (органів державної влади, місцевого самоврядування і створених ними структур) з контролю за надходженням, рухом і витрачанням державних (і муніципальних) фінансових ресурсів, державної (і муніципальної) власності [4].

На думку В. Бурцева, державний фінансовий контроль – регламентована нормами права діяльність державних органів влади й управління з контролю за своєчасністю та точністю фінансового планування, обґрунтованістю і повнотою надходження й руху державних фінансових і матеріальних ресурсів, правильності й ефективності їх використання.

Л. Дікань зазначає, що державний фінансовий контроль як комплекс цілеспрямованих заходів органів, їх підрозділів чи службових осіб, які здійснюють державний фінансовий контроль у межах повноважень, встановлених законодавством України з метою упередження, виявлення та припинення фінансових правопорушень на підконтрольному об'єкті щодо його фінансово-господарської діяльності, а також забезпечення законності, фінансової дисципліни й ефективності формування і витрачання коштів, у тому числі бюджетних та інших активів у процесі володіння, розпорядження, використання і відчуження державного майна, відшкодування збитків та встановлення міри відповідальності у разі порушення фінансового, у тому числі бюджетного, законодавства [4].

С. Шохін та Л. Вороніна розглядають державний фінансовий контроль як міжгалузеву систему нагляду наділених контрольними функціями державних і громадських органів за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ та організацій з метою об'єктивної оцінки економічної ефективності цієї діяльності, визначення законності та доцільності господарських і фінансових операцій і виявлення резервів надходжень до державного бюджету [8, с.23].

В. Гулько стверджує, що державний фінансовий контроль – це здійснювана уповноваженими державними органами система спостереження і перевірки процесу фінансової діяльності.

Такий підхід до визначення аналізованого поняття застосовує також Л.В. Гуцаленко, за яким державний фінансовий контроль – різновид фінансового контролю, що здійснюється відповідними органами державного фінансового контролю, який полягає у встановленні фактичного стану справ щодо дотримання вимог чинного законодавства на підконтрольному об'єкті, спрямований на забезпечення законності, фінансової дисципліни і раціональності у ході формування, розподілу, володіння, використання та відчуження активів, що належать державі, а також використання коштів, що залишаються у суб'єкта фінансових правовідносин у зв'язку із наданими пільгами за платежами до бюджетів, державних позабюджетних фондів та кредитів, отриманих під гарантії Кабінету Міністрів України.

Державний фінансовий контроль російські вчені розуміють як форму здійснення державної влади, що полягає в організації та здійсненні контролю над своєчасним виконанням дохідних і видаткових статей федерального бюджету та бюджетів федеральних позабюджетних фондів за обсягом, структурою й цільовим призначенням, визначення ефективності та доцільності витрат державних коштів і використання державної власності [3].

В українській науковій думці існує чітке розмежування наведених вище термінів. Зовнішній державний фінансовий контроль – фінансовий контроль, який здійснюється

функціонально й організаційно незалежними у своїй діяльності від виконавчих органів державної влади спеціально створені законодавчою (представницькою) владою органами за своєчасним виконанням доходних і видаткових статей державного бюджету, позабюджетних фондів за обсягом, структурою, цільовим призначенням та ефективністю.

Також зовнішній державний фінансовий контроль розглядається як контроль, який здійснюється органом, зовнішнім відносно певного органу влади, відомства, організації та не входить до його структури.

Державний фінансовий аудит являє собою експертну оцінку ефективності управління державними ресурсами при виконанні конкретно визначеної бюджетної програми з метою встановлення досягнення запланованих нею цілей та дотримання відповідальними виконавцями принципів ефективності, результативності та цільового використання бюджетних коштів, виділених на виконання цієї програми.

Аудит ефективності використання державних коштів є формою державного фінансового контролю, що полягає у проведенні органом державного фінансового контролю комплексу контрольних і експертно-аналітичних заходів, за результатами яких надається оцінка ефективності управління фінансовими потоками державної чи муніципальної власності [5, с. 245].

У світовій практиці акцент робиться саме на незалежному, тобто зовнішньому державному фінансовому контролю, і у цьому контексті вживається термін «зовнішній аудит», отже, існує певна невизначеність щодо відмінності понять державного аудиту та контролю, що продемонстровано у табл. 1.

Таким чином, поняття «аудит» або «зовнішній аудит» у міжнародній практиці замінюють поняття державного фінансового контролю і на основі офіційного перекладу нормативно-правових актів можна дійти висновку про еквівалентність цих понять. Також «аудит» використовується для позначення конкретного виду державного фінансового контролю, отже, відбувається звуження поняття та зведення державного фінансового контролю лише до державного аудиту.

Підтвердженням такої суперечності є також усталений термін «вищий орган фінансового контролю», в англійському варіанті якого фігурує термін «аудит», а за суттю та визначенням розглянуте поняття вказує на орган, що відповідає за здійснення саме незалежного державного фінансового контролю, а отже, зовнішнього.

Таблиця 1

Порівняння категоріального апарату у сфері державного фінансового контролю в українських та міжнародних нормативно-правових актах

№ з/п	Джерело	Термін мовою оригіналу	Дослівний переклад	Офіційний український переклад
1.	Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів	Audit	Аудит	Контроль Контроль державних фінансів (с. 1)
		Pre-audit Post-audit	-	Попередній контроль Контроль за фактом (с. 2)
		Internal audit External audit	Внутрішній аудит Зовнішній аудит	Внутрішній контроль Зовнішній контроль (с. 3)
		Supreme Audit Institution	Вищий орган аудиту	Вищий орган контролю державних фінансів (с. 5)
2	Мексиканська декларація незалежності	Supreme Audit Institution	Вищий орган аудиту	Вищий орган фінансового контролю
		Audit	Аудит	Аудит

Джерело: складено автором на основі [1; 2; 6].

Відтак, вирішити суперечність, що виникла можна, зробивши припущення про те, що з урахуванням світової практики обидва терміни можна вживати як синоніми, а у вітчизняній науковій думці є чітке розмежування цих понять, що виправдане особливостями нинішньої системи державного контролю в Україні.

Лімською декларацією визначається державний фінансовий контроль як обов'язковий елемент регуляторної системи, мета якої полягає у своєчасному виявленні відхилень від прийнятих стандартів, порушень принципів законності, ефективності, доцільності і економності управління фінансовими ресурсами, що дозволяло б у кожному конкретному випадку внести відповідні корективи, посилити відповідальність уповноважених осіб, отримати відшкодування збитків та перешкодити або, принаймні, ускладнити повторення виявлених порушень у майбутньому.

Визначення поняття державного фінансового контролю можна було б, розглянути в контексті нормативно-правового регулювання, звернувшись до відповідної законодавчої бази, проте в Україні законодавчі акти, якими регулюється це питання, не дають дефініції цього терміна. У проекті Закону України «Про державний фінансовий контроль», внесеного до розгляду у 2008 р., існують чіткі визначення базових понять у сфері контролю.

Державний фінансовий контроль визначено як комплекс цілеспрямованих заходів органів, їх підрозділів чи службових осіб, які здійснюють державний фінансовий контроль у межах повноважень, встановлених законодавством України, з метою упередження, виявлення та припинення фінансових правопорушень на підконтрольному об'єкті щодо його фінансово-господарської діяльності, а також забезпечення законності, фінансової дисципліни та ефективності формування і витрачання коштів, у тому числі бюджетних, та інших активів у процесі володіння, розпорядження, використання і відчуження державного майна, відшкодування збитків та встановлення міри відповідальності у разі порушення фінансового, у тому числі бюджетного, законодавства.

Зовнішній контроль – контроль, що здійснюється суб'єктом державного фінансового контролю щодо підконтрольного об'єкту, який не належить до сфери його управління, з метою недопущення порушень фінансового законодавства, у тому числі бюджетного [7, с. 1].

Отже, розглядаючи державний фінансовий контроль, вітчизняна наукова думка акцентує увагу на тому, що ознака «державності» контролю проявляється в об'єкті контролю, тобто у фінансових ресурсах чи майні, що належать державі. Проте останнім часом все більшого значення набувають такі форми організації економічної діяльності, що поєднують приватну та державну власність. Виходячи з цього, не можна визначати державний фінансовий контроль лише як контроль за державними фінансовими ресурсами, натомість робити наголос на суб'єктах, які здійснюють державний фінансовий контроль.

Узагальнюючи наведені вище підходи до визначення суті державного фінансового контролю та враховуючи всі його особливості, слід розглядати зовнішній державний фінансовий контроль як систему економічних відносин між суб'єктами державної влади чи державного управління та власниками чи розпорядниками фінансових ресурсів і майна, які не належить до сфери управління контролюючого органу з приводу контролю за формуванням, розподілом, перерозподілом, цільовим та ефективним використанням цих ресурсів, а також підвищення ефективності управління ними, визначення причин відхилень та усунення фінансових правопорушень.

Література:

1. Lima Declaration Of Guidelines On Auditing Precepts [Електронний ресурс] // International Organisation of Supreme Audit Institutions (INTOSAI) [сайт]. – Режим доступу: <http://www.intosai.org/documents/intosai/general/declarations-of-lima-and-mexico/lima-declaration.html>.
2. Mexico Declaration on SAI Independence [Електронний ресурс] // International Organisation of Supreme Audit Institutions (INTOSAI) [сайт]. – Режим доступу: <http://www.intosai.org/documents/intosai/general/declarations-of-lima-and-mexico.html>
3. Степашин С.В. Государственный финансовый контроль: учеб. для вузов / С.В. Степашин, Н.С. Столяров, С.О. Шохин, В.А. Жуков. – СПб.: Питер, 2004. – 490 с.

4. Висоцький І.А. Державний фінансовий контроль: дискусії щодо визначення / І.А. Висоцький // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 9. – С. 66-69.
5. Дрозд І. К. Державний фінансовий контроль: навч. посіб. / І.К. Дрозд, В.О. Шевчук. – К.: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007. – 304 с.
6. Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів. – Керівні принципи аудиту державних фінансів: зб. базових елементів INTOSAI. – К., 2003, – С.21.
7. Проект Закону України «Про державний фінансовий контроль» № 2020 від 08.02.2008 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2020&skl=7.
8. Симоненко В. К. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект) / В.К.Симоненко, О.І.Барановський, П.С.Петренко. – К.: Знання України, 2006. – 280 с.

Коваленко Е.В., аспірант кафедри фінансов Київського національного університета імені Тараса Шевченка

Теоретические подходы к определению понятия внешнего государственного финансового контроля. В статье рассматриваются основные теоретические подходы к определению базовых терминов в сфере внешнего государственного финансового контроля, определяются его специфические черты, которые должны быть учтены для определения этого понятия. Проанализирован категориальный аппарат относительно государственного контроля в мировой практике. Сформулировано свое определение категории внешнего государственного финансового контроля. Обосновывается важное значение государственного контроля за целевым и эффективным использованием национальных ресурсов, данных обществом в управление государством.

Ключевые слова: государственный финансовый контроль, внешний государственный финансовый контроль, аудит, внешний аудит, высший орган финансового контроля, аудит эффективности.

Kovalenko K.V. Post-graduate student of the Department of Finance, Kyiv National University named after Taras Shevchenko

Theoretical approaches to the definition of the external state financial control. The main approaches to the definition of basic terms in the field of external public financial control are studied. The paper provides an analysis of external audit categories in the world practices. The current trends in the interpretation of these terms in national legislation are underlined. The author gives his own definition of the category of external state financial control. The importance of the state control on the effective use of national resources is proved.

Key words: state financial control, external state financial control, audit, external audit, the authority of financial control, audit of efficiency.

УДК 338.432:330.322

Коденська М.Ю.,

докт. екон. наук, професор, заслужений економіст України,
завідувач кафедри економічної теорії та економіки підприємств АПСВТ

*Мотиваційні чинники інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва**

У статті висвітлено теоретичні та методологічні аспекти інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва та мотиваційні чинники його активізації. Розкрито сутність аграрно-промислового виробництва як складної виробничої і соціально-економічної системи, що включає економічні, організаційні, правові, соціальні та інші умови життєдіяльності людей. Обґрунтовано сутність інвестиційного забезпечення, його структурні складові та фактори формування мотиваційних чинників як спонукальних причин активізації інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва й динамічного нарощування валового внутрішнього продукту в країні. Наведені порівняльні показники рівня заробітної плати в аграрному секторі економіки щодо економіки України в цілому та до інших видів економічної діяльності.

Ключові слова: мотивації, мотиваційні чинники, інвестиції, інвестиційне забезпечення, аграрно-промислове виробництво, заробітна плата, державна підтримка, валовий внутрішній продукт, людський капітал.

Сільське господарство як первинна структурна ланка аграрно-промислового виробництва – складна виробничо-господарська й соціально-економічна система, в якій задіяні природно-кліматичні умови, політико-економічні та культурно-історичні аспекти нації. Від рівня розвитку сільського господарства залежить забезпеченість продуктами харчування населення, стабільність його соціально-психологічного стану, функціонування підприємств харчової та переробної промисловості, відтворення продуктивної сили землі і людини, продовольча безпека країни.

У соціально-економічному плані аграрно-промислове виробництво – це цілісна органічна система суспільної життєдіяльності людей, що включає економічні, організаційні, правові, соціальні, культурно-історичні зв'язки та умови життя населення країни. Тобто, це фундамент нації. Соціально-економічний рівень розвитку аграрно-промислового виробництва визначає також соціальний клімат, на якому нація розквітає, формується як цілісна органічна система суспільного співжиття людей, як соціум.

Основу виробничого процесу аграрно-промислового виробництва становить праця людини, озброєної системою знань дії законів природи й економічних законів, професійними знаннями, засобами виробництва та цілеспрямована на раціональне використання природно-кліматичного і виробничо-економічного потенціалу з метою отримання заданих запрограмованих результатів. Від рівня професійності людини, її освіченості, духовності залежить пізнання та врахування дії законів природи і суспільних економічних законів, що визначають культуру й систему господарювання, його результативність. Саме культура і система господарювання є одним із важливих чинників раціонального використання, задіяних у виробничому процесі природно-кліматичних, матеріально-технічних і енергетичних ресурсів, що визначає рівень розвитку й ефективності екологічно чистого товарного виробництва, а отже, високий життєвий рівень суспільства, його суспільного буття. Виходячи з викладеного вище необхідне інвестиційне забезпечення розвитку не тільки виробництва, а й людини.

Що ж таке інвестиційне забезпечення? З одного боку, це важлива складова розвитку

вітчизняної економіки, з іншого, це економічна категорія. У Законі України «Про інвестиційну діяльність (1991 р.) «...інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, у результаті якої створюється прибуток (доход), або досягається соціальний ефект». У системі майнових та інтелектуальних цінностей, перерахованих у Законі, особливе місце займають майнові права, що випливають з авторського права, досвід та інші інтелектуальні цінності, а також сукупність технічних, технологічних, комерційних знань, оформлених у вигляді технічної документації, навичок та виробничого досвіду необхідних для організації того чи іншого виробництва, але не запатентованих (ноу-хау).

Отже, як слідує із згаданого Закону, «...досвід та інші інтелектуальні цінності», «навички», «виробничий досвід» є інвестиціями. Це ті інвестиції, що набуті, накопичені конкретно особою у процесі її життєдіяльності (виховання в сім'ї, навчання в школі, ВНЗ, самоорганізації вивчення тих чи інших дисциплін, праці на виробництві, або в тій чи іншій установі, в тій чи іншій сфері виробничої або інших видів діяльності). Набуті знання, досвід (виробничий, педагогічний), навички є формою накопичення інвестиційних ресурсів інтелектуального характеру, які, з одного боку, мають свого власника – конкретну людину, в той самий час є джерелом інвестиційних ресурсів, а, отже, потребують їх раціонального використання та примноження.

Таким чином, людина, особистість концентрує в собі найвизначніше багатство людства – інтелект (здатність мислити, раціонально пізнавати й використовувати), що поряд з іншими видами капіталів забезпечує соціально-економічне зростання країни. Для свого розвитку людина – як головна продуктивна сила також потребує постійного вкладення певних ресурсів, інвестиційного забезпечення. «...Найкращий капітал той, який вкладений у людське існування» [3]. Західні фахівці вважають, що кошти, вкладені у виробника, дають у 5–7 разів вищий ефект, ніж кошти, вкладені у матеріально-технічне обслуговування.

Орієнтація економіки України на інвестиційно-інноваційну модель розвитку, пріоритетність інноваційного розвитку потребує інвестиційного забезпечення не тільки у формування основного капіталу, а й у відтворення високоінтелектуальних трудових ресурсів, розширення зайнятості у всіх сферах господарювання, особливо у наукоємних, а, отже, формування високого рівня конкурентоспроможності робочої сили з досить глибокою кваліфікаційною підготовкою, інтересом і здатністю до постійного розвитку своїх здібностей, їх продуктивного використання в різних сферах економіки [4].

Структурними складовими інвестиційного забезпечення є ресурсне забезпечення – сукупність фінансових, матеріальних і нематеріальних, трудових, природних ресурсів, що відповідають потребі реалізації інвестиційних програм і проектів; інституційне забезпечення, що включає нормативно-правову базу та організаційну, інформаційну, мотиваційну, методичну складові – як сукупність видів діяльності щодо створення умов для інвестиційного забезпечення розвитку людини і виробництва.

Отже, інвестиційне забезпечення як економічна категорія відображає багатоаспектність організаційно-економічних умов, засобів, заходів та економічних взаємовідношень, що проявляються в процесі руху вартості, авансованої у капітал з метою формування, нагромадження і використання інвестиційних ресурсів для розвитку аграрно-промислового виробництва й людини – головної продуктивної сили суспільства. Саме у сфері економічних взаємовідношень формується мотиви, мотивації*, мотиваційні чинники як спонукальні причини дій і вчинків, поведінки людини, що викликані її певним прагненням, інтересом до реалізації конкретного задуму, ідеї, мети тощо [2].

* Мотив (франц. *motif*, від лат. *moveo* - рухаю)

Мотивації (спонуки) у біології – збудження центральної нервової системи, що викликають у людей і тварин акти поведінки, спрямовані на самозбереження (добування їжі, уникнення нападу ворогів тощо), або на продовження роду...«Розрізняють мотивації індивідуальні, пов'язані із задоволенням насущних потреб людини, і групові, що виявляються при взаємовідносинах з індивідуумами...».

Мотиви у психології – спонукальні причини дій і вчинків людини. Породжуються особистими і суспільними потребами й залежно від них бувають первинними (природними) і вторинними (матеріальними і духовними). Можуть виявлятися у формі почуття, уявлення, поняття, ідеї, ідеалу, мрії. Мотивація буває простою і складною, більш і менш усвідомленою...(УРЕ, т. 7, с. 152).

Мотиви, мотивації стосуються не тільки живих організмів, людини, а й організацій, суспільства, держави. Отже, мотиви, мотивації бувають індивідуальні, групові, колективні, суспільні, державні, але всі вони пов'язані зі спонукальними причинами дій (поведінки) відповідно до конкретного індивіду, а також групи людей, колективу, суспільства, держави, що викликані певними інтересом, тобто прагненням до реалізації певного задуму, ідеї, мети, цілі відповідного ієрархічного рівня. Мотиваційні чинники людини в системі економічних взаємовідношень мають різнорівневий і багатовекторний характер, оскільки залежать від місця людини в ієрархії цінностей, її інтересів, цілей, власних (приватних) ресурсів: фізичних, духовних, фінансових, інтелектуальних.

Стівен Р. Кови у своїй книзі «7 навичок високоефективних людей» [6] назвав три основних види цінностей: досвідні – відкриті нами на основі досвіду; творчі – те, що ми самі привносим в наше життя; і вищий тип цінностей, що характеризує нашу реакцію у складних ситуаціях – відносницький (власний переклад з російської). Розуміння цінностей і їх значення у житті кожної людини своє, і визначається рівнем її виховання в сім'ї, школі, на вулиці, рівнем освіченості, професійності, духовності, віку, способу життя.

Мотиваційні чинники щодо інвестиційного забезпечення розвитку аграрно-промислового виробництва також мають різнорівневий і багатовекторний характер та визначаються спрямуванням інвестицій за їх напрямками і пріоритетами. Зауважимо, що аграрний сектор економіки держави формує 9,6% (2011 р.) валового внутрішнього продукту та 18,7% вартості експорту. В ньому функціонує 56 тис. одиниць аграрних підприємств, різних за розмірами, виробничими напрямками й організаційно-правовими формами господарювання, де середньооблікова кількість найманих працівників становить близько 561 тис. осіб. Отже, стабільний розвиток аграрного сектора економіки має бути пріоритетною задачею держави, а значить, його державна підтримка як один з важливих мотиваційних чинників активізації інвестиційної діяльності й підвищення ефективності, є економічною необхідністю, що усвідомлена багатьма країнами світу. Проте сума державної підтримки сільськогосподарських підприємств становить лише 7,8% від створеної валової доданої вартості. Залишається низьким рівень оплати праці найманих працівників сільськогосподарських підприємств – важливого мотиваційного чинника і джерела інвестиційного забезпечення відтворення людського капіталу. У 2011 р. середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві становила 1853 грн., або була нижчою, як у цілому по економіці майже на 30%, порівняно з промисловістю – майже на 40%, а щодо працівників фінансової діяльності становила лише 34,7%. Це при тому, що заробітна плата по економіці України в цілому набагато нижча, ніж у сусідніх постсоціалістичних країнах і особливо порівняно з розвинутими країнами світу. Відносно Росії у доларовому обчисленні вона становила у 2010 р. – 40,4%, Білорусі – 69%, США – 6,5%, Канади – 7,9%, Швейцарії (2009 р.) – 3,8% (рис. 1). Чи не це причина відтоку з України найбільш продуктивної частини населення в інші країни?

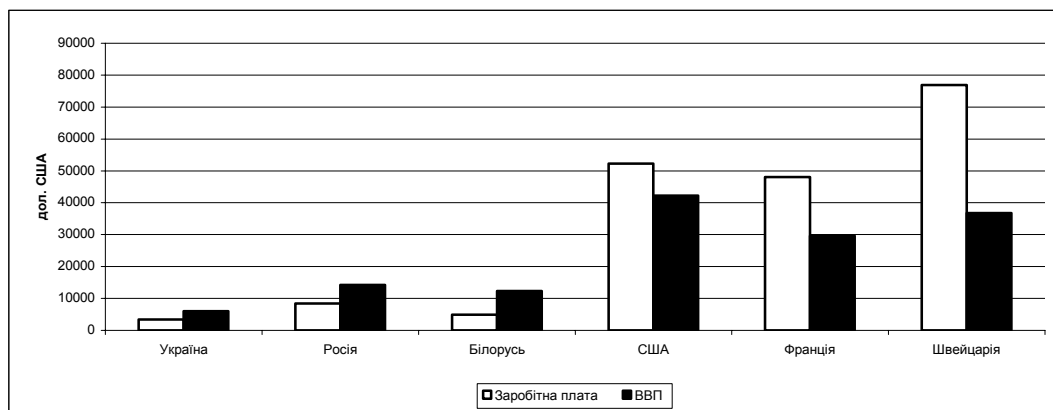

Рис. 1. Порівняльні показники рівня заробітної плати і валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу в Україні і країнах світу у 2010 р. (Франція та Швейцарія, 2009 р.)

Джерело: Держкомстат України. Статистичний щорічник України за 2011 р.

Порівняємо інший показник України – валовий внутрішній продукт на одну особу з названими країнами. По відношенню до Росії він становив – 42,7%, Білорусі – 48,1%, до США – 14,5%, Канади – 17,1%, Швейцарії – 16,0%. Тобто, відрив рівня заробітної плати в Україні у 2010 р. порівняно з названими країнами був значно більший, ніж показник валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу. Це при тому, що цей порівняно низький рівень заробітної плати зріс у 6,5 раза щодо 2000 р. (рис. 2, 3), тобто був дуже низьким протягом багатьох років, тоді як у розвинутих країнах рівень заробітної плати є стабільно високим протягом досліджуваного періоду. Чи не тому у цих країнах величина валового внутрішнього продукту є стабільно вищою у кілька разів.

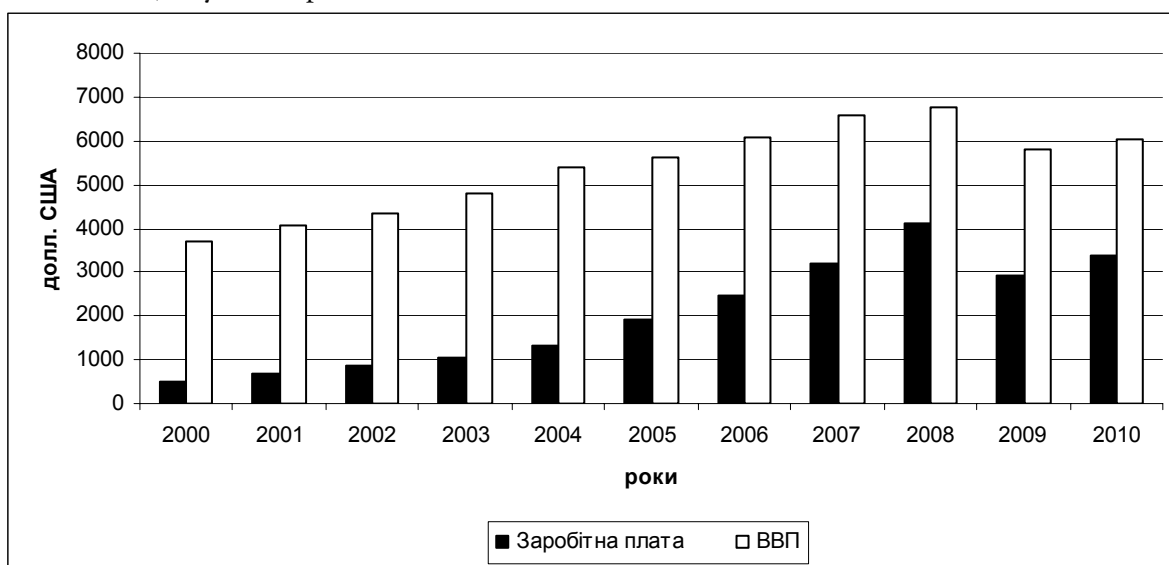

Рис. 2. Динаміка заробітної плати і валового внутрішнього продукту на одну особу в Україні

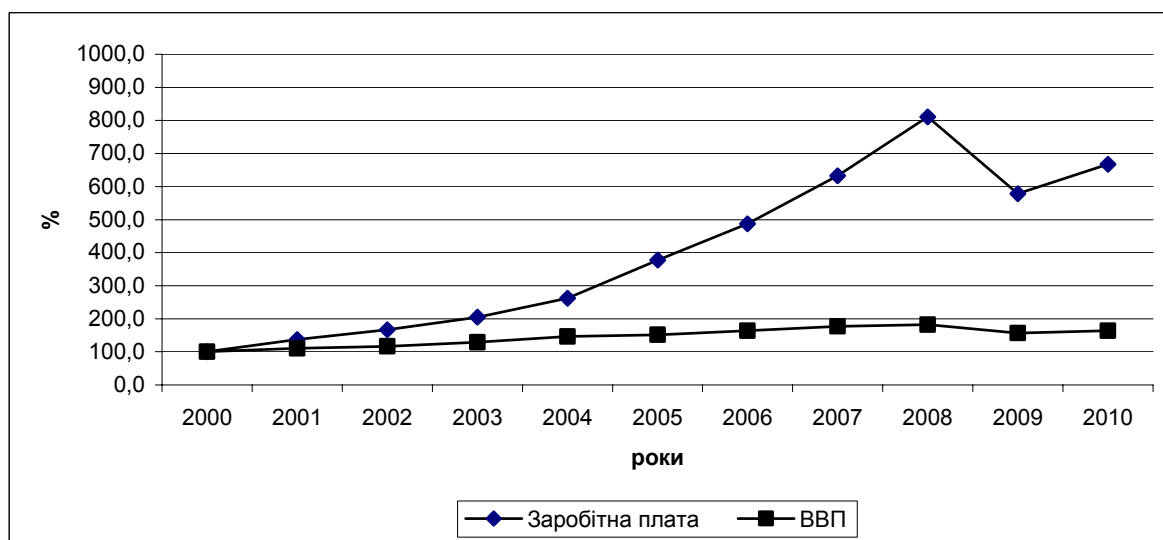

Рис. 3. Динаміка зростання заробітної плати і валового внутрішнього продукту на одну особу в Україні

З викладеного вище доходимо висновку, що необхідна переорієнтація політики держави на посилення державної підтримки стабільності розвитку аграрно-промислового виробництва різними формами і методами як важливого мотиваційного чинника інвестиційного забезпечення його функціонування у взаємозв'язку із формуванням, нарощенням і викорис-

танням капіталу людини. Стабільно низький рівень державної підтримки аграрного сектора економіки і заробітної плати в Україні не є мотиваційним чинником інвестиційного забезпечення розвитку економіки, у тому числі й розвитку людини як головної продуктивної сили.

Література:

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 816 с.
2. Маршалл А. Принципы политэкономии. – М.: Прогресс, 1983. – Т. 3. – 230 с.
3. Шаповал О. Найефективніше вкладати у людину // Урядовий кур'єр, – 2003. – 12 берез.
4. Данилишин Б. Зайнятість населення: як сформувати інноваційну складову // Урядовий кур'єр, – 2007. – 3 лип.
5. Саблук П.Т. Концептуальні засади розробки і реалізації інвестиційних програм в аграрно-промисловому виробництві / П.Т.Саблук, М.Ю. Коденська. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – С. 43.
6. Стивен Р. Кови. Семь навыков высокоэффективных людей / Стивен Р. Кови. – М.: ООО Альпина Паблишер, 2012. – 379 с.

Коденская М.Е., доктор экономических наук, профессор, заслуженый экономист Украины, зав. кафедры экономической теории и экономики предприятий АТСОТ

Мотивационные факторы инвестиционного обеспечения развития аграрно-промышленного производства. В статье освещаются теоретические и методологические аспекты инвестиционного обеспечения развития аграрно-промышленного производства и мотивационные факторы его активизации. Раскрыто сущность аграрно-промышленного производства как сложной производственной и социально-экономической системы, включающей экономические, организационные, правовые, социальные и другие условия жизнедеятельности людей. Обосновано сущность инвестиционного обеспечения, его структурные составные и факторы формирования мотивационных факторов как причин активизации инвестиционного обеспечения развития аграрно-промышленного производства и динамичного наращивания валового производства продукта в стране. Наведены сравнительные показатели уровня заработной платы в аграрном секторе экономики относительно экономики Украины в целом и к другим видам экономической деятельности.

Ключевые слова: аграрно-промышленное производство, мотивационные факторы, инвестиционное обеспечение инвестиций, заработная плата, государственная поддержка, валовый внутренний продукт.

Kodens'ka M.Y., Doctor of Economic Sciences, Professor, Honoured Economist of Ukraine, The Head of the Department of Economic Theory and Enterprise Economics, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Motivation factors of investment providing of agrarian and industrial production development. Theoretical and methodological aspects of investment providing of agrarian and industrial production development as well as motivation factors of its implementation are enlightens in the article. The essence of agrarian and industrial production as a complex industrial and socio-economic system which includes economic, organizational, legal, social and other conditions of people's sustenance is revealed. The article deals with the essence of investment providing, its structural constituents and factors of motivation providing which are the main reasons of investment providing activization of the agrarian-industrial production and dynamic growth of the gross domestic product in the country. The indexes of the salary level in agrarian sector in comparison with the other kinds of economic activity and economics of Ukraine as a whole are given.

Key words: agrarian and industrial production, motivation factors, investment providing, salary, state support, gross domestic product.

УДК 338.434

Мельник К.Б.,

аспірантка Науково-дослідного інституту бізнесу
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Фінансовий механізм агропромислових формувань в Україні та його роль у підвищенні ефективності їх виробничої діяльності

У статті розглядається фінансовий механізм агропромислових формувань в Україні та його роль у підвищенні ефективності їх діяльності. Проаналізовано чинну систему оподаткування щодо вертикально-інтегрованих підприємств (агрохолдингів) та її вплив на ефективність виробничої діяльності. Визначено основні фінансові ресурси та джерела формування капіталу агрохолдингів. Доводиться, що важливим фактором задля раціонального та високоефективного використання сільськогосподарських земель є захист національного товаровиробника, поліпшення системи кредитування підприємців в аграрній сфері та розробка цільових програм державної підтримки малого і середнього бізнесу на селі.

Ключові слова: фінансовий механізм, агрохолдинг, оподаткування, інвестування, бюджетне фінансування, фінансові ресурси.

Протягом останніх років в аграрному секторі економіки України відбулось суттєве скорочення кількості малих і середніх сільськогосподарських підприємств за рахунок переходу їх під контроль вертикально- та горизонтально-інтегрованих підприємств холдингового типу – агрохолдингів. Ситуація, що склалася на ринку продовольства, недосконалим дієвим регулятивним механізмом, недосконалі земельні відносини, пов'язані з низьким попитом на сільськогосподарські угіддя, разом з їх доступністю, й стали основною передумовою становлення та розвитку агрохолдингів в Україні. Вони виробляють значну частку сільськогосподарської продукції й викликають неабиякий інтерес у науковців і практиків. На сучасному етапі все більше зростають вимоги до обґрунтування системи управління та виробничої діяльності агрохолдингів та їх фінансових складових.

Дослідженням фінансового механізму агроформувань займалися такі провідні вітчизняні економісти та науковці В. Андрійчук, О. Гудзь, М. Демяненко, С. Демяненко, П. Саблук, М. Кропивко, М. Пугачов, П. Лайко, Ю. Лупенко, О. Могильний, П. Стецюк, В. Ситник та ін.

Проте перспективи розвитку агрохолдингів все ж потребують подальшого обґрунтування з позиції їх фінансового забезпечення. Зокрема, необхідно приділити увагу фінансовому аспекту управління агрохолдингами, а саме – проблемам фінансування, кредитування, інвестування та оподаткування [2, с.8]. Оскільки у діяльності агрохолдингів виявляються як позитивні, так і негативні фактори, то існує необхідність в аналізі та обґрунтуванні питань їх фінансового механізму.

Мета цієї статті є аналіз фінансового механізму функціонування агрохолдингів в Україні та розробка пропозицій щодо його удосконалення за умов глобалізації та визначення основних елементів фінансового механізму та їх вплив на діяльність агроформувань.

Тривала криза аграрної сфери стала однією з причин створення агрохолдингових структур, фінансовий механізм яких здатний забезпечити навіть за умов нестачі вільних фінансових ресурсів розвиток аграрного сектора економіки, спрямований на інтеграційне зростання і створення великотоварних підприємств. Інтеграція холдингів дозволяє збільшити активи, розширити масштаби діяльності, підвищити технологічний рівень виробництва, оптимізувати базу оподаткування, домогтися податкових та кредитних пільг. Ефектом фінансової синергії більшою мірою володіє фінансовий механізм вертикально-інтегрованих структур [4].

Фінансовий механізм агрохолдингів особливо затребуваний за сучасних економічних умов, коли необхідна оперативна мобілізація фінансових ресурсів, їх ефективний перерозподіл у ключові сфери виробництва. Сучасна практика фінансового забезпечення агрохолдингів лише підтверджує складний і неоднозначний характер процесів його розвитку.

Таблиця 1

**Порівняння фінансових показників деяких агрохолдингів в Україні,
тис. доларів США**

Назва компанії	Фінансові показники	2010 р.	2011 р.	2012 р.	Зміни 2012/2010, %
1	2	3	4	5	6
Авангард	Виручка (доход)	439700	553310	620306	41,07
	ЕВІТДА	193500	245800	279770	53,89
	Чистий прибуток	184800	196300	228230	23,5
	Чистий борг	77800	80300	148240	90,54
Агротон	Виручка	57,253	99,738	88,001	53,7
	ЕВІТДА	35,1	18,63	22,672	-35,4
	Чистий прибуток	15,985	270	8,194	-48,7
	Чистий борг	2,738	36,857	39,3	1335,35
Кернел	Виручка	1020500	1899100	2157400	111,4
	ЕВІТДА	190000	309600	322000	69,5
	Чистий прибуток	152000	226300	210782	38,67
	Чистий борг	290885	311604	615752	111,68
Мрія	Виручка	161,524	268,308	347,935	115,4
	ЕВІТДА	в/д*	в/д	в/д	в/д
	Чистий прибуток	144,338	149,978	174,293	20,75
	Чистий борг	65,535	268,8	470,339	617,7
Астарта	Виручка	292,742	423,572	457,519	56,29
	ЕВІТДА	133,397	146,805	112,369	-15,76
	Чистий прибуток	104,964	122,123	57,651	-45
	Чистий борг	146,274	254,626	321,052	119,49
Миронівський хлібопродукт	Виручка	944000	1229000	1408000	49,15
	ЕВІТДА	325000	401000	468000	44
	Чистий прибуток	215000	259000	311000	44,65
	Чистий борг	658000	801000	в/д	-
Індустріальна молочна компанія	Виручка	34 820	29 084	75 249	116,1
	ЕВІТДА	19 516	25 671	32 014	64,04
	Чистий прибуток	14 773	17 336	18 715	26,68
	Чистий борг	14 926	21 998	111 693	648,3

Джерело: складено автором на основі публічної інформації агрохолдингів.

Умовні позначення: в/д* – відсутні дані.

Досліджуючи основні фінансові показники агрохолдингів, слід відзначити, що фінансовий механізм вертикально-інтегрованих структур є досить ефективним та приводить до максимізації прибутків компаній.

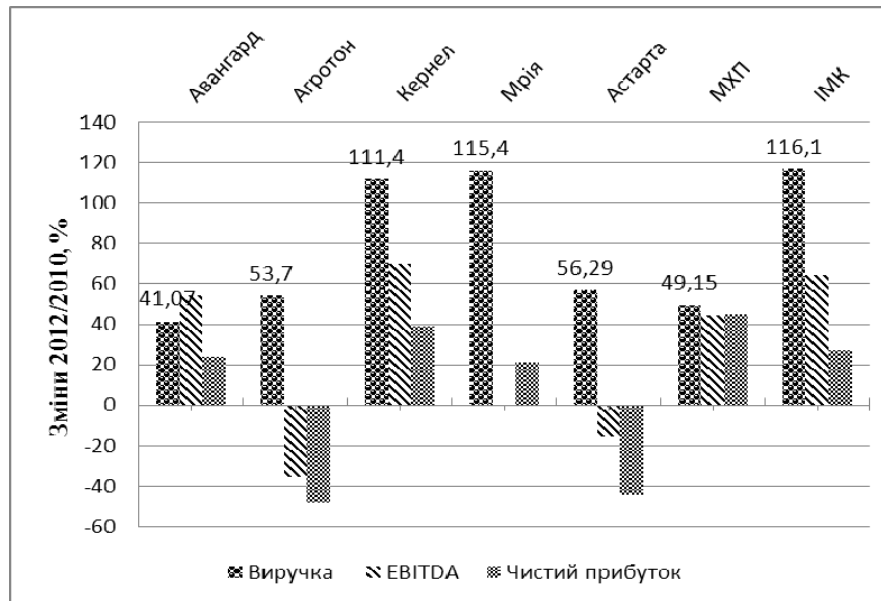

Рис. 1. Зміни фінансових показників деяких агрохолдингів, 2010–2012рр.

Джерело: розраховано автором за даними опублікованих річних звітів компаній

Власний капітал агрохолдингів формується в основному за рахунок вкладів своїх засновників. Найбільші агрохолдинги зареєстровані в офшорних зонах, або у тих країнах, де набагато простіші процедури започаткування та ведення бізнесу.

Таблиця 2

Країни реєстрації агрохолдингів України

Компанія	Країна реєстрації
Авангард	Кіпр
Агроженерасйон	Франція
Агротон	Кіпр
Астарта	Нідерланди
Кернел	Люксембург
Ландком	Велика Британія
Миронівський хлібопродукт	Люксембург
Мрія Агро	Кіпр
Сінтал	Кіпр
Трігон Агрі	Данія
Укрзернопродукт	Австрія
Укрпродукт	Велика Британія

Джерело: [1]

Проведений аналіз вказує на те, що більшість агрохолдингів України зареєстровані на Кіпрі в офшорній зоні Нікосія. Вибір цієї зони спеціальної юрисдикції не є випадковим, оскільки, по-перше, Україна є правонаступницею Угоди між урядами СРСР і Кіпру про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна від 29.10.1982 р., згідно з якою дивіденди, доходи і роялті оподатковуються за нульовою ставкою. По-друге, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1.02.2006 р. № 44-р були внесені зміни до Розпорядження «Про перелік офшорних зон» (від 24.02.2003 р. № 77) про виключення з переліку офшорних зон Кіпру, що зараз не дає змогу провадити спеціальні правила оподаткування, передбачені ст. 161 Податкового кодексу України. Офшорна юрисдикція дає змогу холдинговим структурам застосовувати певні легальні і напівлегальні схеми обороту товарів і коштів [3, с.90].

Офшорні зони дозволяють уникати сплати податків на прибуток та сприяють вивезенню капіталу, проте основний негатив для України, як держави, полягає у тому, що ці компанії торгують своїми активами в обхід українського законодавства. Досі від оподаткування звільнялися будь-які доходи, що виникали на території України або Кіпру, які перераховувалися з однієї країни в іншу, за винятком деяких випадків оподаткування фізичних осіб та доходів постійних представництв.

Значна частина державної підтримки сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств здійснювалася через податкові пільги: фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) і пільговий механізм сплати податку на додану вартість (ПДВ). У результаті дії ФСП щороку з державного бюджету Пенсійному фонду компенсувалася різниця між сумою, яку він мав би отримати на загальних підставах, і фактично сплаченою за спеціальними ставками збору на обов'язкове пенсійне страхування. Ці виплати в середньому становили 10–15% від загального обсягу бюджетної підтримки, що здійснювалася через Мінагрополітики. У сукупності, за оцінками фахівців, це забезпечувало аграрним підприємствам податкове навантаження втричі нижче, ніж в інших галузях української економіки. Більш справедливим було б непряму фінансову підтримку держави спрямовувати на малий та середній агробізнес [5, с.11].

Існує й інша проблема, пов'язана з оподаткуванням агрохолдингів. Місцеві бюджети не отримують податків від їх діяльності, бо здебільшого вони сплачуються за місцем знаходження їх центральних офісів, тобто у великих містах, також великі агрокорпорації не виконують одну з основних місій – створення нових робочих місць у сільській місцевості і розвиток цих територій.

З огляду на ці обставини, на нашу думку, доцільно в період організації таких формувань укладати договори між зацікавленими сторонами, тобто між материнською компанією, дочірніми сільськогосподарськими підприємствами і територіальними органами влади, які б закріплювали рівну економічну вигоду від спільного виробництва, обумовлювали відповідальність сторін, можливість контролю адміністрації за ефективним використанням природних та виробничих ресурсів, дотриманням екологічних норм, зобов'язували агрохолдинги брати участь у розвитку соціальної сфери села.

Потужним зовнішнім джерелом формування фінансових ресурсів є державна фінансова підтримка, незважаючи на обмеженість обсягів та проблемність доступу до неї. Агрохолдинги мають більші можливості щодо отримання прямої державної підтримки, хоча за умов дефіциту бюджетних ресурсів більше потребують пільг та дотацій малі та середні агропідприємства. Інтегрована структура холдингового типу користується всіма формами державної підтримки сільського господарства. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне переглянути порядок розподілу коштів з державного бюджету на підтримку галузі з внесенням відповідних змін до Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» [1, с. 46].

Перевагою фінансового механізму агрохолдингу є можливість головної компанії перерозподіляти ресурси, змінювати напрям фінансових потоків, здійснювати інвестиційні проекти у своїй корпорації переважно за рахунок власних джерел фінансування. При їх нестачі холдинг залучає фінансові ресурси зі сторони, оскільки є платоспроможним і фінансово стійким.

Ми вважаємо, що відмінною рисою фінансового механізму агрохолдингів повинне стати залучення зовнішніх фінансових ресурсів за рахунок експортних операцій. Сукупний фінансовий ефект від розвитку експорту сільськогосподарської продукції (зерна, соняшнику та ін.) повинен бути метою не тільки для самих агрохолдингів, а й для економіки регіону в цілому. Це можливо лише при правовому, організаційному, науковому, інформаційному і економічному сприянні держави. Його оптимальною формою може стати обласна цільова програма. Вона дозволить скоординувати всі дії, об'єднати обмежені ресурси і сторонніх інвесторів, сконцентрувати їх на найбільш пріоритетних напрямках, забезпечити прозорість використання фінансових коштів і пов'язати їх з конкретними кінцевими результатами. Звичайно створення таких агрохолдингів може призвести до надмірної консолідації земельних ресурсів, зробити значну кількість селян безземельними [4].

З викладеного доходимо висновків, що агрохолдинги, використовуючи свої переваги, будь-якою ціною максимізують прибутки своїх власників, але докладають мінімум зусиль для задоволення потреб сільського населення.

Проведений аналіз діяльності агрохолдингів засвідчує, що форма вертикальної інтеграції структурних підрозділів має безперечні переваги перед іншими сільськогосподарськими підприємствами, вона є більш вдалою та ефективнішою. Цього досягається за рахунок кращої фондооснащеності виробництва. Наявність вільних коштів дає можливість інвестування в інноваційні технології та розширення виробництва.

Таким чином, задля раціонального та високоефективного використання сільськогосподарських земель агрохолдингами необхідно здійснювати конструктивну аграрну політику щодо розвитку сільського господарства, удосконалити земельне законодавство та відносини власності на землю й контролю за її використанням, встановити норми штрафних санкцій за невикористання або неналежне використання земель, регулювати експортно-імпорتنу діяльність агрохолдингів та сплату податків до місцевих бюджетів. Також, важливим фактором є захист національного товаровиробника, поліпшення системи кредитування підприємств в аграрній сфері та розробка цільових програм державної підтримки малого і середнього бізнесу на селі.

Література:

1. Борщ А.Г. Фінансові аспекти організації діяльності вітчизняних агрохолдингів / А.Г.Борщ: зб. наук. праць Таврійського держ. агротехнол. ун-ту. Серія: економічні науки. – 2012. – № 2(18). – Т.1. – С. 42-49.
2. Гудзь О. Є. Сучасний вимір фінансового забезпечення виробничої діяльності агроформувань / О. Є. Гудзь // Облік і фінанси АПК: наук.-вироб. журнал – 2009. – № 2. – С. 8-12
3. Гуроров А. О. Корпоратизація сільського господарства в Україні / А.О.Гуроров // Економіка і прогнозування. – 2012. – № 4. – С. 82-92.
4. Нірода Д.С. Регіональні проблеми фінансово-кредитного забезпечення раціонального землекористування [Електронний ресурс] / Д.С. Нірода // Режим доступу – http://www.eibbook.com/book_302_page_1
5. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук.доп. / О.М.Бородіна, В.М.Геєць, А.О. Гуроров та ін.; за ред. В.М. Гейця, О.М.Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

Мельник Е.Б., аспірантка Національного університета біоресурсів і природопольовання України

Финансовый механизм агропромышленных формирований в Украине и его роль в повышении эффективности их производственной деятельности. В статье рассматривается финансовый механизм агропромышленных формирований в Украине и его роль в повышении эффективности их деятельности. Проанализировано действующую систему налогообложения вертикально-интегрированных предприятий (агрохолдингов) и ее влияние на эффективность производственной деятельности. Определены основные финансовые ресурсы и источники формирования капитала агрохолдингов. Доказывается, что важным фактором для рационального и высокоэффективного использования сельскохозяйственных земель является защита товаропроизводителя, улучшение системы кредитования предприятий в аграрной сфере и разработка целевых программ государственной поддержки малого и среднего бизнеса на селе.

Ключевые слова: финансовый механизм, агрохолдинг, налогообложение, инвестирование, бюджетное финансирование, финансовые ресурсы.

Melnyk K.B., Postgraduate student of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine **Financial mechanism of agroindustrial formations in Ukraine and its role in increasing the efficiency of their production activities.** The paper considers the financial mechanism of agroindustrial formations in Ukraine and its role in improving of their production activities. The current taxation system of vertically integrated companies (agricultural holdings) and its impact on the efficiency of production activity is analyzed. The main financial resources and sources of capital of agricultural holdings are defined. It is proved, that the important factor for sustainable and highly efficient use of agricultural land is the protection of producers, improvement of the enterprises crediting system in the agricultural sector and the development of targeted programs for state support of small and medium-sized businesses in the village.

Key words: financial mechanism, agricultural holding, tax, investment, budgetary financing, financial resources.

УДК 343.85:343.37

Савич І.В.,

аспірант кафедри фінансів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Детінізація економіки: теоретичні надбання та перспективи дослідження

У статті розглянуто генезу наукової думки щодо визначення поняття «тіньової економіки», висвітлено переваги та недоліки окремих підходів тлумачення цієї категорії. Проаналізовано основні підходи до розуміння сутності досліджуваного явища. Обґрунтовується, що тінізація економіки зумовлює структурні деформації і диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України. Запропоновано авторське визначення поняття «детінізації економіки», враховуючи різноплановість та неоднорідність цього процесу.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація економіки, легалізація економіки, тіньовий сектор економіки, економічна безпека.

У загальній сукупності наукових досліджень, в яких висвітлюються різноманітні економічні проблеми, значна, та все ще недостатня увага приділяється феномену тіньової економіки. Досвід наукового осмислення цього явища вказує на різючі суперечності у підходах до її вивчення, формах трактування, методах оцінювання та прогнозуванні соціально-економічного впливу. Вчені, дослідники, представники вітчизняної та зарубіжної економічної думки, починаючи з середини ХХ ст., активно опрацьовують проблему існування тіньового сектора економіки, його дефініції, передумов появи та функціонування. На сучасному етапі наукових дискусій щодо сутності тіньової економіки суперечок не викликає лише факт об'єктивності її існування, неминучої присутності у будь-якій розвинутій економічній системі. У свою чергу, особливості прояву тіньової економіки в контексті трансформаційних процесів, виокремлення та подолання її деструктивних ефектів потребують подальшого поглибленого вивчення.

Масштаби тіньової економічної діяльності істотно впливають на обсяги та структуру валового внутрішнього продукту, призводять до спотворення офіційних даних про його величину. Високий рівень тінізації економіки негативно впливає на конкурентоспроможність країни, ефективність структурних та інституційних реформ. За різними експертними оцінками, обсяг тіньового сектора економіки України сягає 40 % від ВВП, наближуючись до критичного, небезпечного для національної економіки значення. Тінізація економіки зумовлює структурні деформації і диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України.

Проблема функціонування тіньової економіки є надзвичайно складною та глобальною. Вона потребує розв'язання на державному рівні, оскільки пов'язана з економічною та соціальною безпекою України. Існування такого економічного явища як тіньова економіка зумовлює важливість визначення її сутності, передумов виникнення, оцінки масштабів та пошуку ефективних форм боротьби з нею.

Рівень тінізації економічного життя, недієвість державних зусиль щодо протидії їй призводять до деформації принципів громадського суспільства, формують негативний імідж України у світі, стримують надходження до країни іноземного капіталу, заважають налагодженню торговельно-економічних відносин державних підприємств із зарубіжними партнерами. Все це об'єктивно зумовлює важливість провадження ефективної державної політики щодо детінізації національної економіки.

Така ситуація вказує на важливість інтенсифікації подальших наукових розробок, спрямованих на формування теоретичного базису для обґрунтування практичних пропозицій та конкретних заходів з детінізації національної економіки.

Першочерговим кроком у формуванні наукового підґрунтя для детінізації національної економіки має стати глибинне осмислення її сутності, виділення теоретичної основи для подальших наукових надбань, напрацювання конкретного наукового визначення та формування єдиної парадигми подальших наукових досліджень.

Проблемам детінізації економіки приділяли увагу такі зарубіжні вчені-економісти як А. Ділнот, С. Морріс, В. Лееу, А. Френз, Ж. Віллард, К. Карсон, Дж. Арвай, Б. Контіні, Ч. Константіно, Т. Ейдт, Е. Дж. Вайнер, Д. Коломер В'ядель, Ф. Шнайдер та ін.

Дослідження цієї проблематики знайшло своє відображення у наукових працях вітчизняних науковців, серед яких, зокрема, З. Варналій, О. Власюк, В. Геєць, А. Гончарук, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, В. Жук, Т. Ковальчук, І. Лютий, В. Мандибура, А. Мокій, С. Мошенський, Ю. Пахомов, О. Ярова та ін.

Різними теоретичними аспектами проблеми тіньової економіки, зокрема, в контексті детінізаційних процесів, займаються такі вітчизняні дослідники як В. Базилевич, О. Барановський, І. Мазур, В. Мунтіян, С. Ніколенко, В. Предборський, І. Тивончук, М. Флейчук, С. Юрій та ін.

На сучасному етапі наукового осмислення сутності детінізації економіки можна констатувати недостатнє вивчення цієї проблеми, на що вказують колосальні масштаби тіньового сектора економіки, що подекуди сягають критичних значень, загрозливих для економічної безпеки держави. У працях вітчизняних дослідників недостатня увага приділяється детінізації економіки як самостійній економічній категорії, а низька варіативність її трактувань не дозволяє забезпечити належне теоретичне підґрунтя для формування ефективної системи заходів із подолання негативних проявів тіньової економіки.

Метою нашої статті є ґрунтовний аналіз наявних підходів до визначення детінізації економіки та формулювання авторського тлумачення цієї економічної категорії, спираючись на вітчизняний та зарубіжний досвід.

Незважаючи на значну кількість досліджень передумов та наслідків тінізації економіки, поверховим залишається опрацювання визначення чинників тінізації господарських відносин у різних групах країн, особливо у країнах з перехідними економічними системами [6, с. 212].

Незважаючи на існування багатьох методів аналізу незаконної господарської діяльності, ще не сформовано єдиного визначення поняття «тіньова економічна діяльність». Так, Ю. Латов визначає тіньову економіку як сукупність нелегальних господарських дій, що суперечать чинному законодавству [5, с.15-16]. Згідно з дослідженнями З. Варналія, тіньова економіка трактується як складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих протиправних і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [2, с. 430]. Ф. Шнайдер вважає, що до тіньового сектора економіки доцільно віднести частку валового національного продукту, що не відображена в офіційній звітності [8, с. 194].

Таке визначення обмежується лише ілєгальною часткою незаконної діяльності, проте не передбачає аналізу кримінальної компоненти тіньового сектора. У дослідженнях М. Фрідмана тіньова економіка трактується як діяльність, спрямована на формування чи задоволення деструктивних потреб людини (споживання наркотичних засобів, замовні вбивства та ін.) [7, с. 223-238]. Такий підхід виводить за межі дослідження економічні типи злочинів, які не є загрозливими для здоров'я та життя людини, проте є чинниками зниження рівня економічної безпеки держави.

За Е. де Сото, «...тіньова економіка – це «притулок» для тих, для кого витрати на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети» [9, с. 27]. Для точнішого окреслення сутнісних характеристик «тіньового» сектора економіки, доцільно розглядати окремі його компоненти або види:

1) неформальний сектор – діяльність домогосподарств, що виготовляють та споживають товари чи послуги власного виробництва для власних потреб чи потреб членів своєї сім'ї;

2) кримінальний сектор – виробництво та продаж заборонених товарів і послуг (наркотики, вибухові речовини, зброя, торгівля людьми та ін.);

3) ілєгальний сектор – незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення або реєстрації підприємств.

Неформальна економіка не становить загрози національній безпеці, якщо її частка становить не більше 10 % загального обсягу ВВП. У випадку, якщо частка неформального сектора перевищує вказане значення, він трансформується на ілєгальний сектор, що загрожує економічній безпеці держави. Неформальну економіку, яку ще називають «економікою виживання», «економікою злиднів» чи «моральною тіньовою економікою» можна вважати соціальним, а не суто економічним явищем, основною мотивацією якого є певна стратегія підвищення соціально-економічного рівня розвитку (індивіда, домогосподарства, окремої етнічної або соціальної групи) [6, с. 214].

На особливу увагу у контексті проблематики нашого дослідження заслуговує проблема теоретичної розробки поняття «детінізація економіки». Сучасний рівень наукової розробки детінізації економіки характеризується відсутністю єдиного понятійного апарату з питання цієї проблеми, тим самим зумовлюючи авторські підходи до трактування категорії. Більшість визначень детінізації економіки недостатньо обґрунтовані, не враховують специфічні особливості окремих економічних та соціальних систем, різняться в глибині теоретичного аналізу, часто відображають лише окремі сторони об'єкта, що вивчається.

Слід відзначити, що у дослідженнях вітчизняних учених-економістів, що стосуються детінізації економіки, основна увага приділялась методології, аналізу законодавчих актів, обґрунтуванню заходів з протидії тінізації економічної діяльності, специфіці провадження цих заходів в українських реаліях. Тобто можна констатувати наявне зміщення акцентів вітчизняної економічної думки на практичні аспекти детінізаційних процесів та водночас ігнорування очевидної необхідності глибинного теоретичного осмислення цього явища.

Спираючись на сучасні дослідження, слід навести визначення, сформульоване Д. Буркальцевою: «...детінізація економіки – це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин і передумов тіньових явищ та процесів» [1, с. 218]. У наведеному вище визначенні певною мірою підкреслюється превентивний напрям детінізації економіки, що має на меті викорінення чинників та факторів, що стимулюють відтік капіталів у «тінь». Більш деталізованим трактуванням поняття детінізації у межах такого підходу є її розуміння як процесу зменшення обсягів тіньової економіки через створення цілісної системи дій, спрямованих на подолання та викорінення причин і передумов тіньової економіки, або залучення нелегально отриманих доходів до легальної економіки [4, с. 92]. Цей підхід до трактування детінізації економіки заслуговує на подальшу розробку, оскільки акцентує увагу на створенні умов, за яких суб'єкти господарювання будуть більш зацікавлені у використанні прозорих та «чистих» методів ведення економічної діяльності.

Будуючи своє бачення детінізації економіки на інституціональному підході, І. Мазур визначає її як створення такого інституційного середовища, де тіньова економіка була б неефективною [4, с. 217]. Тобто, у цьому контексті можна стверджувати, що при впровадженні певних конструктивних змін у фінансовій системі держави можна досягти такого підприємницького клімату, за якого економічні стимули тінізації господарської діяльності будуть зведені до мінімуму.

Грунтовне визначення цього поняття, що висвітлює його багатогранність, комплексність та структурованість, надає З. Варналій: детінізація економіки – сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов зацікавлено ініціативного повернення взаємовідносин між учасниками фінансово-господарського обігу речей, прав, дій з тіньового, тобто з різних причин невраховуваного державою, економічного обігу, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення причин та умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки [2, с. 536].

Стратегічною метою детінізації економіки, на думку З. Варналія, має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів до легальної економіки та примноження національного багатства. Виведення на

«світло» тіньових капіталів сприятиме вагомому збільшенню національного інвестиційного потенціалу і підвищенню ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, сприятиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, зміцненню економічної безпеки держави [2, с. 551].

Відзначаючи значущість кримінальної складової тіньової економіки, І. Мазур дефініює детінізацію економіки як процес комплексного поєднання адміністративно-обмежувальних заходів для кримінальної частини тіньової економіки із стимулюючими економічними заходами у легальній економіці з метою виведення прихованої економічної діяльності некримінального походження в легальне русло та офіційного обліку неформальної її частини. У своїх працях І. Мазур відзначає, що проведений нею аналіз тіньової економіки як складного багатоаспектного і водночас об'єктивно зумовленого процесу, що формується у взаємодії політичних, економічних, правових і соціальних факторів, дає підстави стверджувати, що єдино можлива стратегія детінізації економіки полягає у створенні більш вигідних умов господарювання в легальному секторі. Це досягається шляхом поєднання адміністративно-обмежувальних та економіко-правових заходів, перші з яких мають бути спрямовані на ускладнення тіньової діяльності, а другі – на створення сприятливого підприємницького клімату в країні [4, с. 195-196].

В окремих дослідженнях вітчизняних науковців термін «детінізація» замінюється категорією «легалізація». Так, у своєму дослідженні М. Флейчук відзначає, що легалізація економіки є комплексом заходів в інституційній, соціальній, гуманітарній, інформаційній, технологічній сферах. Залежно від сфери застосування, вона визначається:

- у сфері посилення якості людського капіталу – протидія корупції у сфері освіти, науки та охорони здоров'я;
- в інституційній – забезпечення прав власності, мінімізація впливу неефективної «трансплантації» інститутів, посилення контролю над фінансуванням політичного процесу, реформування митних органів;
- в інформаційно-технологічній сфері – захист прав інтелектуальної власності; посилення контролю над трансфером інформації та зниження деструктивного впливу «high-hume» технологій;
- в економічній – посилення мотивації діяльності суб'єктів господарювання в легальному секторі економіки.

На думку М. Флейчук, системні заходи з легалізації економіки та протидії корупції дають можливість мінімізувати використання факторів економічного зростання, що приводить до підвищення рівня економічної безпеки. В остаточному результаті це дозволяє досягти генеральної мети – сталого збалансованого соціально-економічного розвитку. Для оперативного реагування на зовнішні та внутрішні виклики, які можуть обмежувати позитивні результати соціально-економічного розвитку необхідно здійснювати моніторинг загроз і передумов нарощення потенціалу у процесі реалізації запровадження моделі легалізації економіки [6, с. 515-516].

Недоцільність ототожнення «легалізації» та «детінізації» економіки підтверджується тим, що в окремих наукових колах «легалізація економіки» тлумачиться як перший етап виходу з «тіні», являє собою амністію (від грец. – забуття, прощення), тобто безкарний показ доходів, прихованих від надмірного оподаткування, у тому числі вивезених за кордон, з метою максимального залучення в національну економіку [4, с. 217].

Аналіз праць російських вчених-економістів, в яких висвітлюються проблеми існування тіньової економіки, засвідчив відсутність як єдиного підходу, так і конкретного визначення детінізації економіки, що вказує на наявні розбіжності у теоретико-методологічних основах дослідження цього явища російськими та вітчизняними фахівцями.

Узагальнюючи здобутки економічної думки з розглянутої тематики, можна визначити детінізацію економіки як *процес зменшення тіньового сектора через провадження комплексної державної політики, спрямованої на викорінення причин тінізації економіки, створення передумов для ведення легальної економічної діяльності та усунення чинників, що сприяють відтворенню джерел її тінізації.*

Таким чином, при дослідженні економічної сутності детінізації слід враховувати складність та важливість цього явища, специфічну варіативність дефініювання, звертаючи увагу на всі можливі аспекти та труднощі реалізації політики, спрямованої на її здійснення. Запропоноване визначення, на нашу думку, висвітлює всі, характерні риси детінізації економіки, враховує комплексність наукових підходів до її трактування та дає теоретичне підґрунтя для подальших наукових досліджень у цій сфері.

Література:

1. Буркальцева Д. Інституціональне забезпечення економічної безпеки України: монографія / Д.Д. Буркальцева; Наук.-дослід. екон. ін-т. – К.: Знання України, 2012. – 347 с.
 2. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009. – 647 с.
 3. Купрещенко Н.П. Криминалізація економіки и экономическая безопасность России / Н.П. Купрещенко // Аудит и финансовый анализ. – 2007. – №4. – С. 3-16.
 4. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія / І. І. Мазур. – К.: Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2006. – 239 с.
 5. Латов Ю.В. Теневая экономика: учеб. пособ. для вузов / Ю.В. Латов, С.Н. Ковалев. – М.: Норма, 2006. – 536 с.
 6. Флейчук М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: монографія / М.І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 660 с.
 7. Friedman M. The Drug War as a Socialist Enterprise / Milton Friedman // Friedman and Szasz on Liberty and Drugs / Edited by A.S. Trebach, K.B. Zeese. Washington: The Drug Policy Foundation, 1992. – P. 223-236.
 8. Schneider F. Measuring the size and development of the shadow economy. Can the causes be found and the obstacles be overcome? / F. Schneider // Brand-staetter H., Gьth W.: Essays on Economic Psychology. – Berlin: Springer Publishing Company, 1994. – P. 193–212.
- De Soto E. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World / E. De Soto –N.Y.: Harper and Row, 1989. – 342 p.*

Савич І.В., аспірант кафедри финансов Киевского национального университета имени Тараса Шевченка

Детенизация экономики: теоретические достижения и перспективы исследования. В статье рассмотрен генезис научной мысли по определению понятия «теневой экономики», освещены преимущества и недостатки отдельных подходов толкований этой категории. Проанализированы основные подходы к пониманию сущности исследуемого явления. Обосновывается, что тенезация экономики обуславливает структурные деформации и диспропорции общественно-экономического развития, тормозит процессы государственности в стране, не содействует курсу демократизации общества и европейской интеграции Украины. Предложено авторское определение понятия «детенизации экономики», учитывая разноплановость и неоднородность этого процесса.

Ключевые слова: теневая экономика, детенизация экономики, легализация экономики, теневой сектор экономики, экономическая безопасность.

Savich I.V., Postgraduate student of the Finance Department of Economics Faculty, Kyiv National University named after Taras Shevchenko

Deshadowing of economy: theoretical achievements and research prospects. The article reviews the genesis of scientific views on the definition of the "shadow economy". The advantages and disadvantages of certain approaches in the interpretations of this category are covered. The basic approaches to understanding the essence of the phenomenon are analyzed. It is proved that deshadowing of economy causes structural deformations and disproportions of socio-economic development, hinders the process of statehood in the country, does not promote the course of democratization and European integration of Ukraine. The author's definition of "deshadowing of economy", is given, the heterogeneity and diversity of this process, is proposed.

Key words: shadow economy, deshadowing of economy, legalization of economy, informal economy, underground economy, economic safety.

УДК 339.137.2

Чорнодід І.С.,

канд. екон. наук,
доцент, докторант Науково-дослідного економічного інституту
Міністерства економічного розвитку та торгівлі України

Критерії та показники соціальної конкурентоспроможності країни

У статті розкрито сутність соціальної конкурентоспроможності, місце України в рейтингу конкурентоспроможності країн світу згідно з методикою оцінювання Міжнародного інституту розвитку менеджменту, Світового економічного форуму. Охарактеризоване місце України у світових рейтингах за індексами соціальної конкурентоспроможності 2012 р. Розкрито критерії, показники та вимоги до соціальної конкурентоспроможності економічних систем на мікро-, мезо- і макрорівнях. Вказано, що стратегія конкурентоспроможності повинна включати формування системи забезпечення конкурентоспроможності країни, виходячи з внутрішніх характеристик розвитку країни та з погляду її місця в системі світогосподарських зв'язків.

Ключові слова: конкурентоспроможність національної економіки, світові рейтинги конкурентоспроможності національної економіки, індекси, критерії, показники соціальної конкурентоспроможності національної економіки.

Сучасні економічні реалії переконливо вказують на те, що темпи та загальний вектор напряму соціально-економічного прогресу національної економіки значною мірою залежать від конкурентоспроможності країни, а саме – від її соціальної складової.

Питання забезпечення соціальної конкурентоспроможності економіки України розглядаються в працях у таких вітчизняних вчених як Л.Л. Антонюк, Я.Б. Базилюк, З.С. Варналій, А.С. Гальчинський, З.І. Галушка, В.М. Геець, Я.А. Жаліло, Е.М. Лібанова, Б.Є. Кваснюк, І.Г. Мансуров, Г.Н. Філюк, Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, Т. Гайдай, О. Грішнова, П. Єщенко, Ю. Зайцев, В. Ільїн, Б. Кваснюк, І. Мазур, І. Малий, В. Мандибура, А. Уніят, Б. Пасхавер та ін.

У цій статті ми прагнули проаналізувати місце України в рейтингах соціальної конкурентоспроможності національної економіки, охарактеризувати критерії та показники соціальної конкурентоспроможності економічних систем, запропонувати критерії соціальної конкурентоспроможності на мікро-, мезо- і макрорівнях.

Соціальна конкурентоспроможність – інтегральна категорія, що полягає у наданні економічним процесам соціального змісту та міра задоволення потреб і способів реалізації усіх членів суспільства з метою стабільного й ефективного розвитку національної економіки шляхом інтеграції зусиль держави, бізнесу і громадянського суспільства та створення умов для реалізації творчих здібностей людини, зростання добробуту, гарантування соціальної захищеності та соціальної стабільності у суспільстві.

Цілі забезпечення соціальної конкурентоспроможності – це високий міжнародний рейтинг за показниками добробуту, розвитку ринків, інфраструктури, системи освіти, охорони здоров'я, суспільних інститутів, що визначають комфортні умови життя в країні, ступінь соціальної безпеки, умови розвитку бізнесу, самореалізації особистості, привабливість для інвестицій, перспективи успішного розвитку в майбутньому.

У теорії та практиці міжнародних економічних взаємин існує кілька підходів до визначення конкурентоспроможності національної економіки та показників, що її характеризують. Їх можна об'єднати у дві основні групи: оцінювання на основі окремих показників, що характеризують вартісні результати виробництва чи використання певних ресурсів; оцінювання на основі системного підходу з використанням як статистичних показників, так і результатів моніторингу [4].

Оцінювання проводяться на макро-, мета- і мікрорівнях. Серед найвідоміших центрів з вивчення конкурентоспроможності країн знаходяться:

1) Інститут стратегії й конкурентоспроможності при Гарвардському університеті (США), який очолює М. Портер. У цьому університеті вивчають конкурентоспроможність переважно у корпоративній площині;

2) Міжнародний інститут розвитку менеджменту (IMD) (Лозанна, Швейцарія);

3) Світовий економічний форум (Давос, Швейцарія). Два швейцарських центри переводять дослідження у більш широку площину – розраховують рейтинги конкурентоспроможності країн і регіонів.

Щорічно кожний із центрів публікує власні результати вивчення конкурентоспроможності країн світу та складає рейтинги. Кожний із центрів користується власною методологією дослідження та дотримується своїх ексклюзивних критеріїв при складанні шкали конкурентоспроможності економік країн і регіонів. Тому між дослідженнями й рейтингами є розбіжності.

Так, Міжнародний інститут розвитку менеджменту, починаючи з 1989 р., здійснює оцінювання більш як за 321 критерієм і використовує інформацію 52 дослідних інститутів світу, які є партнерами IMD [2].

Основні групи розподілу критеріїв оцінювання конкурентоспроможності – це:

1) критерії, що стосуються частки національних підприємств, прибуток яких пов'язаний із запровадженням нових технологій, які вважаються чинниками прогресу (їх 69);

2) критерії, які стосуються впливу на конкурентоспроможність макроекономічних показників (їх 75);

3) критерії, за якими аналізуються показники конкурентоспроможності через огляд ефективності діяльності уряду (їх 71);

4) критерії, за якими аналізуються показники конкурентоспроможності через огляд залежності науки, технологій та суспільства від бізнесу (їх 96).

Остання група критеріїв стосується багатьох соціальних аспектів. Це – інституційні обмеження, регуляторна та дозвільна система, суспільні обмеження, основна інфраструктура та інфраструктура, що впливає на технологію виробництва та наукові дослідження, управлінський раціоналізм, зайнятість населення, здоров'я та навколишнє середовище, освіта. Показники, що розподілені за названими критеріями, взаємопов'язані між собою і з показниками, які відносяться до інших груп критеріїв.

Світовий економічний форум з 2006 р. розраховує глобальний індекс конкурентоспроможності, який сьогодні є найбільш комплексним вимірником конкурентоспроможності країн, формується на основі розрахунку 12 підіндексів, згрупованих у три групи залежно від домінування факторів розвитку країн: базові умови розвитку, фактори-каталізатори або підвищувачі ефективності й фактори інновацій та розвитку.

Залежно від названих критеріїв фахівці ВЕФ обґрунтовують стадію розвитку країни та її економіки. Внесок окремих факторів у загальну конкурентоспроможність території суттєво відрізняються на різних стадіях.

Україну відносять до країн, що знаходяться на другій стадії. У рейтингу 2012-2013 рр. Україна посідає 73-є із 144 місць.

Звичайно, стадія розвитку (а, значить, і конкурентоспроможність країни) визначається економічними чинниками. Однак, їх рівень безумовно залежить від кількісних і якісних характеристик соціальних процесів. Найвідоміший із суто соціальних показників національної соціальної конкурентоспроможності – Human Development Index (HDI) – Індекс людського розвитку (ІЛР), який щорічно розраховується експертами Програми розвитку. Найбільш важливі елементи вибору – жити довгим і здоровим життям, здобути освіту і мати гідний життєвий рівень. Додаткові елементи вибору включають політичну свободу, гарантовані права людини і самоповагу. Такий підхід орієнтований на підвищення якості життя людини, розширення та вдосконалення її можливостей у всіх сферах діяльності. Концепція людського розвитку змінила так звані класичні теорії економічного розвитку, які базувалися на показнику валового національного продукту, розглядали людину тільки як рушійну силу економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу.

Узагальнено місце України у світових індексах 2012 р. порівняно з попереднім відображено у табл. 1.

Таблиця 1

Місце України у світових рейтингах 2012 р.

Індекс	Позиція України/ кількість країн у рейтингу		Зміна
	2012	2011	
Індекс держав, що зазнали поразки	113/177	110/177	+3
Індекс розвитку людського потенціалу	78/187	77/187	-1
Глобальний індекс миру	71/158	69/153	-2
Індекс сприйняття корупції	144/174	152/182	+8
Індекс світової конкурентоспроможності	73/144	82/142	+11
Індекс глобалізації	44/208	53/208	+9
Індекс легкості ведення бізнесу	137/185	152/183	+15
Індекс свободи преси	116/179	131/178*	+15
Індекс економічної свободи	163/179	164/179	+1

Джерело: складено автором за: Україна-2012 у світових індексах /Тарас Прокопишин, 4 січня 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.join.ua/read/21/90/30/96/>

Критерій соціальної конкурентоспроможності країни – це якісна і/або кількісна її характеристика, що дозволяє визначити міру оцінки цього явища шляхом порівняння окремих спеціальних показників. Критерії залежно від мети аналізу конкурентоспроможності можна класифікувати за кількома ознаками: якісні та кількісні; прямі й опосередковані; статичні та динамічні; абсолютні й граничні; обмежуючі і оціночні; одиничні, групові, узагальнені (Табл. 2).

На нашу думку, основними вимогами до критеріїв та показників соціальної конкурентоспроможності економічних систем є такі:

- 1) вони повинні мати теоретичне обґрунтування;
- 2) їх зміст повинен визначати найважливіші характеристики соціальних явищ і процесів, важливих для забезпечення конкурентоспроможності економічних систем;
- 3) мають бути орієнтовані на ефективність використання різних видів ресурсів для забезпечення соціальної конкурентоспроможності економічних систем різних рівнів;
- 4) повинні відповідати кінцевій меті розвитку економічних систем;
- 5) бути відносно стійкими та чутливими до змін зовнішнього середовища і внутрішніх чинників мікро-, мета- і макроекономічних систем;
- 6) відображати зміни у сприйнятті суспільством конкурентних переваг;
- 7) бути зручними для практичного застосування.

Показники зіставлення міжнародної конкурентоспроможності країн, що розраховуються Всесвітнім економічним форумом і Міжнародним інститутом розвитку менеджменту, мають обмеження, до яких, зокрема, відносяться недоліки опитувального методу, суб'єктивізм якісних показників, відсутність окремих показників, занадто часті коригування методології (ВЕФ), відсутність певних критеріїв включення показників до аналітичних груп та ін. Вони не можуть використовуватися як універсальний інструмент при виробленні управлінських рішень на рівні окремих фірм та для формування стратегії їх конкурентоспроможності.

Таблиця 2

Характеристики критеріїв соціальної конкурентоспроможності

№ з/п	Назва критерію	Зміст
1.	Якісний	розкриває якісні соціальні характеристики, наприклад, споживчих благ (соціальна адресність; безпечність; споживча новизна; імідж; інформативність та ін.)
2.	Кількісний	визначає масштаби забезпечення або їх порівняння з показниками інших країн, регіоні, суб'єктів
3.	Прямий	визначає соціальні характеристики та порівняльні переваги безпосередньо
4.	Опосередкований	визначає соціальні характеристики та порівняльні переваги через вплив на інші чинники конкурентоспроможності
5.	Статичний	визначає конкурентний статус, порівняльні переваги, показники потенціалу конкурентоспроможності на даний момент часу
6.	Динамічний	визначає конкурентний статус, порівняльні переваги, показники потенціалу конкурентоспроможності в динаміці
7.	Абсолютний	має визначені характеристики показників, що описують соціальну конкурентоспроможність
8.	Граничний	визначає допустимі значення показників, що відповідають характеристикам соціальної конкурентоспроможності
9.	Обмежуючий	якісна або кількісна характеристика, що становлять основу вимоги допуску об'єкту до професійної оцінки конкурентоспроможності (об'єкт відповідає або не відповідає нормативу)
10.	Оціночний	кількісна або якісна характеристика об'єкту, здійснювана на етапі професійної і споживчої оцінки в цілях визначення міри конкурентоспроможності та висновки про конкурентні переваги
11.	Одиничний	передбачає використання однієї з характеристик, що визначають конкурентоспроможність
12.	Комплексний	складається із сукупності характеристик, що визначають конкурентоспроможність. Його різновидами є груповий і узагальнений критерії
13.	Груповий	включає групу характеристик, що визначають конкурентоспроможність, наприклад, споживчих благ (імідж, рівень новизни, ціну, умови споживання тощо)
14.	Узагальнений	комплексний критерій, за яким приймаються рішення в результаті оцінки конкурентоспроможності

Джерело: складено автором самостійно.

Зважаючи на те, що соціальна конкурентоспроможність країни формується на різних рівнях і є узагальнюючим показником, необхідно встановлювати взаємозв'язки, за якими забезпечуються показники макро- і глобального рівня. Прикладом може бути зміна критеріїв показників соціальної конкурентоспроможності країни, що проявляються на різних рівнях господарювання (Табл. 3).

Важливо відзначити необхідність урахування у цих критеріях фактора зовнішньої та внутрішньої конкурентоспроможності. Це стає особливо важливим з огляду на сучасну динаміку глобалізаційних процесів та актуалізацію проблеми самовизначення країни з метою підтримання власного іміджу та гідного місця серед інших країн. У такому розумінні можна говорити про глобальну конкурентоспроможність країни як про її здатність зберегти в процесі міжнародної конкуренції значущість соціокультурних чинників міжнародної конкуренції, позиціонувати власну національну унікальність.

Таблиця 3

Критерії соціальної конкурентоспроможності на мікро-, мезо- і макрорівнях

<i>Мікрорівень</i>	<i>Метарівень</i>	<i>Макрорівень</i>
Кількість і якість товарів і послуг	Обсяг та структура ВРП	Обсяги ВВП на душу населення; обсяги і структура споживання; рівень життя
Якість робочої сили	Людський чинник виробництва	Людський і соціальний капітал
Обсяги і якість освітніх послуг	Забезпеченість закладами соціальної інфраструктури	Очікувана тривалість навчання; рівень економіки знань
Правова та адміністративна інфраструктура	Інституційні норми та обмеження. Ефективність суспільних інститутів	Ступінь зрілості суспільних інститутів
Структура виробництва нематеріальних благ	Рівень соціальної інфраструктури	Ступінь задоволення потреби в освіті, науці, культурі
Структура робочих місць	Регіональна зайнятість	Рівень зайнятості населення
Обсяги і якість медичних послуг	Забезпеченість медичними закладами	Здоров'я нації; очікувана тривалість життя
Екологічність виробництва	Якість навколишнього середовища	Екологічна безпека
Рівень корупції	Ефективність механізмів узгодження економічних інтересів бізнесу та місцевих органів влади	Індекс корупції
Розвиток органів місцевого самоврядування	Розвиток громадянського суспільства	Ступінь зрілості соціального капіталу

Джерело: складено автором самостійно.

Країна повинна бути привабливою насамперед для своїх громадян і сфери бізнесу. Головними критеріями внутрішньої конкурентоспроможності, крім ефективності використання ресурсів, стають такі як рівень і якість життя, соціальна безпека, ефективна зайнятість, економічна свобода, ступінь зрілості людського і соціального капіталу, соціальна ефективність інновацій, використання інформаційних технологій, сучасних підходів до управління та інші. Вони передбачені Концепцією соціальної держави, де зазначено, що «...головним завданням соціальної держави є: забезпечення соціальної орієнтації економіки; попередження та пом'якшення соціальних ризиків і негативних наслідків, пов'язаних із ринковими відносинами; проведення активної державної соціально-економічної політики; забезпечення безпеки, добробуту, соціального та людського розвитку; створення умов для реалізації конституційних прав і свобод людини; забезпечення рівних можливостей, гідного рівня та якості життя населення; соціальної активності та вільного розвитку особистості; досягнення соціальної стабільності в країні в інтересах кожного члена суспільства; забезпечення гармонізації відносин державних інститутів і суспільства» [1].

З цього цілком очевидним стає висновок про те, що критерії соціальної конкурентоспроможності країни можна і необхідно узгоджувати зі стратегічними цілями розвитку суспільства, мірою наближення до них у кожний період (момент часу). Стратегія

конкурентоспроможності повинна включати формування системи забезпечення конкурентоспроможності країни, виходячи з внутрішніх характеристик розвитку країни та з її місця в системі світогосподарських зв'язків. Внутрішня конкурентоспроможність повинна стати інструментом підвищення рівня суспільного добробуту й відображати ефективність використання економічних ресурсів, що всередині країни конкретизується у таких показниках як: адаптивність до умов зовнішнього середовища; відвертість; стабільність макроекономічного середовища; активність приватного сектора в засвоєнні нових технологій; ефективна система взаємодії держави, науки і бізнесу; розвиток конкурентоспроможних національних регіонів і людського капіталу; оптимізація структури експорту на користь високотехнологічних товарів; привабливість інвестиційного клімату.

Концепцією Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки України на 2007–2015 рр. передбачаються такі ключові цільові орієнтири:

- забезпечення сталого динамічного зростання із підвищенням рівня ВВП за ПКС на одну особу населення від 27% відносно рівня ЄС у 2006 р. до не менше 40% у 2015 р.;
- підтримка макроекономічної стабільності: рівень дефіциту бюджету (не більше 3%, поступове зниження рівня інфляції до 2%, диверсифікація зовнішніх цінових шоків шляхом гармонізації та стабілізації розподілу доходів між державою, населенням та підприємствами);
- створення високоефективних державних інституцій із двократним підвищенням середньої оцінки якості державних інституцій у 2011 і виходом у десятку країн з найкращою якістю державних інституцій у 2015 р.;
- посилення партнерства між владою та бізнесом шляхом створення сприятливого підприємницького середовища та активізації ролі бізнесу у підвищенні конкурентоспроможності економіки (вихід у першу десятку країн у рейтингових оцінках СЕФ за індексом конкурентоспроможності бізнесу у 2015 р.);
- розширення фінансування фундаментальних та прикладних досліджень у проривних технологіях майбутнього та технологіях, що покращують якість життя (до 3% ВВП) із збільшенням участі бізнесу у їх фінансуванні (до 60% у 2015 р.), а також у проектах підвищення кваліфікації та освітянських програмах;
- кардинальна модернізація власної індустрії на основі розвитку високо- та середньовисокотехнологічних видів економічної діяльності із підвищенням їх рівнів в обсягах валової доданої вартості обробної промисловості відповідно до 15 та 30%;
- створення сучасних транспортних коридорів та інформаційних мереж;
- посилення захисту навколишнього середовища із заохоченням виробників до використання безвідходних та енергозберігаючих технологій [3].

Виходячи з реального стану економічного та соціального розвитку, наведена Концепція, спрямована на розв'язання тих реальних завдань, які можливі для реалізації за даних умов. Як бачимо, соціальна складова майбутньої конкурентоспроможності переважно пов'язувалася зі зростанням ВВП та рівнем і якістю життя.

Соціальна конкурентоспроможність – це системна характеристика розвитку національної економіки й тому вимагає дослідження значної кількості чинників, які її визначають та знаходяться як у зовнішньому, так і у внутрішньому середовищі.

Література:

1. Закон України «Концепція соціальної держави України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=31:2010-06-13-21-09-40&catid=20:2010-06-13-21-06-26&Itemid=27
2. Белов А.И. Показатели и факторы конкурентоспособности экономики /А.И. Белов // Известия ППТУ им. В.Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 204-211.
3. Концепція Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки на 2007-2015 роки // Національна Академія наук України. ДУ «Інститут економіки та прогнозування» / Наук. кер. І.В. Крючкова. – К., 2007. – С. 9–10.
4. Уніят А. Критерії та оцінка конкурентоспроможності країн на міжнародному рівні /Алла Уніят // Галицький економічний вісник. – 2009. – № 2. – С. 7-13

5. Україна-2012 у світових індексах /Тарас Прокопишин, 4 січня 2013 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.join.ua/read/21/90/30/96/>

Чорнодід І.С., канд. екон. наук, доцент, докторант Научно-исследовательского экономического института Министерства экономического развития и торговли Украины

Критерии и показатели социальной конкурентоспособности страны. В статье раскрыта сущность социальной конкурентоспособности, место Украины в рейтинге конкурентоспособности стран мира согласно методике оценки Международного института развития менеджмента, Всемирного экономического форума. Охарактеризовано место Украины в мировых рейтингах по индексам социальной конкурентоспособности 2012 года. Раскрыты критерии, показатели и требования к социальной конкурентоспособности экономических систем на микро-, мезо- и макроуровнях. Указано, что стратегия конкурентоспособности должна включать формирование системы обеспечения конкурентоспособности страны, исходя из внутренних характеристик развития страны и с точки зрения ее места в системе мирохозяйственных связей.

Ключевые слова: конкурентоспособность национальной экономики, мировые рейтинги конкурентоспособности национальной экономики, индексы, критерий, показатели социальной конкурентоспособности национальной экономики.

Chornodid I.S. Candidate of Economic Sciences, Doctoral of the Research Economic Institute of Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine Ph.D. Associate

Criteria and indicators of social competitiveness. The article reveals the essence of social competitiveness, the Ukraine's place in the ranking of countries according to the competitiveness evaluation methodology of the International Institute for Management Development, the World Economic Forum. The Ukraine's place in the world rankings for social competitiveness index in 2012 is described. The criteria, parameters and requirements for social economic competitiveness of the micro-, meso- and macro- levels are revealed. It is indicated that competitiveness strategy should include the formation of the system of ensuring the competitiveness of the country, based on the intrinsic characteristics of the country development and from the point of view of its place within the world economic system.

Key words: competitiveness of the national economy, global competitiveness of the national economy ratings, indices, criteria, indicators of social competitiveness of the national economy.

Політика, історія, культура

УДК 94:392.3](450)"07"

Адамович Н.М.,

канд. істор. наук,
асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особливості родинного життя у Візантії

У статті на основі аналізу візантійської законодавчої збірки VIII ст. – Еклоги досліджуються основи християнського шлюбу у Візантії, розкриваються передумови та обмеження укладення шлюбу, можливі причини розлучення, особливості родинного життя, шлюбно-майнових відносин та спадкового права подружжя. Стверджується, що за Еклогою візантійський шлюб – це союз між чоловіком та жінкою, укладений відповідно до норм християнської моралі, в якому дружина практично зрівняна в майнових правах з чоловіком.

Ключові слова: Візантія, жінка, родина, заручини, шлюб, посаг, спадщина.

Впродовж багатьох тисячоліть сім'я була однією з ключових суспільних цінностей, багатофункціональним соціальним інститутом, основними завданнями якого були збереження людського життя та продовження роду. Протягом всієї історії суспільства основи моральності, духовності та державності брали витоки в родинному колі. Саме сім'я визначала статус людини, її поведінку, систему цінностей, основи моралі і права.

Стрімкий політичний, економічний, правовий, культурний розвиток сучасної Української держави значною мірою позначається на демографічній ситуації у країні та істотно залежить від міцності родинних стосунків, які знаходяться під впливом соціальної політики, економічних, культурно-освітніх умов і дають можливість родині відтворюватися як соціальної спільноті.

З огляду на це дослідження з історії шлюбно-сімейних відносин, їх трансформація в контексті історії повсякденності набувають особливої актуальності. Окрім того, вивчення родинних стосунків в історичному контексті є вкрай важливим для оцінки сучасних тенденцій у сімейній та гендерній сферах.

Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини дослідження проблем шлюбу і сім'ї у медієвістиці тривалий час залишалися поза фаховими інтересами дослідників та розпочалися власне з другої половини ХХ ст. У Західній Європі вивченню середньовічної візантійської родини та сімейно-шлюбних відносин присвячено чимало літератури. Серед зарубіжних досліджень найбільш відомими є наукові розвідки А. Лайу, Ж. Бокам, Е. Патлажеан, Д. Ніколь, К. Коннор, Й. Калаврезу, П. Вейна [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. На російську мову

перекладені дослідження повсякденного життя в Візантії Ш. Діля, Д. Талбот Райс та Т. Райс [1; 6; 7].

Серед праць російських медієвістів деякі оцінки та характеристики містяться в фундаментальних працях з історії Візантії Ю.А. Кулаковського, Ф.І. Успенського та А.А. Васильєва. Більше інформації стосовно приватного життя візантійців у цілому містять дослідження М.А. Поляковської, А.А. Чекаліної, А.П. Каждана, Г.Г. Літаврїна [2; 4; 5]. Впродовж останніх років приватне життя жінок у Візантії у IV – VII ст. досліджувала Т.В. Смірніцьких [8]. Однак у сучасній вітчизняній візантістиці ця проблематика висвітлюється фрагментарно, безсистемно, що зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Слід зазначити, що протягом усього часу існування Візантійської імперії цивільне право в ній було підпорядковане подіям суспільно-економічного життя. Процес поступового проникнення в візантійське законодавство поглядів християнської церкви найяскравіше відобразився на нормах, якими регулювались сімейні відносини. Як наголосила відома дослідниця візантійського права О.Е.Ліпшиц, християнський шлюб у Візантії остаточно сформувався в Еклозі (Еκλογα, грец. Εκλογή – вибірка із законів) – основній збірці права доби іконоборців (VIII – IX ст.), розробленій і прийнятій в часи правління імператора Лева III Ісавра (бл. 726 р. н. е.) [3, с. 44]. Її автори ставили за мету створити скорочену вибірку із законів Юстиніана, котра б увібрала окремі норми Кодексу, Дигест, Інституцій та Новел із внесеними до них виправленнями, розробленими на засадах християнських ідей, благочестя та «божественної справедливості», в дусі гуманізму та якнайбільшої любові до людини (грец. Φιλανθρωπία, φίλανθρωπος – людинолюбство, більша людяність).

Еклога складалася з передмови та 18 титулів, з яких I – III стосувалися власне шлюбу. Так, у титулі I «Про заручини та розірвання заручин» наголошується, що перед шлюбом відбувалися заручини, які могли відбуватися «...починаючи з семи років і пізніше за загальною згодою тих, хто заручається та їх батьків і родичів» [9, с. 23]. Заручини були актом, який здійснювався у формах, передбачених законом, та розглядалися як угода, що є законною підготовчою стадією до шлюбу, розірвання якої допускалося лише із важливих мотивів.

Цікавою рисою Еклоги можна відзначити наявність рівних прав чоловіка і дружини при наданні згоди на заручини та укладання шлюбу їхніх спільних дітей. Загалом в Еклозі зафіксовано три форми угоди відносно заручин: завдаток, передшлюбний дар («дарунок з приводу шлюбу») та письмова угода.

Еклогою передбачались чіткі передумови, за якими заручини вважались дійсними. Перш за все, заручувані мали бути християнами та не повинні нести жодних зобов'язань перед іншими за завдатком, передшлюбним даром або письмовою угодою, тобто не повинні бути в зговорі або зарученими з іншими. Окрім того, Еклогою вводились обмеження щодо заборони заручень за хрещенням та кровною спорідненістю, а також свояцтвом [9, с. 26-28]. Зокрема, заборонялися шлюб та заручини між хрещеним батьком, похресницею та з її матір'ю, а також його сином з похресницею батька та з її матір'ю, між троюрідними братами та сестрами, між родичами по другому шлюбу, між двома братами та двома сестрами.

Заручини могли бути розірваними як нареченим, який втрачав при цьому сплачений завдаток, так і нареченою, котра мала повернути сплачений завдаток у подвійному розмірі. Еклога передбачала, що у випадку, якщо наречений зволікав з укладенням шлюбу, наречена повинна була зачекати його два роки, після чого мала право вийти заміж за будь-кого, залишивши у себе передшлюбний дар попереднього нареченого.

За Еклогою шлюбний вік для жінок наставав починаючи з 13 років, для чоловіків – з 15 років. Шлюб укладався між чоловіком і жінкою за їх взаємним бажанням і згодою батьків, а за відсутності останніх «з благословення церкви або шляхом засвідчення шлюбу друзями».

У статті 4 титулу II Еклоги «Про укладення шлюбу між християнами» зазначається, що: «...шлюб укладається в письмовій формі, при наявності письмового договору про посаг у присутності трьох гідних довіри свідків, відповідно до нашого благочестивого і точного визначення; при цьому чоловік підтверджує із свого боку згоду про отримання ним повного посагу і про його неушкоджене і повноцінне утримання та збереження, звичайно разом з

тим приростом, який щодо нього появиться; і він повинен передбачити письмово, у виданому ним договорі четверту частину на випадок бездітності. І звичайно між ними повинно бути укладено три договори: два зустрічних і рівносильних стосовно посагу і ще один від чоловіка на користь дружини; і нехай не буде вимоги і запису від чоловіка перед шлюбного дару, рівного за об'ємом отриманого ним посагу» [9, с. 29].

Законним вважався також укладений усно шлюб, за яким передбачалося, що «...будь-хто введе в свій будинок вільну жінку та довірить їй управління своїм будинком і матиме з нею зв'язок», котрий, ймовірно, практикували неможливі верстви населення. Слід зазначити, що й за такого шлюбу майнові права жінки належним чином зберігалися та охоронялися: «якщо чоловік, не маючи від неї дітей, спробує вигнати її без визнаної законної причини і відмовитися від спільного життя, то нехай віддасть їй в якості компенсації внесене нею майно та четверту частину свого статку» [9, с. 31].

Положення Еклоги зафіксували навіть можливість шлюбу вільних з рабами, який ставав по своїй суті новою формою *manumissio*, оскільки після укладення такого шлюбу раб отримував відповідний статус свободи та громадянства. «Раб отримує свободу..., якщо власник (*dominus*) підвладного йому раба одружив його з вільною жінкою» [9, с. 72-73]. Водночас в Еклезі відсутня аналогічна норма відносно одруження вільного з рабинею.

Укладення шлюбу передбачало з боку нареченого передшлюбний дар, а з боку нареченої – посаг, який розглядався як внесок дружини в спільне сімейне господарство. Посаг складався із землі, будинків, грошей, коштовностей та прикрас, тварин, рабів тощо. Наречений складав список речей, які входили до посагу, та оцінював їх.

Посаг за Еклогою міг бути встановлений у письмовій та усній формі, хоча перевага надавалася письмовим угодам так званим *instrumentum dotale* [9, с. 45-46]. Посаг можна було передати (*datio dotis*) у момент укладення шлюбу або пізніше, протягом сімейного життя.

У титулі III Еклоги «Про записаний та не переданий посаг та про законний посаг» з метою забезпечення законних вимог повнолітнього чоловіка стосовно встановленого але ненаданого йому родиною дружини посагу, існував законодавчо закріплений п'ятирічний термін давності з часу укладання шлюбу. Проте, чоловік обмежений у дієдатності, тобто той, який на момент шлюбу не досяг 25-річного віку, мав право на вимогу посагу впродовж п'яти років після досягнення ним повноліття. Після закінчення визначених термінів чоловік втрачав право вимагати посаг. Водночас він змушений був дотримуватися шлюбних зобов'язань стосовно гарантій дотримання майнових прав дружини.

Причому, на переконання О.Е.Ліпшиц, посаг не був обов'язковою умовою шлюбу, оскільки чоловік мав право на неодержаний посаг за умови «...якщо батьки дівчини володіють майном, щоб виконати те, що було обіцяно» [3, с. 63]. Проте необов'язковість посагу наставала лише після укладення шлюбу.

Згідно з положеннями Еклоги жінка ставала членом родини свого чоловіка, але зберігала право на батьківський посаг у разі розлучення чи смерті чоловіка. Таким чином, переданий посаг протягом всього шлюбу залишався власністю дружини, але керував ним у ролі уповноваженого чоловік. Борги, зроблені чоловіком упродовж сімейного життя, кредитори не могли стягнути за рахунок посагу, за винятком того випадку, коли було «...встановлено, що дружина добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику» [9, с. 59-60].

Цікаво, що за Еклогою як засіб для забезпечення посагу дружина мала право законної іпотеки на майно, придбане протягом шлюбу. Так, у разі смерті чоловіка спочатку виплачувався посаг дружині, а тільки потім іншим кредиторам, включаючи і державу. Водночас, за умови заборгованості померлого чоловіка право на посаг вдова здобувала лише в тому випадку, якщо її батьки виконали взяті перед шлюбом зобов'язання, тобто «якщо дружина принесла посаг своєму чоловікові» [9, с. 106-107].

За Еклогою доля посагу після смерті одного з подружжя залежала від того, чи були у них в шлюбі діти. Якщо в бездітному шлюбі дружина помирала раніше чоловіка, одна четверта частка посагу відповідно до шлюбної угоди відходила чоловіку, інша ж частина передавалася її спадкоємцям за заповітом або законом. Після смерті чоловіка за таких самих умов

дружина отримувала свій посаг або його еквівалентну вартість та одну четверту частину речей чоловіка, вартість яких дорівнювала посагу [9, с. 46].

Водночас статтею 6 титулу II Еклоги передбачалось значне зростання майнових прав вдови, яка відмовляється від повторного шлюбу, погоджується на особисте управління всіма господарськими справами і самостійно виховує спільних дітей. «І не мають права її діти протистояти їй або вимагати від неї батьківське майно, навпаки, вони повинні виказувати їй всілякий послух та повагу як матері» [9, с. 91]. Вдова, зберігаючи право на посаг та четверту частину майна чоловіка, набувала за таких обставин право володіти всім сімейним майном. Разом з тим, за добропорядним звичаєм (*bona fide*) вона повинна була виховувати та одружувати дітей, а також встановлювати посаг на свій розсуд.

Натомість при повторному одруженні вдови вона втрачала право на виховання та утримання дітей, які не переходили у її нову родину, а залишалися під владою опікуна. Стосовно ж майна, то вдова зберігала за собою лише право на посаг та передшлюбний дар, а також змушена була своїм майном та майном свого другого чоловіка нести відповідальність перед дітьми від першого шлюбу за повернення їм батьківського майна.

Що стосується дозволу на повторний шлюб, то відповідно до ст. 11 титулу II Еклоги, вдова мала право повторно вийти заміж лише через рік після смерті першого чоловіка. «Якщо ж вона вступить у другий шлюб до закінчення дванадцятимісячного терміну, то нехай буде збезчещена і нехай жодним чином не отримає будь-якої користі від першого чоловіка» [9, с. 47].

Аналогічні права при утриманні від повторного шлюбу мав і чоловік-вдівець. Однак, при вступі в повторний шлюб після смерті дружини і за наявності спільних дітей, він не втрачав майнових прав. Лише при досягненні дітьми повноліття батько повинен був повернути їм, як спадкоємцям своєї матері, їх законне майно, яке знаходилося в його володінні. Але, як і відносно матері, діти не могли вимагати від батька повернення материнського майна.

Положення Еклоги (ст. 8 титулу II) передбачали також право на набуття спадщини за умови виконання батьківських зобов'язань, яке полягало в праві вдови або вдівця залишити дітей після їх повноліття, зберігши при цьому власне майно та частину майна померлого чоловіка або дружини, котре припадає на одну дитину, пропорційну кількості усіх дітей [9, с. 49].

Варто відзначити, що в контексті християнського вчення та виходячи з принципів Еклоги (ст. 13 титулу II) шлюб та родинні відносини у Візантії вважалися «божественною мудрістю» та найбільшою правовою цінністю людини: «...так що мудрим чином в одному тілі були об'єднані дві особи, і Бог наказав, щоб подружжя було нерозривним». Водночас, і чоловіки, і жінки мали право на розлучення. З цього приводу Еклога наголошувала: «...але так як зло намагається гніздитися в багатьох людях і вони не налаштовані любити один одного з багатьох мотивів, які не є такими, вони розривають своє співжиття».

Найголовнішою причиною, через яку чоловік мав право на розлучення, була подружня зрада: «...ті, що поєднані Богом, не можуть бути розлучені людиною, окрім як через блуд» [9, с. 124]. Дружині ж такого права Еклога не надавала. Крім того, кожний із подружжя мав право розлучитися з іншим, у випадках, якщо останній виявлявся хворим на проказу, а також через скоєні злочини проти іншого з подружжя та непопередження один одного про злочини проти кожного з них іншими особами.

Натомість Еклога дозволяла дружині розлучитися з чоловіком, якщо чоловік протягом трьох років з часу укладення шлюбу не мав інтимних стосунків зі своєю дружиною. Водночас психічна хвороба дружини або чоловіка – «одержимість бісом», не була достатньою підставою для отримання розлучення.

На підтримку судження про те, що Еклога приділяла величезне значення питанням зміцнення родинних стосунків та шлюбу можна назвати і деякі положення титулу XVII «Кара за злочини», які встановлюють жорстокі покарання за різні форми порушення моралі: перелюб, як порушення подружньої вірності, різні види зв'язку між одруженими чоловіками та заміжніми жінками, інтимні зв'язки між близькими родичами, двоєженство, переривання вагітності, згвалтування тощо. Серед покарань, котрі накладалися нормами Еклоги за вказані злочини та інші неправомірні дії, які могли призвести до знищення законної

християнської родини, переважали батоги, різноманітні штрафи, відсічення носа, вигнання з поселення, смертна кара.

Скоріш за все ступінь важкості покарань за перелюб та розпусту, зафіксований в Еклозі, можна пояснити тим, що ці злочини могли призвести до порушення Божої заповіді про святість і непорушність візантійського християнського шлюбу, розлучення, руйнування родини та розорення дітей.

Як правило, ступінь суворості покарань визначався характером скоєного злочину. Однак, для визначення покарань в Еклозі нерідко використовувалася й соціальна диференціація. Наприклад, одружений чоловік за перелюб піддавався тілесному покаранню, яке було подвоєне, порівняно з покаранням неодруженого чоловіка. Якщо хто-небудь з числа сановних осіб вступав у зв'язок з чужою рабинею, він мав за свою помилку сплатити власнику рабині штраф, якщо ж він був простою людиною, то, окрім сплати штрафу, він повинен був бути висіченим [9, с. 144-145].

Положення Еклоги визнавали розпусними інтимні стосунки одруженого чоловіка з власною рабинею, яку як покарання відбирали в нього, продавали за межі провінції, а отримані кошти віддавали на користь держави. Перелюб, інтимні стосунки з черницею, викрадення черниці або світської дівчини, згвалтування та збезчещення призводили до відсікання носа.

Така ж сама сувора кара наставала за перелюб заміжніх чоловіка та жінки з особами, які перебували з нею в духовній спорідненості – «хрещеним батьком», «похресницею» та за злочинні стосунки заміжньої жінки з іншими чоловіками [9, с. 146]. Варто зазначити, що одружена жінка всупереч одруженому чоловікові за перелюб крім відсікання носа каралася ще й розлученням. Для свідчення відносно злочинів проти моралі перевага надавалася найближчим родичам звинуваченої, твердження яких вважалися гідними уваги. Якщо ж свідчення давали сторонні особи, судді мали прискіпливо перевірити їх. У випадку якщо провина обвинуваченого у перелюбі не підтверджувалася, відсіканням носа карали наклепників.

У ролі покарання за зв'язок із дівчиною за її згодою, але без відома та згоди її батьків спокусник мав сплатити солідний штраф або віддати їй половину свого статку. Якщо ж цей чоловік виявлявся бідним та не мав власного майна, він карався висіченням, стриженням та висланням за межі поселення.

За нормами Еклоги чоловік, який знав про перелюб дружини, повинен був її публічно звинуватити, в іншому ж випадку він також підлягав фізичному покаранню та вигнанню з поселення [9, с. 148]. Схоже покарання очікувало й на дружину, яка завагітніла внаслідок перелюбу та намагалася позбутися ненародженої дитини. Двоєженець карався висіченням батогами, а його другу дружину та дітей виганяли за межі поселення.

Інтимні стосунки між найближчими родичами (батьками і дітьми, рідними братами та сестрами) каралися смертною карою [9, с. 149-150]. За перелюб між іншими родичами карали відсіканням носа. Аналогічне покарання встановлювалося за інтимний зв'язок з двома сестрами або матір'ю та дочкою. Шлюб між двоюрідними братами і сестрами та їх дітьми, тітками, дядьками та їх племінниками карався розлученням та висіченням батогами.

Таким чином, можна констатувати, що укладачі Еклоги, приділяючи значну увагу питанням шлюбу та родинних стосунків, розуміючи визначальну природу і благо сім'ї, керуючись християнськими принципами моралі, внесли низку істотних змін у раніше діюче візантійське законодавство, розвиваючи, головним чином, ту його частину, яка була спрямована на збереження та зміцнення сімейно-шлюбних відносин. Відтак Еклогу цілком справедливо можна назвати першим законодавчим актом державного рівня, який включив норми християнської релігії та моралі в сімейно-шлюбні відносини. У цілому візантійська родина розглядалася Еклогою як визначна конститутивна частина суспільного ладу, а шлюб – як союз між чоловіком та дружиною, укладений відповідно до норм християнської моралі, в якому дружина практично зрівняна в майнових правах з чоловіком.

Література:

1. Диль Ш. Византийские портреты / Ш. Диль. – М.: Искусство, 1994. – 448 с.
2. Каждан А.П. Византийская культура (X–XII вв.) / А.П. Каждан. – СПб.: Алетейя, 2006. – 280 с.

3. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. / Е.Э. Липшиц. – Л.: Наука, 1976. – 230 с.
4. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 1997. – 255 с.
5. Поляковская М.А. Византия: быт и нравы / М.А. Поляковская, А.А. Чекалова. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 304 с.
6. Райс Д. Т. Византийцы. Наследники Рима / Д. Т. Райс. – М.: Центрполиграф, 2003. – 204 с.
7. Райс Тамара Т. Византия. Быт, религия, культура / Тамара Райс. – М.: Центрполиграф, 2006. – 255 с.
8. Смирницких Т. В. Характер и специфика частной жизни женщины в ранней Византии: Дис... канд. ист. наук. / Т. В. Смирницких. – Ставрополь, 2009.
9. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. статья, перевод, комментарий Е.Э. Липшиц. – М.: Наука, 1965. – 226 с.
10. Beaucamp, J. la situation juridique de la femme a Byzance / J. Beaucamp // Cahiers de civilization m'idiyvale, № 20. – 1977. – № 2–3. – P. 149–156.
11. Connor C. Women of Byzantium. – New Haven: Yale University Press. 2004. – 396 p.
12. Kalavrezou I. Byzantine Women and Their World – Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums; New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2003. – 335 p.
13. Laiou A. E. Mariage, amour et parent' a Byzance aux XIe-XIIIe siicles. – Paris: De Boccard. – 209 p.
14. Nicol D. M. The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250–1500 / D. M. Nicol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 143 p.
15. Patlagean E. Familles et parent' les a Byzance / E. Patlagean/ Histoire de la famille. – Vol. 2 Temps m'idiyvaux: orient, occident. – Paris: Armad Colin, 1986. – P. 213–240.
16. Philippe Ari'us, Paul Veyne, A History of Private Life: From pagan Rome to Byzantium. – Harvard University Press, 1992. – 467 p.

Адамович Н.Н., канд. истор. наук, ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Особенности семейной жизни в Византии. В статье на основе анализа византийского законодательного сборника VIII в. – Эклоги исследуются основы христианского брака в Византии, раскрываются предпосылки и ограничения заключения брака, возможные причины развода, особенности семейной жизни, брачно-имущественных отношений и наследственного права супругов. Утверждается, что согласно Эклоге византийский брак – это союз между мужчиной и женщиной, заключенный в соответствии с нормами христианской морали, в котором жена практически уравнена в имущественных правах с мужчиной.

Ключевые слова: Византия, женщина, семья, помолвка, брак, приданое, наследство.

Adamovich N.N., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Ancient History and Middle Ages Department of Kyiv National University named after Taras Shevchenko

Features of Family Life in Byzantium. Based on the analysis of the collection of Byzantine legislation of the VIII century "Eclogues" the foundations of Christian marriage in the Byzantine Empire are explored. The preconditions and restrictions of the marriage, the possible causes of divorce, the features of family life, marriage and property relations and inheritance rights for spouses are disclosed. It is alleged that according to the "Eclogues" the Byzantine marriage is a union between a man and a woman concluded in compliance with the rules of Christian morality, in which the wife is almost equalized in the property rights of a man.

Key words: Byzantium, woman, family, engagement, marriage, dowry, inheritance.

УДК 94(477)

Гедін М.С.,

канд. істор. наук, ст. викладач кафедри історії України,
країнознавства і туризмознавства
Київського національного лінгвістичного університету

Витоки та історичне значення Старокиївської держави у листуванні М.П. Погодіна та М.О. Максимовича

У статті проаналізовані принципово різні погляди М.П. Погодіна та М.О. Максимовича на витоки, розвиток історії та значення Старокиївської держави в історії України. Показано значення полеміки між російським та українським вченими для подальшого вивчення історії Старокиївської держави, а також визначено її роль Старокиївської держави в українському історичному процесі.

Ключові слова: історія, Старокиївська держава, історіографія, листування, історичне значення.

Після розпаду СРСР розпочалася нова епоха в українсько-російських взаєминах, оскільки постало питання про встановлення нового формату відносин на основі міжнародного права [22, с. 33]. Однак, незважаючи на те, що з моменту проголошення незалежності України минуло 22 роки, поки що не вдається створити рівноправні політичні, економічні й культурні відносини між Україною і Росією. Така несприятлива для України ситуація у двосторонніх відносинах між країнами пов'язана з тим, що в Росії домінує кілька версій зовнішньополітичної доктрини: *ортодоксально-імперська* – відновлення Російської імперії зразка початку ХХ ст., де Україні відводиться роль кількох губерній «Великої» Росії; *неослов'янська* – «об'єднання всіх слов'янських народів»; *неоєвразійська* – створення Євразійського Союзу в складі Росії, України, Білорусі та Казахстану; *неорадянська* – повернення до федералістичного устрою у російсько-імперському варіанті та *месіансько-глобалістична* – ідея всесвітнього московського панування, що ґрунтується на багатовіковій традиції московської політики експансіонізму [12, с. 72].

Ці зовнішньополітичні доктрини реалізуються в Росії через національну міфологізацію історії, культури та релігії. Російська ідеологія штучно створила кілька міфів про виникнення та розвиток Російської держави, що покликані обґрунтувати експансіоністську політику Росії.

Актуальність обраної нами теми дослідження сьогодні є беззаперечною, незважаючи на те, що проблема історичної спадщини Старокиївської держави у науковій літературі порушувалась неодноразово. Полеміка між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем відбувалася ще у другій половині ХІХ ст., але у вивченні цієї історіографічної проблеми ще й досі залишається багато нез'ясованих питань. Переважна більшість українських вчених відкидають претензії Росії на історичну спадщину Старокиївської держави. Зрозуміло, що розвінчування старої ідеології та руйнування наукових стереотипів – процес довготривалий. Президент Росії В. Путін закликає «...відшукати точку відліку російської історії», хоча йому на день народження дарують шапку В.Мономаха [5, с. 235]. Взагалі питання історичної спадщини Старокиївської держави не просто теоретичне, воно має для України важливий геополітичний зміст.

Серед російських вчених також є науковці, які адекватно оцінюють історичні реалії. Зокрема, російський історик Е.Льїна пише: «...Чи задумувались російські вчені над російською історією, яка відбувалась до ХІV століття? Невже ж і надалі нам виводити існування

нашого народу з Урарту на озері Ван, потім – Київська Русь – Велике Князівство Литовське, а тоді Московське Царство?»[10, с. 20].

Ще російський історик М. Карамзін почав упроваджувати в свідомість жителів Російської імперії тезу про єдину давньоруську спільноту. Ця ідея поширювалася паралельно з теорією єдиної Росії та Москви – «третього Риму» – державної ідеології, яка бере свій початок з другої половини XIV ст. [11, с. 101]. У XIX ст. вона модифікувалася на теорію «трех Русей», з міфом про єдиний давньоруський народ, що складався з трьох племінних гілок: великоруського (російського), білоруського і малоруського (українського) народів. До монголо-татарської навали існував єдиний давньоруський народ, а після завоювання під впливом іноземних культур утворилися малоруська та білоруська народності. Російська народність найбільше перебрала на себе давньоруських рис, тому, на думку М.Карамзіна, саме вона є спадкоємницею давньоруської народності[11, с. 103].

Міф про єдиний давньоруський народ був основою для іншого аспекту імперської ідеології – існування спільного для всіх трьох складових частин східного слов'янства історичного процесу. Ті дві гілки, які в результаті монголо-татарського завоювання відійшли від процесу історичного розвитку великоросійського народу, прагнули до єдності і, коли це стало можливим у середині XVII ст., знову об'єдналися з великоруським народом в одній державі [20, с. 7]. Таким чином, ключовим аспектом імперської ідеології стало твердження, що великоруська народність – лідер культурного, політичного й економічного життя східного слов'янства, а також основа його історичного розвитку. З цим ідеологічним твердженням і розпочав боротьбу український вчений М.О. Максимович.

У російській історіографії наукова полеміка між представниками двох історичних шкіл М.П. Погодіним та М.О.Максимовичем не знайшла належного висвітлення. У XIX – на початку XX ст. підготовлено лише вісім досліджень, присвячених вивченню життєвого шляху М.П. Погодіна, а також аналізу його історичних поглядів. Причому з усіх історичних розвідок лише дослідження М.П.Барсукова[2] припадає на XIX ст. Однак, у 22 томах свого видання автор основну увагу приділив публікації матеріалів про життя та діяльність М.П. Погодіна, при цьому лише побіжно торкнувшись наукової полеміки між М.П.Погодіним та М.О.Максимовичем.

Загалом, у російській дореволюційній історіографії переважали монографії та статті, які охоплювали лише вивчення життєвого шляху і окремі аспекти наукової діяльності М.П. Погодіна. До їх числа відносяться дослідження К.Н.Бестужева-Рюміна[3], А.Д. Галахова [6], Л.Н. Майкова [13], які є по-суті біографічними розвідками, в яких автори епізодично, фрагментарно аналізували історичні погляди російського вченого і не вивчали його полеміку з М.О.Максимовичем.

У сучасній російській історіографії дослідження проблематики також не знаходять належного висвітлення, незважаючи на те, що на рубежі XX–XXI ст. опубліковані монографії Н.І. Павленко[17], К.Б. Умбрашко[24], захищені дисертації К.В. Рясенцева[21], А.В. Почивалової [20]. Основну увагу автори приділяли вивченню життєвого шляху М.П. Погодіна, а також аналізували погляди вченого на основі теорії «официальной народности» і панславізму, не досліджуючи полеміку з М.О.Максимовичем.

В українській історіографії наукову спадщину М.О.Максимовича досліджували історики XIX – початку XX ст. В.Б.Антонович, В.П.Іконников, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський [8]. Однак, праці цих науковців побіжно торкаються наукової полеміки між М.О.Максимовичем та М.П.Погодіним, тому не дають змоги порівняти історичні погляди вчених та прослідкувати їх еволюцію у середині XIX ст.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О.Максимовичем на основі їх листування, а також показати принципово різні погляди російського і українського вчених на розвиток Старокиївської держави та її роль в історії України.

У 1856 р. М.П. Погодін опублікував написану у формі листа до українського історика та філолога І.І. Срезневського статтю, в якій запропонував теорію, що давня російська історія розпочиналася на півдні Русі, навколо Києва, Чернігова і Переяслава, тобто на тих

територіях, де історики XIX ст. розселяли українців [18]. На думку М.П. Погодіна, «Малороси» постають як окремий народ, а їх історична, фольклорна та мовна традиція не пов'язана із Старокиївською державою [18, с.114]. Історична концепція М.П. Погодіна формувалася під впливом німецької філософії. Вчений вважав зокрема, що історія є наслідком розвитку народу, а всі історії відрізняються тим, що належать різним народам. Якщо історик фіксує дві різні історії, значить, їх створили два різних народи. На думку М.П. Погодіна, історик мусить орієнтуватися на цю ідею й шукати певних етнічних зрушень, які призвели б до становища, яке він констатує [19, с. 35].

М.П.Погодін припускав, що у київські часи Південна Русь була заселена великоросами, які створили тут історію, що продовжилась спочатку в історії Володимиро-Суздальській, а пізніше – в історії московській. На думку М.П. Погодіна, великороси на півдні Русі створили культуру, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь, а у остаточному підсумку – Великоросія. Вчений вважав, що саме «Південним» великоросам належав той тип державної князівської традиції, з якої постало спочатку Велике князівство, а згодом і Московське царство [18, с. 117-118].

Свою теорію М.П. Погодін пояснював масовим переміщенням народності, яка, залишаючи землі свого початкового проживання, забрала з собою всі культурні традиції, що їй належали: мову, писемність, літературу, фольклор. На думку вченого, таке «переміщення» історії відбулося під час монголо-татарського завоювання в середині XIII ст., коли, зруйнувавши головні міста Південної Русі, монголо-татари змусили вцілілих мешканців цих земель переселятися в райони півночі Русі, де збереглася князівська влада, і в лісах можна було перечекати повторне нашествя [18, с. 120-121].

Таким чином, М.П.Погодін обґрунтував думку про припинення історичного розвитку на землях Південної Русі після монголо-татарського завоювання. Вчений вважав, що після 1240 р. території Південної Русі були заселені новим народом – вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель («від Карпат»)[18, с. 122-123]. Цей етнос, освоївши колишні землі великоросів, і став творцем української історії, яка, на думку М.П.Погодіна, не мала відношення до Старокиївської держави[18, с. 124].

М.П. Погодін підготував свою статтю ще у 1851 р., тобто за п'ять років до її публікації. Епоха, в якій народжувалися висловлені в ній ідеї, визначала й реакцію на них М.О. Максимовича, яка відрізнялася від інтерпретації з позиції «довгої» національної історії, яку згодом обґрунтує М.С.Грушевський [7]. Погляди М.С.Грушевського, для якого «коротка» історія України була ненауковою, представили в історіографії М.П.Погодіна як антиукраїнця, а М.О. Максимовича – захисника української історії.

Слід враховувати, що М.С.Грушевський писав у епоху націоналізму, і, можливо, неправильно трактував аргументацію як російського, так і українського вченого. Зокрема, М.С.Грушевський ґрунтувався на тому, що М.П.Погодін заперечував право українців вважати Старокиївську державу своєю історією, а М.О.Максимович, навпаки, відстоював це право українського народу. А от які аргументи використовували обидва вчених, відстоюючи свої погляди, М.С. Грушевський не з'ясував.

Кінець 40-х – початок 50-х років в історії Російської імперії припадає на епоху Миколи I (1825–1855 рр.) і сприймається як час загальної реакції в усіх сферах життя. Проте, епоха була неоднозначною, і, наприклад, щодо українців, режим іноді демонстрував толерантність. Покарані режимом учасники Кирило-Мефодіївського братства сприймалися як потенційно небезпечні не з огляду на українофільські мотиви їх творів, а через загрозливу для російського царя ідею майбутньої федерації слов'янських народів, що підривала легітимність європейських монархій [23, с. 116].

У середині XIX ст. Російська імперія, якою правив Микола I, залишалася династичною державою, де зв'язок між різними її частинами обумовлювався не стільки єдністю нації, скільки лояльністю підданих до особи монарха й історичним значенням приєднання провінцій. У 30–40-х роках XIX ст. не було єдиної імперської історії, де б не допускались локальні історичні наративи. Зокрема, на це вказувало видання праці Д.М. Бантиша-Каменського «Истории Малой России» (1830 р.) [1].

Прихильному ставленню влади до історичних наративів, які б «відвойовували» територію з-під влади польської історії й польського впливу в сучасності, сприяло Польське повстання 1830 р. [9, с. 78]. Після повстання уряд фінансував наукові, освітні, видавничі організації, які мали сприяти пошукам місцевих історії та старожитностей [23, с. 119].

М.П. Погодін опублікував свою статтю у 1856 р., вже за часів Олександра II, правління якого ознаменувалося лібералізацією. «Малоросія» в цей час легітимно існувала, а отже, на переконання російського вченого, мусила мати історію (у межах імперії), як свою історію мали, наприклад, Польща й Фінляндія [18, с. 125]. М.П.Погодін готовий був визнати малоросів нетотожним до росіян народом з окремою історією. Для цього необхідно було знайти витоки малоруської історії. На думку М.П. Погодіна, малоруська історія починалася точно не в Київській Русі, адже тут починалася історія великоросів. На думку російського вченого, історія малоросів починається тоді, коли вони з'являються як окрема етнічна чи історична група, тобто – після монголо-татарського завоювання в середині XIII ст. [25, с. 126].

У пошуках доказів концепції М.П.Погодіна охопив філологічну науку. Він припускав, що церковнослов'янська мова, якою написані пам'ятки Старокиївської держави, була не книжною, а живою мовою, якою дійсно говорили в давнину на Русі [25, с. 127]. Її М.П.Погодін вважав найближчою до російської мови, яку, в свою чергу, відрізняв від мови української [25, с. 128]. Тобто, у М.П.Погодіна виходило, що писемні пам'ятки Старокиївської держави, написані церковнослов'янською мовою, залишені великоросами.

М.О. Максимович не визнавав теорію М.П.Погодіна. В «Філологічних листах» [16], опублікованих у журналі «Русская беседа» у 1856 р., М.О.Максимович з точки зору філолога доводив М.П. Погодіну, що церковнослов'янська мова належала до південнослов'янських і була розмовною лише серед балканських слов'ян. Твердження російського вченого про різницю між великоруською та малоруською мовами викликало у М.О. Максимовича надзвичайно емоційну реакцію: «Ты разрываешь ближайшее родство русских наречий, по которому малороссийское и великороссийское наречия, или, южнорусский и северо-русский языки – родные братья, сыновья одной русской речи» [16, с. 98].

М.О. Максимович демонстрував М.П. Погодіну, що український фольклор зберіг пам'ять про часи правління князя Володимира Великого, що літописи містять «південноруську» мову, що ця «південноруська» мова вже існувала в Старокиївській державі [16, с. 102-104]. Це означало для М.О. Максимовича єдність двох народів у спільній історії.

У 1857 р. М.О. Максимович опублікував лист до М.П. Погодіна – «О мнимом запустении Украины в наше время Батыево и населении ее новопришлым народом» [15], в якому намагався довести, що занепаду після монголо-татарської навали на землях Русі не відбувалось, а народ на північ не переселявся. З другою частиною завдання М.О. Максимович впорався цілком задовільно, адже беззаперечних доказів масових переселень у писемних джерелах не збереглося. Важче було з першою частиною, адже й слідів процвітання писемні джерела також не зафіксували [15, с. 24-25].

Незважаючи на те, що аргументи М.П.Погодіна були недостатньо доказовими, загальна логіка все ж була на його користь – монголо-татари дійсно зруйнували Київ, Чернігів і Переяслав. У середині XIII ст. сталася величезна катастрофа, яка змінила хід східно-європейської історії. Після цих подій відомості про найрозвинутіші землі, що колись були основою Старокиївської держави, надовго зникають зі сторінок літописів [23, с. 213]. Тому, на нашу думку, сутність суперечки полягає не стільки в подіях XIII ст. і їх наслідках, а у проблемі самотності української історії.

На останнє запитання М.П. Погодін давав позитивну відповідь, у свою чергу М.О. Максимович відповідав на нього негативно. Причому не тільки в полеміці із М.П. Погодіним. Неможливість окремого існування української історії була його давнім переконанням, і він поділяв домінуючу схему історії. Зокрема, ще у 1839 р. М.О.Максимович писав: «Среди множества городов обширной Русской империи Киев, Москва и Петербург возвышаются как три великие памятника трех великих периодов русской жизни. Это три средоточия, из которых русская жизнь, в свое древнее, среднее и новое время развивалась особенно, но

всегда с одинаковой, могучей и широкой силой; три исполинские ступени, по коим Россия, с помощью Божьей, взошла на настоящую высоту своего величия» [14, с. 67].

Слід зазначити, що для М.О. Максимовича єдність історії стала давнім переконанням, і спроби розірвати таку єдність викликали негативну реакцію українського вченого. Натомість, для М.П. Погодіна було очевидним, що малороси в минулому мали нетотожну до російської історію. Ця історія, на думку російського вченого, була «козацькою» (степовою, орієнтальною), і її зв'язок із Старокиївською державою виглядав проблематично. Ця «козацька» історія відбувалася на тих землях, де починалася російська історія [19, с. 112]. Проблема для М.П.Погодіна полягала в тому, щоб знайти історичний момент, коли відбувалися ці процеси [19, с. 113]. Тобто, фактично російський вчений намагався знайти витoki української історії, хоча, власна українська історія його мало цікавила, а головна його мета полягала у роз'єднанні двох історій, які на той час зусиллями науковців тісно перепліталися. Історична концепція М.П. Погодіна була реакцією на «парадигму єдності», яка в цей час утверджується в історичній думці Російської імперії [19, с. 114].

Слід зазначити, що М.П. Погодін для ствердження своєї історичної концепції змушений був відмовитися від поглядів, що були характерними для раннього етапу його діяльності. Ще в першій половині 40-х років М.П. Погодін був переконаний, що у домонгольський період розмовні діалекти Русі розділилися на великоруську, білоруську та малоросійську мови [19, с. 157]. Але згодом, очевидно під впливом лінгвістів, російський вчений відмовився від власних ідей, які поділяли історії Давньоруської держави на три окремі національні історії.

Хід думки М.П.Погодіна був таким: російська історія – історія великоруського народу. Якщо ця історія починається далеко на Півдні, а згодом переміщується на Північ, це означає, що колись на півдні мусив жити носій і творець, власник цієї історії, тобто великоруська народність. Якщо з моменту відходу з Півдня російської історії там відбувається якась інша історія (малоросійська, українська, козацька), значить, прийшов новий народ, який і створив нову історію [20, с. 15].

Проте, не зрозуміло чому М.П.Погодін, ототожнюючи Київ та Переяслав з великоруською історією, залишає для етнічних українців Карпати? Ці землі теж мали свою частку давньоруської історії – там були князі, літописання, будувалися церкви у візантійському стилі [5, с. 236]. На нашу думку, такі погляди російського історика пов'язані з тим, що Правобережжя для М.П. Погодіна все ще вважалося польським, а тому не вписувалось в ідею руської історії.

Отже, проаналізувавши на основі листування ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем, можемо дійти висновку, що твердження вчених про те, що М.П. Погодін не приймав українську історію, неправильно трактовано в історичній літературі. На нашу думку, російський вчений просто намагався звільнитися з-під традиційного імперського розуміння історії. Це не до кінця розумів М.О. Максимович, і почав презентувати цитати з літописів, відшукувати рідкісні давньоруські слова тощо. Для М.О. Максимовича етнічність, мова та історія існували окремо, і на середину XIX ст. ще не становили ту єдність, яку їм нададуть ідеології націоналізму.

Література:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – 470 с.
2. Барсуков Н.П. Жизнь и труды М. П. Погодина: в 22 кн. / Н. П. Барсуков. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1888–1910.
3. Бестужев-Рюмин К.Н. Михаил Петрович Погодин (1800–1875) / К.Н. Бестужев-Рюмин. Биографии и характеристики / К.Н.Бестужев-Рюмин. – М.: Век, 1997. – 256 с.
4. Венгеров С.А. Молодая редакция «Москвитянина» / С. А. Венгеров // Вестник Европы. – 1886. – № 2. – С. 15–35.
5. Верстюк В.Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3т. Т.1: Українські проекти в російській імперії / НАН України. Ін-т історії України / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2004. – 504с.

6. Галахов А.Д. Михаил Петрович Погодин / А. Д. Галахов // Русский вестник. – 1889. – № 8. – С. 11–20.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991.
8. Речь В.Б.Антоновича (промова на засіданні, пам'яті М.Максимовича) // Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. – Т. 1. – Киев, 1874. – С. 78–79; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под ред. проф. В.С.Иконникова. – Киев, 1884. – С. 385; Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко. – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С.172; Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 214–217.
9. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 753 с.
10. Ильина Емилия. Читая Велесову книгу // Литературная газета. – 1987. – № 5. – С. 12–25.
11. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношении / Н.М. Карамзин / Примечания Ю.С.Пивоварова. – М.: Наука, 1991. – 273 с.
12. Кісь Р.Я. «Фінал Третього Риму» (російська місяньська ідея на зламі тисячоліть) / Р.Я. Кісь. – Львів, 1998. – 745 с.
13. Майков Л. Погодин в последние годы своего профессорства / Л. Майков // Историко-литературные очерки. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – 215 с.
14. Максимович М.А. История древней русской словесности. – Киев: Университетская типография, 1839. – 232 с.
15. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П.Погодину // Русская беседа. – 1857. – № 8. – С. 22–35.
16. Максимович М.А. Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. – 1856. – № 3. – С. 78–139.
17. Павленко Н. И. Михаил Погодин / Н. И. Павленко. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 360 с.
18. Погодин М.П. О древнем языке русском (Письмо к И. Срезневскому). – Москвитянин, 1856. – Т.1. – № 2. – С.113–139.
19. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1846. – Т. II. – 345 с.
20. Почивалова А.В. Историческая концепция М. П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. В. Почивалова; Пензенский гос. педагог. ун-т им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2010.
21. Рясенцев К. В. Политический консерватизм М. П. Погодина: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / К.В. Рясенцев; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2007.
22. Сорокін К.Е. Геополітичні сучасності і геостратегія України / К.Е. Сорокін. – К., 1996. – 167 с.
23. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
24. Умбрашко К.Б. М. П. Погодин: Человек. Историк. Публицист / К.Б. Умбрашко. – М.: ИРИ РАН, 1999. – 293 с.

Гедин М.С., канд. истор. наук, ст. преподаватель кафедры истории Украины, страноведения и туризмоведения Киевского национального лингвистического университета

Истоки и историческое значение Старокиевского государства в переписке М.П. Погодина и М.А.Максимовича. В статье проанализированы принципиально разные взгляды М.П.Погодина и М.А.Максимовича на истоки, развитие истории и значение Старокиевского государства в истории Украины. Показано значение полемики между русским и украинским учеными для дальнейшего изучения истории Старокиевского государства, а также определена роль Старокиевского государства в украинском историческом процессе.

Ключевые слова: Старокиевское государство, историография, историческое наследие, историческое значение, полемика.

Gedin M.S., Candidate of Historical Science, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Regional Geography and National Tourism of Kyiv National Linguistic University.

The sources and historical meaning of Old Kiev State in the correspondence of M.P.Pogodin with M.A. Maksimovich. In the article The fundamentally different views of M.P.Pogodin and M.A.Maksimovich on the sources, the development of history and the meaning of Old Kiev State in a history of Ukraine is analyzed in the article. Shown the meaning of the polemic between Russian and Ukrainian scientists for the future explore of the History of The Old Kiev State and also define role of The Old Kiev State into Ukrainian historical process.

Key words: Old Kiev State, historiography, historical legacy, historical meaning, controversy

УДК 321.7:329.14](460)"1982/1996"

Годлевська В.Ю.,

канд. істор. наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету

*Роль уряду Іспанської соціалістичної робітничої партії
у консолідації демократичного режиму в Іспанії (1932–1996 рр.)*

У статті досліджується роль соціалістичного уряду Іспанії в консолідації демократичного режиму. Висвітлюється процес реформування окремих сфер життєдіяльності суспільства, урядова позиція щодо модернізації економіки, Збройних сил, освіти, системи соцзабезпечення, охорони здоров'я, вступу до НАТО та ЄС. Обґрунтовується, що гегемонія Іспанської соціалістичної робітничої партії сприяла високій законодавчій ініціативі уряду, яка дозволила притримуватись власного політичного курсу. Легітимність і послідовність дій уряду сприяли консолідації демократичного режиму, встановленого після смерті Ф.Франко у 1975 р.

Ключові слова: демократія, встановлення демократії, консолідація демократії, політична система, уряд, опозиція, реформа, модернізація.

Суперечності українського шляху демократизації, політичні конфлікти й соціальні потрясіння, що охопили пострадянський простір, як і раніше, змушують вивчати досвід країн, що нещодавно пережили процес переходу від авторитарного до демократичного режиму. У світлі цього безсумнівний інтерес становить досвід Іспанії, що в останній чверті ХХ ст. змогла здійснити безболісний перехід до демократії.

Після смерті фундатора авторитарного режиму Ф.Франко (листопад 1975 р.) запровадження політичної реформи (листопад 1976 р.), перших демократичних парламентських виборів (червень 1977 р.), підписання «пакту Монклоа» (жовтень 1977 р.), схвалення нової Конституції (грудень 1978 р.) демократичний процес, розвиваючись за власною логікою, переходив до наступного етапу, сутність якого полягала в адаптації провідних політичних, соціальних та інституційних структур до нової політичної системи, до принципово іншої моделі врегулювання суспільних конфліктів.

Для довготривалої і перспективної стабільності і легітимності демократичного режиму непересічне значення має не тільки форма новостворених інституцій і організацій, а й ефективність утвердження чи, за висловом багатьох дослідників, консолідації демократії. Визначальна роль у цьому процесі належить уряду. Його систематична нездатність діяти ефективно може нашкодити його легітимності.

Окрім правильного встановлення черговості перетворень, ефективність зусиль уряду залежить від його здатності проводити в життя відповідний політичний курс. Підтримка порядку у виконанні рішень має визначальне значення для авторитету уряду, а отже, для нового режиму. При цьому, однак, однаково згубним для демократичного уряду є як неправомірне використання сили, так і використання її у необхідних випадках. В уточненні потрібної лінії поведінки у кожній ситуації і полягає політичний талант лідерів.

Ще одна неодмінна умова ефективності дій нового уряду – реальність у здійсненні перетворень, розуміння тих об'єктивних труднощів, які викликають не тільки соціально-економічні, міжнародні умови, а й особливості політичної культури населення.

Своєрідною межею між етапами встановлення демократії та її консолідації стали парламентські вибори у жовтні 1982 р., перемогу на яких здобула Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП).

Наукова новизна цієї статті полягає в тому, що на основі аналізу документальних джерел, а також праць зарубіжних дослідників, зроблена спроба охарактеризувати роль соціалістичного уряду Іспанії у консолідації демократичного режиму.

Оскільки уряд ІСРП знаходився при владі майже 14 років (1982–1996), то цей період діяльності уряду ґрунтовно вивчений у науковій літературі. По-перше, кілька монографій присвячені періоду консолідації демократичного режиму, що розпочався з перемогою соціалістів у жовтні 1982 р. Значна увага науковців приділена діяльності уряду на чолі з Ф. Гонсалесом. Ч.Пауелл, Х. Туссель, М. Хесус, Г. Моран, В. Прего, Х. Тесанос, Р. Котарело, А. Блас, К. Залдівар, М. Кастельс, С. Хенкін, О.В. Буторина та інших відзначають планомірну, виважену політику соціалістичного уряду, особливо в перші терміни повноважень [1–10].

По-друге, у наукових статтях дослідники Х.М. Марін Арсе, Х.К. Креспо, Х. М. Мараваль Ерреро, С. Хуліа Діас, Л. Параміо Родріго, Х. Прадера, Х. Замрана Пінєда, Х. де Естебан, С. Хенкін та інші також аналізують пріоритетні напрями діяльності уряду Ф. Гонсалеса, причини перемоги його партії на парламентських виборах, а також основні прорахунки, недоліки в діяльності [11–18]. Так, зокрема, Х.М. Марін Арсе називає перших десять років правління ІСРП «золотим віком», оскільки в цей період соціалістичні уряди діяли рішуче, ініціативно всупереч слабкій опозиції, яка не мала чіткого плану дій [11, р. 192].

Змістовою є стаття Х. К. Креспо «Уряди меншості, пакти парламентаріїв і законотворення в Іспанії», де основна увага зосереджена на законотворенні в періоди, коли партія, що формувала уряд, не отримувала більшості у ході парламентських виборів. Автор досліджує діяльність перших демократичних урядів Союзу демократичного центру (1977–1982 рр.) та діяльність уряду ІСРП з 1993 до 1996 р. Х. К. Креспо вказує на те, що за умов відсутності абсолютної більшості у парламенті опозиція діяла більш рішуче, вчиняючи певний тиск на партії, які підтримали правлячу. Також частина парламентських груп повторно подавали на розгляд законопроекти, які раніше були відхилені. У цілому, як вказує дослідник, відсутність абсолютної більшості правлячої партії у парламенті не означало зменшення законодавчої ініціативи уряду [12].

Окремо необхідно виділити інтерв'ю представників уряду, зокрема, його голови Ф. Гонсалеса [19–21].

Статус іспанського уряду був закріплений у IV і V главах конституції 1978 р. і у Законі «Про організацію центральної адміністрації держави» 1983 р. Статтею 97 іспанської конституції визначається, що уряд здійснює керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, управління цивільними і військовими справами і захист держави. Після кожного оновлення складу Конгресу депутатів і у передбачених Конституцією випадках Король після попередніх консультацій з представниками політичних груп, представлених у Парламенті, пропонує через голову Конгресу кандидатуру на посаду голови Уряду (ст. 99).

Згідно зі статтею 98 іспанської конституції уряд Іспанії складається з прем'єр-міністра, віце-президента або віце-президентів (якщо є необхідність). Призначення та звільнення міністрів здійснює Король за пропозицією прем'єр-міністра.

Для багатьох іспанців перемога Іспанської соціалістичної робочої партії у жовтні 1982 р. означала остаточну ліквідацію режиму Ф. Франко та істинний кінець демократичного переходу.

30 листопада 1982 г. Ф. Гонсалес вперше виступив у Конгресі депутатів як кандидат на посаду голови уряду. Основними засадами свого правління він визначив такі:

- суспільний мир та злагода як гарантія розвитку громадянських свобод;
- національна єдність, яка зміцнюється за рахунок різноманітності народів Іспанії;
- прогрес, як поняття, що йде за межі простого економічного розвитку.

Також ним були виділені чотири області проблем:

- 1) боротьба проти економічної кризи і безробіття;
- 2) прогрес у напрямку більш вільного і рівноправного суспільства;
- 3) послідовне реформування державного управління, відповідно до ст. 103 Конституції і розд. VIII, що вимагає нового розподілу влади в автономних співтовариствах і місцевих органах влади;

4) зовнішня політика, що відповідає сучасним реаліям Іспанії [22].

2 грудня 1982 р. кандидатуру Ф. Гонсалеса підтримали в Конгресі депутатів (207 голосів – «за», 116 – «проти», 22 утрималися). Підтримка Ф. Гонсалеса парламентаріями була настільки зрозумілою, що соціалістичний депутат і президент Конгресу Г. Песес Барба дозволив собі утриматися, що було першим і єдиним випадком в іспанській демократії, коли депутат, присутній при голосуванні, не віддав голос за свого кандидата.

У першій соціалістичній каденції (1982–1986 рр.) уряд Ф. Гонсалеса протистояв складній економічній ситуації. Соціалістичний кабінет міністрів прийняв план економічної стабілізації, який мав за мету процес промислової реконверсії. Ці заходи спровокували занепокоєння профспілок, маніфестації робітників, але в результаті дозволили відновити економіку [15; 23; 24].

У структурі промисловості позначилися базові галузі: чорна і кольорова металургія, енергетика, нафтопереробна. Значних масштабів набрали хімічна і машинобудівна промисловість, особливе місце посіло суднобудівництво, виробництво автомобілів, електротехнічних товарів, фармацевтика.

Соціалістичний уряд протистояв тероризму баскських сепаратистів організації ЕТА (жертвами якої стали більше ста осіб упродовж першого терміну повноважень ІСПП). Основні заходи для вирішення цієї проблеми були визначені такі: 1) співпраця з Францією, звідки терористи організовували акції в Іспанії з повною безкарністю; 2) амністія заарештованих членів ЕТА, які залишали збройну боротьбу; 3) пошук шляхів переговорів з ЕТА для стабілізації в Країні Басків. 4) зміцнення антитерористичного законодавства.

Одночасно було необхідно реформувати армію, щоб покінчити з небезпекою організації державного перевороту і досягнення повного підпорядкування армійської верхівки цивільній владі. Ця реформа була одним з великих успіхів кабінету міністрів (схвалення нового військового кримінального кодексу, закону про національну оборону та про реструктуризацію міністерства оборони тощо) [25; 26; 27].

Інші важливі реформи уряду в цей період полягали у затвердженні університетської реформи, закону про право на освіту (яким встановлено безкоштовну і обов'язкову освіту до 16 років), а також у частковій декриміналізації абортів [28; 29; 30].

На долю уряду соціалістів випали важкі й тривалі переговори як із керівництвом ЄС, так і з окремими його членами з приводу конкретних строків та умов приєднання Іспанії до інтеграційного механізму Співтовариства. Гострі розбіжності спалахнули із приводу розмірів фінансової допомоги Іспанії із сільськогосподарського, регіонального й соціального фондів, а також іспанських внесків до бюджету ЄС.

Іспанія, врешті-решт, змогла стати членом Економічної Європейської Спільноти з 1 січня 1986 р.

Ф. Гонсалес змінив радикально свою позицію стосовно НАТО. 12 березня 1986 р. був проведений загальноіспанський референдум, у ході якого глава уряду звернувся до громадян підтримати вступ Іспанії до Альянсу. Перемога позиції, якої дотримувався Ф. Гонсалес, відзначила зеніт його політичної кар'єри (52,5% громадян проголосували «за», проти – 39,8%, решта утрималися).

За ці роки в інституційному плані була завершена автономізація Іспанії з ухваленням статутів всіх 17 співтовариств [31].

У 1986 р. соціалістична партія Іспанії вдруге отримала абсолютну більшість у ході парламентських виборів. 22 липня Ф. Гонсалес знову виступив у Конгресі депутатів. У своїй доповіді він акцентував увагу на вирішенні проблеми тероризму (удосконалення законодавства, міжнародна співпраця); подоланні економічної кризи (вирішення проблеми безробіття, інфляції, дефіциту держбюджету); створенні програм зайнятості населення, реформ в освіті, охороні здоров'я, соцзабезпеченні, розвитку нових технологій [32].

Завдяки абсолютній більшості Ф. Гонсалес знову був обраний прем'єр-міністром 24 липня 1986 р. Тільки члени його партії проголосували «за» (184), 141 – «проти» і шість представників Баскської націоналістичної партії утрималися.

Друга соціалістична каденція (1986–1989 рр.) була відзначена позитивною динамікою економічного розвитку, який продовжився до 1992 р. Це зростання зробило політику державних вкладень в інфраструктуру ефективнішою завдяки перенесенням фондів з ЄС. Були проведені реформи податкової системи, скорочений до 40 год. робочий тиждень, збільшені оплачувані відпустки до 30 днів, понижений пенсійний вік до 65 років, підвищені виплати і пенсії багатодітним сім'ям, мільйони іспанців були включені до системи державної медичної допомоги [33; 34; 35].

Уперше було можливо говорити про державу загального благоденства в Іспанії.

Економічне зростання і засоби лібералізації привели до збільшення соціальної диференціації. 14 грудня 1988 р. профспілки Іспанії організували загальний страйк, вимагаючи відміни реформ на ринку праці. Країна була паралізована майже 24 год. Це був перший серйозний удар по політиці Ф. Гонсалеса. Заплановані реформи були відкладені, а соціальні витрати зросли.

Через рік соціалістична партія Іспанії втретє перемогла абсолютною більшістю, але із великим зменшенням голосів. 4 грудня Ф. Гонсалес знову з'явився перед депутатами. Маючи намір переконати парламентарів підтримати його кандидатуру на пост прем'єра у черговий раз, він нагадав про успіхи попередніх своїх кабінетів, говорив про необхідність підтримати темп економічного розвитку, підвищити зайнятість, зменшити соціальну нерівність, підвищити добробут громадян. Багато часу приділив розвитку відносин з ЄС, а також важливості процесу автономізації Іспанії [36].

5 грудня 1989 р. у відсутності 18 депутатів Ф. Гонсалес отримав необхідну підтримку Конгресу. «За» проголосувало 167 депутатів (166 від ІСРП і один від Незалежної Канарської групи), 130 – «проти» і 37 – «утрималися».

У третій каденції соціалістичної партії (1989–1993 рр.) Іспанія у 1992 р. провела два міжнародних заходи – Олімпійські Ігри в Барселоні і міжнародну виставку ЕКСПО в Севільї, які презентували новий образ сучасної країни, дуже відмінної від Іспанії диктатури Ф. Франко.

Проте світова криза початку 90-х серйозно торкнулася Іспанії, призвела до значної інфляції, а безробіття виросло до 3 млн. осіб.

Економічна криза супроводжувалася корупційними скандалами, що торкнулися соціалістичного уряду (діяльність антитерористичної озброєної групи ГАЛ; справа Флікка про незаконне фінансування передвиборчої кампанії 1982 р. ІСРП; справа «Іберкорп» щодо біржових спекуляцій за участю голови Нацбанку тощо).

На виборах 1993 р. соціалістична партія Іспанії знову перемогла, але вже без абсолютної більшості, а, отже, вона потребувала парламентської підтримки націоналістичних партій Каталонії (Конвергенції і Союзу) і Країни Басків (Баскська націоналістична партія).

8 липня 1993 р. Ф. Гонсалес був представлений у Конгресі вчетверте як кандидат на посаду прем'єра. У своїй доповіді він висловився про важливість структурних реформ в економіці; прогресі конкурентоспроможності іспанської економіки; про реформу податкової системи і ринку праці; необхідності перегляду умов укладення трудових договорів, а також про закінчення перенесення повноважень від центральної влади до автономій [37].

Соціалістичний кандидат отримав абсолютну більшість у першому голосуванні в Конгресі депутатів завдяки підтримці каталонських і баскських націоналістів 9 липня 1993 р. На підтримку було віддано 181 голос (159 від ІСРП, 17 – від Конвергенції і Союзу, п'ять від Баскської націоналістичної партії). Проти проголосувало 165 депутатів і лише один утримався.

Четверта каденція ІСРП (1993–1996 рр.) супроводжувалася економічними труднощами, скандалами і сильним тиском опозиції. 27 січня 1994 р. відбувся масштабний страйк. Лідери профспілок організували восьмигодинне протистояння, щоб показати свою незгоду із трудовою реформою, що сприяла укладанню контрактів з низьким рівнем зарплати для молоді, ліквідації деяких виплат по безробіттю тощо. Все ці події призвели до дострокових виборів у березні 1996 р., на яких соціалісти зазнали поразки.

Законодавча ініціатива у період консолідації демократичного режиму знаходилася в руках уряду, що було обумовлено гегемонією ІСРП на політичній арені. Переважна біль-

шість в обох палатах парламенту була соціалістичною. 88 % схвалених законів у кожній легіслатурі було запропоновано урядом і тільки 12 % – парламентом.

Уряд соціалістичної партії підтримувався стабільною більшістю парламенту. Проте, згідно з Конституцією, парламент здійснював контроль за діяльністю уряду. Він виявлявся у формі інтерпеляції (запитів) і питань до членів уряду, резолюції осуду, перевірки діяльності уряду слідчими комісіями парламенту. Найважливішою формою контролю були визначені резолюції. Якщо Конгрес затверджує резолюцію осуду, уряд подає королю заяву про відставку. Але ще є поняття «питання довіри». Різниця між резолюцією осуду та «питанням довіри» полягає у політичному відтинку. Резолюція осуду ініціюється безпосередньо парламентом, зазвичай опозиційними групами з наміром позбавити підтримки прем'єр-міністра, тоді як «питання довіри» висуває сам голова уряду, щоб отримати схвалення своєї програми дій.

У вказаний період резолюція осуду була представлена групою Народної коаліції проти соціалістичного уряду Ф. Гонсалеса 23 березня 1987 р. Ініціатива була приречена на невдачу із самого початку, оскільки соціалісти мали абсолютну більшість у Конгресі. Результати голосування були такими: з 332 голосів 67 було подано «за резолюцію» (Народна коаліція і Союз Валенсії), 195 – «проти» (ІСРП, Об'єднані Ліві, Баскська націоналістична партія, Ескаудіко Ескерра) і 70 утримались (Демократичний та соціальний центр, Конвергенція і Союз, Демократична народна партія, Ліберальна партія, Регіональна арагонська партія, Незалежне угруповання Канар, Галісійська коаліція).

«Питання довіри» до уряду висунув сам Ф. Гонсалес 5 квітня 1990 р., щоб впровадити «спеціальну політику діалогу», яка б дозволила формувати конкурентоспроможну економіку в Європі, реалізовувати ефективну зовнішню політику і розвивати управлінський процес в автономіях. Ф. Гонсалес отримав підтримку Конгресу – 176 голосів «за», 130 – «проти», 37 – «утрималися» і сім були відсутні.

Таким чином, уряд Ф. Гонсалеса довів свою ефективність, не чекаючи, доки наступить розчарування мас у новому режимі. Легітимізація здійснювалася послідовно, на основі реалістичної політики, що дало довготривалий ефект. Зріла демократія встановлюється не відразу, а через одне-два покоління. Проте на етапі демократичної консолідації була розв'язана інституційна криза, легітимізувалась остаточно влада, відновились ефективність політичної системи, зросла політична стабільність. Уряд ІСРП і демократія продемонстрували громадянам свою працездатність. Інакше демократія навряд чи консолідувалася, а у гіршому випадку на неї могла чекати загибель.

Література:

1. Powell Ch. Espana en democracia. 1975 – 2000/Charls Powell. – Barcelona: Plaza Jenez, 2001.- 688 p.
2. Tusell j. La transicion espanola a la democracia/Javier Tusell.– Madrid: Historia 16, 1999. – 207 p.
3. Linz J. y Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
4. Martinez Jesus A. (coord.) Historia de Espana. Siglo XX. 1939-1996.- Madrid: Catedra.Historia. Serie mayor, 2003. – 515 p.
5. Moran G. El precio de la transicion. /Gregorio Morán. –Barcelona: Planeta,1992. – 254 p.
6. Prego V. Asi se hizo la Transicion/Victoria Prego. – Barcelona: Plaza Jenez, 1995. – 690 p.
7. Tezanos J. F. La transicion democratica espanola/Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. – Madrid: Editorial Sistema, 1993. – 956 p.
8. Zaldivar C.A., Castells M. Espana. Fin de siglo. – Madrid: Alianza Editorial, 1992. – 407 p.
9. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). – М.: Наука, 1993. – 200 с.
10. Буторина О.В. Испания: стратегия экономического подъема. – М.: Наука,1994. – 155 с.
11. Marin Arce J. M. Diez anos de gobierno del PSOE (1982-1992)/Jose Maria Marin Arce//Espacio, Tiempo y Forma.– Serie V, H.Contemporanea, t. 13.– 2000. – P. 189-209.
12. Calvet Crespo J. Gobiernos minoritarios, pactos parlamentarios y producción legislativa en España/Jordi Calvet Crespo//Politica y Sociedad. – 2003.– Vol. 40, Num. 2. – P.89-103.
13. Juliá Díaz S., Paramio Rodrigo L. Dos años de gobierno del PSOE/Santos Juliá Díaz, Ludolfo Paramio Rodrigo// Leviatán: Revista de hechos e ideas. – 1984. – N° 17. –P. 81-96.

14. Pradera J. Las pasiones del poder: el PSOE tras diez años de gobierno (1982-1992)/Javier Pradera//Claves de razón práctica. – 1992. – № 26. – P. 32-43.
15. Zambrana Pineda J. ¿Es regresiva la política económica del PSOE? / Justo Zambrana Pineda// Leviatán: Revista de hechos e ideas. – 1988. – № 34. – P. 5-24.
16. Хенкин С.М. Становление и консолидация демократии: испанский вариант/С. М. Хенкин //Полис. – 2002. – №5. – С. 170-179.
17. Хенкин С.М. Три консенсуса на пути к демократии/С. М. Хенкин //Полис. – 1993. – №3. – С. 188-191.
18. Хенкин С.М. Фелипе Гонсалес: путь к власти, испытание властью /С. М. Хенкин // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – № 7. – С. 20-25.
19. Гонсалес Ф. Нет магической формулы реформ/Ф.Гонсалес // Латинская Америка. – 1991. – № 12. – С.3-8.
20. Гонсалес Ф. Создать в обществе основу для согласия и перемен/Ф.Гонсалес // Свободная мысль. – 1991. – №15. – С. 52.
21. [Felipe González: «El Gobierno socialista no podrá solucionar todos los problemas a la vez»](#)// El País. – 17.09.1982.
22. Режим доступа 12.05.2013: <http://www.lamoncloa.gob.es/Presidente/Presidentes/InvestiduraGonzalez1982.htm>
23. Real Decreto-ley 8/1983, de 30 de noviembre, de Reconversión y Reindustrialización//Boletín Oficial del Estado. – número289, de 3 de diciembre de 1983. – P.32711- 32715.
24. Ley 27/1984, de 26 de julio, sobre reconversión y reindustrialización//Boletín Oficial del Estado. – número180, de 28 de julio de 1984. – P.22068- 22073.
25. Ley orgánica 13/1985, de 9 de diciembre, de Código Penal Militar // Boletín Oficial del Estado. – número 296 de 11/12/1985. – P.39085- 39099.
26. Ley Orgánica 1/1984, de 5 de enero, de reforma de la Ley Orgánica 6/1980, de 1 de julio, por la que se regulan los criterios básicos de la defensa nacional y la organización military // Boletín Oficial del Estado. – número 6 de 7/1/1984. – P.389 — 390.
27. Real Decreto 2945/1983, de 9 de noviembre, por el que se aprueban las Reales Ordenanzas del Ejército de Tierra // Boletín Oficial del Estado. – número 285 de 29/11/1983. – P.32276- 32292.
28. Ley orgánica 11/1983, de 25 de agosto, de Reforma Universitaria//Boletín Oficial del Estado. — número209 de 1 de septiembre de 1983. – P. 24034 — 24042.
29. Ley Orgánica 8/1985, de 3 de julio, reguladora del Derecho a la Educación//Boletín Oficial del Estado. – número159 de 4 de julio de 1985. – P.21015 — 21022.
30. El aborto podrá practicarse en caso de urgencia sin dictamen médico ni permiso de la mujer//El País. -01.05.1985.
31. Ley 12/1983, de 14 de octubre, del Proceso Autonómico//Boletín Oficial del Estado. – número247 de 15 de octubre de 1983. – P. 27969- 27972.
32. Режим доступа 12.05.2013: <http://www.lamoncloa.gob.es/Presidente/Presidentes/InvestiduraGonzalez1986.htm>
33. Ley 14/1986, de 25 de abril, General de Sanidad//Boletín Oficial del Estado. – número102 de 29 de abril de 1986. – P.15207 — 15224.
34. Ley 26/1985, de 31 de julio, de medidas urgentes para la racionalización de la estructura y de la acción protectora de la Seguridad Social//Boletín Oficial del Estado. – número183 de 1 de agosto de 1985. – P. 24452- 24454.
35. Real Decreto Legislativo 1/1994, de 20 de junio, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social//Boletín Oficial del Estado. – número154 de 29 de junio de 1994. – P. 20658- 20708.
36. Режим доступа 12.05.2013:
<http://www.lamoncloa.gob.es/Presidente/Presidentes/InvestiduraGonzalez1989.htm>.
37. Режим доступа 12.05.2013:
<http://www.lamoncloa.gob.es/Presidente/Presidentes/InvestiduraGonzalez1993.htm>.

Годлевская В.Ю., канд. истор. наук, доцент кафедры общественно-политических наук Винницкого национального технического университета

Роль правительства Испанской социалистической рабочей партии в консолидации демократического режима в Испании (1982–1996 гг.). В статье исследуется роль социалистического правительства Испании в консолидации демократического режима. Освещается процесс реформирования отдельных сфер жизнедеятельности общества, правительственную позицию по модернизации экономики, Вооруженных сил, образования, системы соцобеспечения, здравоохранения, вступления в НАТО и ЕС. Обосновывается, что гегемония Испанской социалистической рабочей партии способствовала высокой законодательной инициативе правительства, которая позволила придерживаться собственного политического курса. Легитимность и последовательность действий правительства способствовали консолидации демократического режима, установленного после смерти ф. франко в 1975 г.

Ключевые слова: демократия, установление демократии, консолидация демократии, политическая система, правительство, оппозиция, реформа, модернизация.

Hodlevskaya V.J., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of Department of Socio-Political Sciences of Vinnitsa National Technical University

The role of the government of the Spanish Socialist Workers' party in the consolidation of democratic regime in Spain (1982–1996). *The article examines the role of the socialist government of Spain in the consolidation of democratic regime. The author covers the process of reforming in the different spheres of society. The position of the government on the modernization of economy, Armed forces, education, system of social security, health, joining NATO and the EU is highlighted. It is found that the hegemony of the Spanish Socialist Workers' party contributed to the high legislative initiative of the government, which allowed to adhere to its own political course. The legitimacy and consistency of the government's actions assisted in the consolidation of the democratic regime, which was established after the death of F. Franco in 1975.*

Key words: *democracy, establishment of democracy, consolidation of democracy, political system, government, opposition, reform, modernization.*

УДК 364.35-646.2(477)"1990/1999"

Ніколаєць К.М.,

*докт. істор. наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики
Київського національного торговельно-економічного університету*

Пенсійне забезпечення населення України у 90-х роках ХХ ст.

У статті проаналізовано розвиток основних аспектів пенсійного забезпечення в Україні впродовж 90-х років ХХ ст., визначаються причини і характер реформування сфери пенсійного забезпечення. Висвітлюється діяльність політичних інститутів у здійсненні пенсійної реформи, встановлено основні причини існування дефіциту коштів на рахунках Пенсійного фонду, затримок у виплаті пенсій, досліджується вплив збільшення числа пенсіонерів на державну політику у сфері пенсійного забезпечення.

Ключові слова: *пенсійне забезпечення, реформи, податки, держава, демографічна ситуація, економічна криза, Пенсійний фонд.*

Після відновлення української державності постало питання розробки національного законодавства з пенсійного забезпечення й нової стратегії соціального захисту, яка відповідала б ринковим умовам, забезпечувала кращу соціальну захищеність пенсіонерів при одночасному досягненні макроекономічної стабілізації.

5 листопада 1991 р. було прийнято Закон «Про пенсійне забезпечення». Його особливістю стало істотне розширення пільгових категорій пенсіонерів, які одержали право на достроковий вихід на пенсію. Ухвалення певних законодавчих актів, якими встановлюється пільговий вік виходу на пенсію, стало однією із головних причин зростання пенсіонерів. На 5–15 років було знижено віковий ценз для виходу на пенсію за віком на пільгових умовах для понад 20 категорій працівників (у окремих галузях це право поширилося майже на всіх працюючих), а також для виходу на пенсію за вислугу років. Значно занижений вік виходу на пенсію учасникам ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. При цьому розміри пенсій, як правило, перевищували пенсії за віком. Крім того, практично не враховувалася перспектива старіння нації із поступовим збільшенням кількості пенсіонерів.

Протягом 1990–1998 рр. загальна кількість пенсіонерів збільшилася з 13084000 до 14521000 осіб. З них за віком – з 9713000 осіб до 10473000, а на пільгових умовах – з 1614000 до 2155000 осіб. Протягом цього часу питома вага осіб, які вийшли на пенсію за віком, зменшилася з 74,2 до 72,2 %, у той же час, коли питома вага тих, хто вийшов на пенсію на пільгових умовах, зросла з 12,3 до 14,8 % [7, с. 11].

Відсутність під час розробки чинного пенсійного законодавства належних економічних обґрунтувань і актуальних розрахунків, ігнорування демографічних тенденцій та розширення пільгових пенсій спричинило фінансову неспроможність пенсійної системи України. Для компенсації дефіциту коштів спочатку було запроваджено тариф страхового збору з підприємств у 55,88 % фонду оплати праці, який проіснував лише протягом першого кварталу 1992 р. З квітня 1992 р. цей податок було зменшено до 32 %.

У Пенсійному фонді був надлишок коштів до кінця 1995 р. Протягом 1996–1998 рр. поступово зростала заборгованість Пенсійного фонду України. Так прострочені внески з 1581700000 грн. у 1996 р. зросли до 3624000000 грн. у 1998 р. при збільшенні загальної суми належних внесків з 4683400000 грн. у 1996 р. до 8273000000 грн. у 1998 р. [2, с.39] Багато проблем Пенсійного фонду безпосередньо були пов'язані із намаганням уряду скоротити бюджетний дефіцит шляхом перекидання збитків на Пенсійний фонд, який залишався позабюджетною організацією. Уряд зробив Пенсійний фонд відповідальним за платежі соціальної допомоги. Державний та місцеві бюджети, підприємства й інші фонди соціального страхування використовували Пенсійний фонд як платіжного агента, але не відшкодовували йому витрати у повному обсязі [2, с.43]. Таким чином, стабілізація фінансової системи України напередодні введення у обіг гривні певним чином забезпечувалася за рахунок скорочення внесків до Пенсійного фонду. За таких умов затримки виплат пенсій створювали підґрунтя для поширення діяльності недержавних пенсійних фондів.

Наприкінці 1999 р. було зареєстровано близько 100 недержавних пенсійних фондів, з яких функціонувало близько десяти. Частина з такого роду пенсійних фондів була нічим іншим як фінансовою пірамідою [4, с.16]. Їх діяльність не була секретом для уряду. Вже у серпні 1995 р. було видане розпорядження Президента України про створення спеціальної урядової комісії з перевірки діяльності довірчих товариств. Створення фінансових пірамід у системі пенсійного забезпечення через недержавні пенсійні фонди та інфляційні процеси підірвали довіру громадян до цих організацій. Більшість громадян віддавали перевагу збереженню заощаджень готівкою у твердій валюті або, якщо вони досить багаті, утриманню коштів за межами України [3, с.52].

У пакеті економічних реформ «Економічне зростання – 1997», підготовленому восени 1996 р., пропонувалося із січня 1997 р. запровадити обов'язкові індивідуальні пенсійні рахунки. Без будь-яких фінансових розрахунків планувалося скоротити відрахування до пенсійної системи з 34 до 25 %. Із 25 % страхових внесків 15 % передбачалося перераховувати до Пенсійного фонду для виплати поточних солідарних пенсій, а решту 10 % – на ощадні індивідуальні пенсійні рахунки. Але ці пропозиції не були прийняті Верховною Радою.

Недержавні пенсійні фонди в основному диверсифікували свої інвестиційні портфелі у банківських депозитах. Однак за умов відсутності прозорості банківської системи, можливості фактичного закриття чи банкрутства банку, а також відсутність надійних гарантій страхування депозитів такий вид інвестування залишався вкрай ризикованим [7, с.12].

У 1997 р. передбачалося зростання частки населення віком понад 65 років з 14 до 16,2 % у 2015 р., після чого вона мала зростати за прогнозами ще більш прискореними темпами. Це робило актуальним накопичення резервів для виплат пенсіонерам у випадку збільшення коефіцієнту демографічного навантаження. Альтернативою цьому стало також підвищення пенсійного віку [12, с.61].

Суттєвою проблемою для сфери пенсійного забезпечення було посилення під впливом зростання податкового пресу ролі так званого тіньового сектора економіки. В країні невпинно зростала величина знову створеного продукту, що централізувався у бюджеті держави через податки і не повертався у виробництво, як це вимагає ефективна економіка. Підтвердженням цього стало неухильне зростання питомої ваги видатків з бюджету у ВВП з 26,2 % у 1990 р. до 52,4 % у 1994 і 46,3 % у 1995 р. Справа дійшла до того, що в 1994 р. 105,1 % прибутків підприємств було вилучено через прямі і непрямі податки, а у 1995 р. таке співвідношення хоча й знизилося, але становило 94,4 %. За таких умов більшість суб'єктів ухилялися від сплати податків, значна частина доданої вартості спрямовувалася у «тіньову

економіку», виробництво зменшувалося, в той час залишена на підприємствах додана вартість спрямовувалась переважно на споживання, а підприємства продовжували звертатись за допомогою до держави[8,с.199-200].

В Україні набула поширення практика, коли чимало громадян, реально працюючи у «тіньовому секторі» економіки і, відповідно, не сплачуючи внесків до Пенсійного фонду, реєструвалися як працівники на іншому місці роботи, що давало їм можливість накопичувати необхідний для призначення пенсії трудовий стаж. Частина підприємств штучно завищували заробіток працівника перед виходом на пенсію з метою збільшення її розміру[5,с.44-45]. З метою припинення такої практики було вирішено запровадити персоніфікований облік відомостей про працівників.

Водночас покладалися великі надії на те, що випуск в обіг гривні матиме позитивний вплив на розвиток виробництва, оздоровлення корпоративних і державних фінансів, посилення матеріальних стимулів до праці, активізацію інвестиційної діяльності, оздоровлення платіжних відносин, розвиток банківської системи, що дозволило б покращити ситуацію із наповненням Пенсійного фонду. Це пояснювалося тим, що випуск в обіг гривні буде супроводжуватися процесами, які спонукають власників великих сум готівки, яку вони тримали поза банками, помістити на рахунки в банки, що призведе до збільшення маси депозитних грошей у зв'язку із дією грошового мультиплікатора, і нарешті, до зростання загальної маси грошей, відкриваючи шлях до розширення кредитування без будь-яких інфляційних наслідків. Крім того, мав істотно сповільнитися обіг грошей із відповідним збільшенням попиту на гроші як засіб заощадження.

У 1997 р. Пенсійний фонд і Міністерство праці та соціальної політики України почали запровадження персоніфікованого обліку відомостей, що подавалися підприємствами до Пенсійного фонду про заробітну плату і пенсійні внески, сплачені з кожного працівника. У 1998 р. було започатковано пілотну програму, в якій у Львові випробовувалось програмне забезпечення, розроблене за підтримкою Агентства США з міжнародного розвитку. Після успішних результатів випробовувань Пенсійний фонд ухвалив рішення про впровадження персоніфікованого обліку у всій країні, починаючи з літа 1999 р.

У квітні 1998 р. Президент України схвалив Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні. Основні напрями передбачали створення трирівневої пенсійної системи, яка поєднувала елементи державного солідарного й приватного пенсійного забезпечення. У липні 1998 р. Президент України підписав Указ «Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва», який було запроваджено в дію 1 січня 1999 р. Цей документ не був узгоджений із чинною пенсійною системою і запропонованим проектом нового пенсійного законодавства. Цей Указ передбачав зняття з малого бізнесу податкового і паперового навантаження. Спрощену систему оподаткування було запроваджено для самостійно зайнятих підприємницькою діяльністю і мікропідприємств, які наймали не більше 10 працівників з річним обсягом продажу не більше 250000 грн. Наступного дня після надходження податку відділення Державного казначейства України повинні були 20 % з нього перерахувати до Держбюджету, 35 % – до місцевого бюджету, 40 % – до Пенсійного фонду України, 5 % – на обов'язкове соціальне страхування.

У червні 1999 р. було запропоновано програму довгострокового інвестування індивідуальних пенсійних коштів у вигляді експерименту у житловому будівництві на базі холдингової компанії «Київміськбуд». Метою експерименту оголошувалося стимулювання розвитку житлового будівництва із залученням коштів громадян і суб'єктів підприємницької діяльності на довгострокові житлові ощадні вклади з наступним їх спрямуванням на довгострокове кредитування будівництва житла для населення під заставу цього житла та розширення можливостей соціального забезпечення громадян України за рахунок доходів за довгостроковими ощадними вкладками.

Детальне ознайомлення з цією експериментальною програмою свідчить, що, з огляду на міжнародний досвід приватного пенсійного забезпечення, вона розроблена не на користь

вкладників ощадних житлових рахунків, оскільки суперечить міжнародним стандартам інвестування пенсійних коштів за відсутності будь-яких гарантій безпеки вкладів [11, с. 8].

Наприкінці 90-х років XX ст. в Україні відзначалася різниця у виплаті пенсій по різних регіонах держави. Так, при виплаті пенсій своєчасно, наприклад, у Київській області, затримки виплат у Івано-Франківській області сягали півроку. Чимало категорій громадян, які сплачували впродовж трудової діяльності пенсійні внески за однаковою з рештою працівників ставкою отримували значно вищі пенсії. Чимало роботодавців не сплачували належні внески з фонду заробітної плати до Пенсійного фонду через фінансові проблеми підприємств або свідомо занижуючи відомості про заробітну плату працівників. Крім того, значна частина підприємств, які працювали у так званому тіньовому секторі економіки, взагалі ухилялися від сплати податків [13, с. 16].

Наприкінці 90-х років XX ст. в Україні склалася ситуація, коли Пенсійний фонд був змушений нести збитки внаслідок неспроможності підприємств належним чином відшкодовувати Пенсійному фонду суми, сплачені пільговим пенсіонерам, які вийшли на пенсію до досягнення встановленого віку. Так, у 1998 р. Пенсійний фонд отримав від підприємств лише 73 млн. грн., а загальний розмір пенсій, сплачених пільговикам у тому ж році, становив приблизно 1,8 млрд. грн. [2, с. 41].

Водночас реалії політичної боротьби робили виплату пенсій своєрідним засобом боротьби за голоси виборців. Так, у 1999 р. перед проведенням виборів Президента України була погашена значна частина заборгованості із заробітної плати і пенсійних виплат, збільшився мінімальний розмір пенсій, а Національний банк України зробив емісію у розмірі 1 млрд. грн. [12, с. 63].

Перевищення темпів зростання споживчих цін над темпами зростання номінальної заробітної плати в середньому протягом 1990–1999 рр. становило 3,65 раза, внаслідок чого реальні доходи знизилися на 73 %. Таке перевищення зростання споживчих цін над номінальною заробітною платою негативно позначилося на купівельній спроможності більшості населення. У травні 2000 р. порівняно із 1990 р. купівельна спроможність середньої заробітної плати з окремих продовольчих товарів знизилася від 3,4 до 20,3 раза, а купівельна спроможність заробітної плати знизилася відповідно від 2,6 до 16 разів. Купівельна спроможність відчутно знизилася на картоплю (–11 разів) і капусту (–20,9 раза). Купівельна спроможність мінімальної заробітної плати також суттєво знизилася на картоплю у 8,4 раза, а на капусту – у 16 разів. Це вказувало на те, що у державі недостатньо приділялася увага аналізу таких відтворювальних пропорцій як виробництво, обіг і обмін, споживання, накопичення та відповідність їм наявних коштів [6, с. 21].

Зниження об'єктивних показників рівня життя населення особливо у першій половині 90-х років XX ст., розширення кола малозабезпечених осіб та осіб з мінімальними доходами поряд із наростанням протестних настроїв у суспільстві змусило уряд держави шукати способи надання різного роду допомоги таким категоріям населення. Одним із її видів стала цільова грошова допомога непрацездатним громадянам з мінімальними доходами (цільова грошова допомога на прожиття). Її було запроваджено наприкінці 1992 р. згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1992 р. № 691 «Про цільову грошову допомогу громадянам з мінімальними доходами». Механізм призначення допомоги був доплатним, тобто таким, за яким нарахована пенсія (з усіма надбавками і підвищеннями) збільшувалася до встановленого державою рівня доходу. Таким чином, виплачувана пенсія була сумою нарахованої пенсії та величини доплати. При цьому розмір оплачуваної допомоги визначався як різниця між встановленою величиною доходу й нарахованою пенсією. У 1993–1995 рр. механізм призначення цього виду допомоги був адресним. Так, у 1993 р. цільова грошова допомога на прожиття призначалася непрацездатним членам тих сімей, де середньодушовий дохід був нижчим від межі малозабезпеченості. Починаючи з 1994 р. замість величини межі малозабезпеченості використовувався новий показник – величина середньодушового сукупного доходу, що давала право на призначення допомоги. З 1 січня 1996 р. адресний механізм призначення цільової грошової допомоги на прожиття було замінено неадресним механізмом, за якого враховувався лише індивідуальний дохід

пенсіонера: допомога надавалася, якщо розмір пенсії з урахуванням надбавок, підвищень, щомісячних компенсаційних виплат і додаткової пенсії був меншим від величини доходу, що давав право непрацездатним громадянам на одержання цільової грошової допомоги на прожиття. Існували законодавчо встановлені обмеження на розмір доплати одній особі – 21 грн. 10 коп., а для осіб, які одержували соціальну пенсію за віком, – 16 грн. 70 коп. Цільова грошова допомога на прожиття фінансувалася за рахунок коштів Пенсійного фонду. Її особливістю було те, що під час нарахування пенсій вона виплачувалася автоматично без попереднього звернення громадян. За станом на 1 січня 2000 р. цільову грошову допомогу на прожиття одержували 3,4 млн. осіб. Її загальна вартість у 1999 р. становила 457 млн. грн., а середній розмір допомоги на одну особу дорівнював 13 грн. на місяць [9,с.28].

Найменший середній розмір пенсій на початку 2000 р. існував у осіб, яким цей вид матеріальної допомоги призначено за Законом України «Про пенсійне забезпечення» – 66, 23 грн. і 80,76 грн. – на початок 2001 р. середній розмір трудової пенсії становив близько 43 % прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб і 34 % середньої заробітної плати. Частка пенсій у сукупних доходах пенсіонерів скоротилася до 54 %, а у сільській місцевості – до 38 % [1,с.155].

Поліпшення ситуації з виплатою пенсій у 2001 р. було пов'язано з установленням додаткових зборів у Пенсійний фонд – гербовий збір, комісійні збори під час обміну валюти, укладення договорів купівлі-продажу та ін. Певний вплив справили і адміністративний натиск на платників податків, особливо в частині внесків у Пенсійний фонд [10].

Загалом пенсійне забезпечення населення України залишалося однією з важливих проблем соціально-економічного розвитку держави впродовж 90-х років ХХ ст. Її вирішення гальмувалося рядом кризових явищ у розвитку вітчизняного виробництва, зростанням тіньового сектора економіки із ухиленням його гравців від сплати податків за умов надзвичайного податкового тиску, а також реаліями наростання демографічної проблеми, пов'язаними із поступовим старінням населення України. Фактично Пенсійний фонд було перетворено на один із засобів скорочення дефіциту державного бюджету, у той час як статки частини представників структур влади різко зростали, збільшення пенсій для переважної більшості громадян здійснювалося мізерними темпами, хоча сам факт такого збільшення подавався як приклад «турботи» про пересічних мешканців України. Заходи керівництва державою у справі регулювання пенсійного забезпечення виглядали як діяльність «пожежників», спрямована лише на ліквідацію найбільшочіших проблем. Рівень пенсійного забезпечення залишався досить низьким для переважної більшості пенсіонерів, що сприяло загостренню соціальних проблем та поширенню різного роду махінацій із нарахуванням пенсій.

Література:

1. Бевзенко О. В. Соціальний аспект пенсійного забезпечення / О.В. Бевзенко // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 153-155.
2. Вінер М. Фінансовий стан Пенсійного фонду України у 1991–1998 роках / М. Вінер // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 32-43.
3. Вінер М. Як створити систему недержавного пенсійного забезпечення, якій довірять громадяни / М. Вінер // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 52-59.
4. Вінер М. та ін. Як розробити дійову систему недержавного пенсійного забезпечення в Україні / М. Вінер, А. Нечай, В. Яценко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 2. – С. 16-22.
5. Вон Р. М. Програма Пенсійного фонду України зі створення системи персоналізованої звітності й загальнодержавної інформаційної системи / Р. Вон, М. Мучник // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 44-51.
6. Кір'ян Т. Концептуальні питання соціальної реформи / Т. Кір'ян, М. Шаповал // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 6. – С. 20-23.
7. Надточій Б. Пенсійне забезпечення в Україні: історичний аспект / Б. Надточій, В. Яценко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 8-15.
8. Панасюк Б. Я. Формування державної системи економічного прогнозування і планування / Б.Я. Панасюк // Банківська справа. – 1995. – № 2. – С. 199-200.

9. Романюк О. Система соціального захисту пенсіонерів: необхідність та напрями реформування / О. Романюк, Н. Кравченко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 6. – С. 24-34.
10. Федосов В. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федосов, В. Опарін // Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/878/54/1/1/>
11. Яценко В. Надо ли Украине ускорить «клонирование» частных пенсионных фондов? / В. Яценко, М. Винер // Зеркало недели. – 1999. – 20-26 нояб. – С. 8.
12. Яценко В. Чи потрібна Україні обов'язкова накопичувальна система? / В. Яценко, М. Винер // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 60-70.
13. Яценко В. Як створити трирівневу пенсійну систему в Україні / В. Яценко, М. Винер // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 16-22.

Николаец К.Н., докт. истор. наук, профессор кафедры экономической теории и конкурентной политики Киевского национального торгово-экономического университета

Пенсионное обеспечение населения Украины в 90-х годах XX в. В статье проанализировано развитие основных аспектов пенсионного обеспечения в Украине на протяжении 90-х годов XX в., определяются причины и характер реформирования сферы пенсионного обеспечения. Освещается деятельность политических институтов в осуществлении пенсионной реформы, доказываются основные причины существования дефицита средств на счетах Пенсионного фонда, задержек выплаты пенсий, показано влияние увеличения числа пенсионеров на государственную политику в сфере пенсионного обеспечения.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, реформы, налоги, государство, демографическая ситуация, экономический кризис, Пенсионный фонд.

Nikolaets K.N., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Economic Theory and Competition Policy of Kyiv National Trade and Economic University

Pension provision of population of Ukraine during 1990's of the XIX century. The main aspects of development of pension provision in Ukraine during 1990's are analysed in the given article. The reasons and character of reformation of the sphere of pension provision are defined. The activity of political institutions in the implementation of the pension reform is highlighted. The main reasons of facilities deficit in Pension Fund and delays of pension payments are proved. The influence of increasing number of pensioners on the state policy in the protection of pension field is illustrated.

Key words: pension provision, reforms, taxes, power, demographic situation, economic crisis, pension fund.

Автори номера

- Адамович
Наталія Миколаївна,** кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Боднар
Алла Яківна,** кандидат психологічних наук, доцент кафедри зв'язків із громадськістю, психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія»
- Білик
Ростислав Іванович,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Буряк
Руслан Іванович,** кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Гедін
Максим Сергійович,** кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету
- Годлевська
Валентина Юрївна,** кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету
- Гончар
Лариса Костянтинівна,
Дмитрук
Наталія Анатоліївна** старший викладач кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці, соціальних відносин і туризму (далі – АПСВТ)
- Дука
Анастасія Петрівна,** незалежний експерт-соціолог
- Журат
Юлія Василівна,** кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВТ
- Коваленко
Катерина Василівна,** кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки і психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Коденська
Марія Юхимівна,** аспірант кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Мельник
Катерина Борисівна,** доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, завідувач кафедри економічної теорії та економіки підприємств АПСВТ
- Ніколаєць
Катерина Миколаївна,** аспірантка Науково-дослідного інституту бізнесу Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Савич
Іван Васильович,** доктор історичних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету
- Хомерікі
Олена Анатоліївна,** аспірант кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Чорнодід
Ігор Степанович,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університету
- Юрженко
Лілія Вікторівна,** кандидат економічних наук, доцент, докторант Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку та торгівлі України
- кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВТ

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації, ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), звання, посада, назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.